วารสารมานุษยวิทยา

Journal of Anthropology, Sirindhorn Anthropology Centre (JASAC)

ปีที่ 8 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2568)

Volume 8 Number 2 (July – December 2025)

ISSN 2630-001X (Print) 2773-9619 (Online)

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

กรุงเทพมหานคร

วารสารมานุษยวิทยา

ปีที่ 8 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2568)

วารสารมานุษยวิทยาเป็นวารสารวิชาการของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) มีเป้าหมายสำคัญ 3 ประการ คือ ประการที่หนึ่ง การสนับสนุน ยกระดับ และเผยแพร่การศึกษาใหม่ ๆ ทางมานุษยวิทยาที่อธิบายพลวัตทางสังคมและวัฒนธรรมของมนุษย์จากอดีตจนถึงปัจจุบัน ประการที่สอง การสนับสนุนให้นักมานุษยวิทยารุ่นต่าง ๆ ได้ผลิตงานวิชาการที่มีคุณภาพ สามารถอธิบายสภาพปัญหาสังคมที่ส่งผลกระทบต่อคุณค่าและศักดิ์ศรีของมนุษย์ รวมถึงความเหลื่อมล้ำ ความไม่เป็นธรรมและอคติทางสังคม ประการที่สาม การส่งเสริมความเข้าใจและเปิดโลกทัศน์ใหม่ ๆ เกี่ยวกับการศึกษาชีวิตมนุษย์ เป้าหมายทั้ง 3 ประการนี้คือปรัชญาและพันธกิจสำคัญของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธรที่เล็งเห็นว่าความรู้ทางมานุษยวิทยาคือสิ่งที่จำเป็นต่อสังคมเพื่อให้เกิดการอยู่ร่วมกันอย่างสันติของมนุษย์และความแตกต่างทางสังคมในโลกยุคโลกาภิวัตน์ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว

วารสารมานุษยวิทยามีการตีพิมพ์เผยแพร่ปีละ 2 ฉบับ คือ ฉบับที่ 1 เดือนมกราคม-มิถุนายน และฉบับที่ 2 เดือนกรกฎาคม-ธันวาคม โดยเปิดรับข้อเสนอบทความทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษผ่านระบบฐานข้อมูลวารสารอิเล็กทรอนิกส์กลางของประเทศไทย (Thai Journal Online)

สามารถอ่านและดาวน์โหลดบทความได้ที่ https://tci-thaijo.org/index.php/jasac

Journal of Anthropology, Sirindhorn Anthropology Centre (JASAC)

Volume 8 Number 2 (July – December 2025)

The Journal of Anthropology, an academic publication of the Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre (Public Organization) (SAC), has 3 important objectives. Firstly, to encourage, enhance and circulate new anthropological works that demonstrate the socio-cultural dynamics of human societies from the past to present. Secondly, to support anthropologists of all generations in creating qualified research papers that investigate social issues that have affected human values, dignities, as well as social inequality, injustice, and prejudice. Thirdly, to advocate and promote fresh perspectives and approaches in studying human activities. These three objectives are the philosophical underpinning of the SAC's mission, which recognizes that anthropological knowledge is essential for creating peaceful coexistence of human and societal differences in our rapidly changing globalized world.

The Journal of Anthropology publishes 2 issues each year, the first issue of January-June and the second issue of July-December. We welcome academic contribution both in Thai and English. Articles can be submitted through our online system.

visit journal: https://tci-thaijo.org/index.php/jasac

คณะที่ปรึกษาผู้ทรงคุณวุฒิ

นิติ ภวัครพันธุ์	จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ศิราพร ณ ถลาง	จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
อานันท์ กาญจนพันธุ์	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ยศ สันตสมบัติ	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ชยันต์ วรรธนะภูติ	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
เสมอชัย พูลสุวรรณ	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ธนิก เลิศชาญฤทธ์	มหาวิทยาลัยศิลปากร
รัศมี ชูทรงเดช	มหาวิทยาลัยศิลปากร

กองบรรณาธิการ

โสวัตรี ณ ถลาง	มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
จักรพันธ์ ขัดชุ่มแสง	มหาวิทยาลัยขอนแก่น
ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
วสันต์ ปัญญาแก้ว	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
อนุสรณ์ อุณโณ	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ยุกติ มุกดาวิจิตร	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
พิเชฐ สายพันธ์	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
บุญเลิศ วิเศษปรีชา	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
สายพิณ ศุพุทธมงคล	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
กนกวรรณ ธราวรรณ	มหาวิทยาลัยมหิดล
สิริพร สมบูรณ์บูรณะ	มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์
ดำรงพล อินทร์จันทร์	มหาวิทยาลัยศิลปากร
เอกรินทร์ พึ่งประชา	มหาวิทยาลัยศิลปากร
ตรงใจ หุตางกูร	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

บรรณาธิการ

นฤพนธ์ ด้วงวิเศษ	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

ผู้จัดการวารสาร

วิสุทธิ์ เวชวราภรณ์	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

ผู้ช่วยบรรณาธิการและประสานงานทั่วไป

นพพล เมฆมาก	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

Advisory Board:

Niti Pawakapan	Chulalongkorn University
Siraporn Nathalang	Chulalongkorn University
Anan Ganjanapan	Chiang Mai University
Yos Santasombat	Chiang Mai University
Chayan Vaddhanaphuti	Chiang Mai University
Samerchai Poolsuwan	Thammasat University
Thanik Lertcharnrith	Silpakorn University
Rasmi Shoocongdej	Silpakorn University

Editorial Board:

Sowatree Nathalang	Kasetsart University
Jaggapan Cadchumsang	Khon Kaen University
Pinkaew Laungaramsri	Chiang Mai University
Wasan Panyagaew	Chiang Mai University
Anusorn Unno	Thammasat University
Yukti Mukdawijitra	Thammasat University
Pichet Saiphan	Thammasat University
Boonlert Visetpricha	Thammasat University
Saipin Suputtamongkol	Thammasat University
Kanokwan Tharawan	Mahidol University
Siriporn Somboonburana	Walailak University
Damrongphon Inchan	Silpakorn University
Ekarin Phungpracha	Silpakorn University
Trongjai Hutangkura	Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre

Editor:

Narupon Duangwises	Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre

Journal Manager:

Whisut Vejvarabhorn	Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre

Assistant editor:

Nopphon Mekmak	Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre

ที่ทำการกองบรรณาธิการ
ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)
20 ถนนบรมราชชนนี ตลิ่งชัน กรุงเทพฯ 10170
โทร 02 880 9429-3807

Editorial Offices
Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre (Public Organization),
20, Boromrachachonni Road, Taling-Chan, Bangkok, Thailand, 10170,
tel. (+662) 8809429 ext. 3807

ออกแบบปก	วิสูตร สิงห์โส
จัดรูปเล่ม	วรัญญา เพ็ชรคง
ตรวจพิสูจน์อักษร	วิสุทธิ์ เวชวราภรณ์
จัดพิมพ์โดย	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) กรุงเทพฯ โทร. 02-880-9429
ISSN	2630-001X (Print) 2773-9619 (Online)

copyrights@2021 by Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre (Public Organization)

สารบัญ (Contents)

บทบรรณาธิการ 9

บทความวิชาการ

บทวิเคราะห์แนวโน้มการศึกษามิติทางสังคมของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ: ว่าด้วยภววิทยา ญาณวิทยา และความเป็นธรรม 11
ชยา วรรธนะภูติ

“สนาม” ที่ไม่หยุดนิ่ง: ทบทวนวิธีวิทยาและจินตนาการในมานุษยวิทยาร่วมสมัย 61
ปิยรัตน์ ปั้นลี้

“ทำไมเสรีนิยมจึงนิยมการจ้างงานเปราะบาง?: บททดลองนำเสนอเชิงมานุษยวิทยาเศรษฐกิจ” 97
นันทวัฒน์ ฉัตรอุทัย

บทความวิจัย

ในโลกที่ให้ค่ากับคาร์บอน: วิถีเลี้ยงสัตว์และการปลดแอกจากภูมิอากาศในเคนยา 137
กนกวรรณ มะโนรมย์

ในน้ำมีปลา ในนามีน้ำ: กะเทาะแนวคิด ‘อยู่กับน้ำท่วม’ เบื้องหลังการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหน่วงน้ำบางระกำโมเดล 181
ฐานิดา บุญวรรโณ

บทปริทัศน์หนังสือ

Belittled Citizens: The Cultural Politics of Childhood on Bangkok’s Margins 231
บุญเลิศ วิเศษปรีชา

The Shock Doctrine : The Rise of Disaster Capitalism 239
วิธวินท์ ศิริพูนทรัพย์

Louder and Faster : Pain, Joy, and the Body Politic 251
in Asian American Taiko
เพชรงาม บุณยะเวศ

บทบรรณาธิการ

นฤพนธ์ ด้วงวิเศษ

สภาวะวิกฤตด้านสิ่งแวดล้อมและการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศเป็นปัญหาโลกในคริสต์ศตวรรษที่ 21 ที่นักมานุษยวิทยาและนักสังคมศาสตร์มองต่างไปจากนักวิทยาศาสตร์ โดยเฉพาะการเห็นความเชื่อมโยงระหว่างวัฒนธรรม วิถีชีวิต และสภาพแวดล้อม ในท้องถิ่นแต่ละแห่งล้วนเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติในระดับที่ต่างกันและมีวิธีที่จะแก้ไขไม่เหมือนกัน ประเด็นความเหลื่อมล้ำทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจเกี่ยวข้องกับวิกฤตของสิ่งแวดล้อมโดยตรง บทความของชยา วรรธนภูติได้ชี้ให้เห็นปัญหานี้ และเสนอว่าธรรมชาติของภูมิอากาศคือการดำรงอยู่แบบพหุสถานะ พหุลักษณะและพหุระดับพื้นที่ ความหลากหลายของท้องถิ่นควรถูกพิจารณามากกว่าการสร้างบรรทัดฐานสากลซึ่งละเลยความรู้พื้นบ้าน เช่นเดียวกับกนกวรรณ มะโนรมย์ ชี้ให้เห็นว่าระบบปศุสัตว์พื้นเมืองของชนเผ่ามาไซในประเทศเคนย่า ได้รับผลกระทบจากนโยบายสิ่งแวดล้อมของตะวันตกที่พยายามควบคุมคาร์บอน แต่มองข้ามวัฒนธรรมของสังคมเลี้ยงสัตว์ ชาวมาไซถูกมองเป็นผู้ก่อการปล่อยก๊าซเรือนกระจก ชาวอังกฤษในยุคอาณานิคมเข้ามาเปลี่ยนวิถีของชนพื้นเมืองจนทำให้พวกเขาเสียที่ดินทำกิน

ปัญหาสิ่งแวดล้อมในประเทศไทย โดยเฉพาะน้ำท่วมเป็นปัญหาเรื้อรังและสร้างผลกระทบในหลายมิติ การศึกษาของฐานิดา บุญวรรโณ ชี้ตัวอย่างการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหน่วงน้ำบางระกำโมเดล พบว่าการจัดการของรัฐไม่สอดคล้องกับวิถีเกษตกรรมของชาวบ้าน ทำให้ไม่สามารถทำการเพาะปลูกได้ต้องปลูกข้าวเบาอายุเก็บเกี่ยวสั้น มีความชื้นสูง คุณภาพเมล็ดไม่ดี ราคาตกต่ำ รวมทั้งรัฐไม่จ่ายเงินชดเชยตามที่เป็นจริง นี่คือความล้มเหลวของบางระกำโมเดล

ในการทำวิจัยทางมานุษยวิทยา รูปแบบและวิธีการมีความซับซ้อนและหลากหลาย การพิจารณาถึงแนวทางการทำงานของนักมานุษยวิทยาจึงเป็นกระจกสะท้อนการสร้างความรู้ในโลกที่ไม่หยุดนิ่ง ปิยรัตน์ ปั้นลี้ อธิบายว่าปัจจุบัน นักมานุษยวิทยาสนใจสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ และสิ่งที่คาดเดาไม่ได้ ทำให้ต้องแสวงหาวิธีทำงานที่ยืดหยุ่น เช่น ชาติพันธุ์วรรณนาเชิงปะติดปะต่อ (patchwork ethnography) และชาติพันธุ์วรรณนาแบบเร่งด่วน (rapid ethnography) พร้อมกับการประเมินฐานะของผู้วิจัยที่มีความซับซ้อนไม่คงที่และบริบทที่อ่อนไหวในสถานการณ์ที่ผันแปร นันทวัฒน์ ฉัตรอุทัย อธิบายถึงมานุษยวิทยาเศรษฐกิจต่อการทำความเข้าใจการผลักลูกจ้างออกจากระบบการจ้างงานประจำสู่ระบบการจ้างงานยืดหยุ่น-ไม่เป็นทางการ สิ่งนี้เป็นอำนาจครอบงำของระบบเสรีนิยมใหม่ในปัจจุบันทำให้ลูกจ้างมีชีวิตที่เปราะบางขาดความมั่นคงและหลักประกันภายใต้มายาคติเรื่องผู้ประกอบการและการเป็นอิสระของปัจเจก

บทวิเคราะห์แนวโน้มการศึกษามิติทางสังคมของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ: ว่าด้วยภววิทยา ญาณวิทยา และความเป็นธรรม
Analytical Study on the Social Dimensions of Climate Change: On Ontology, Epistemology, and Justice

ชยา วรรธนะภูติ
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Chaya Vaddhanaphuti
Faculty of Social Sciences, Chiang Mai University

วันรับบทความ: 1 สิงหาคม 2568 (Received August 1, 2025)
วันแก้ไขบทความ: 2 กันยายน 2568 (Revised September 2, 2025)
วันตอบรับบทความ: 2 ตุลาคม 2568 (Accepted October 2, 2025)

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดประสงค์ในการสำรวจและวิพากษ์แนวโน้มการศึกษาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศจากสาขาวิชาทางสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์นับตั้งแต่ปี 2000 โดยพบว่าแนวโน้มการศึกษาแบ่งเป็น 3 ทิศทาง ได้แก่ ภววิทยา ญาณวิทยา และความเป็นธรรม ในแง่ของภววิทยา (อากาศคืออะไร) เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างอากาศกับสังคมวัฒนธรรม ทำให้เข้าใจว่า ในขณะหนึ่ง ภูมิอากาศ คือผู้กระทำของดาวเคราะห์ที่ไม่สามารถปกครองได้ แต่ในอีกขณะหนึ่งสิ่งสร้างทางสังคมที่มาก-กว่า-ภูมิอากาศ ธรรมชาติของภูมิอากาศคือการดำรงอยู่แบบพหุสถานะ พหุลักษณะและพหุระดับพื้นที่ ในแง่ของญาณวิทยา (เข้าใจอากาศด้วยวิธีใด) นักคิดกลุ่มนี้สนใจที่ปฏิสัมพันธ์ระหว่างความรู้ สถาบันและนโยบาย ที่นำมาสู่การปกครองภูมิอากาศในระดับนานาชาติ รวมถึงการศึกษากระบวนการผลิตสร้างความรู้ภูมิอากาศ ที่นับรวม

และกีดกันความรู้บางประเภท ในแง่ของความเป็นธรรม (ใครได้หรือเสียผลประโยชน์จากการจัดการอากาศ) เป็นการศึกษาความเป็นธรรมของแนวทางแก้ไขปัญหา เช่น ใครถูกทำให้เปราะบางมากขึ้นจากแนวทางลดการปล่อยก๊าซเรือนกระจกและการปรับตัว พร้อมกับพิจารณากระบวนการทุนนิยมและอาณานิคมที่อยู่เบื้องหลังการสะสมทุน ในส่วนสุดท้ายของบทความวิพากษ์ถึงข้อความเป็นไปได้ ข้อจำกัดและแนวโน้มการศึกษาในช่วงถัดไป

คำสำคัญ: การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ, ภววิทยา, การปกครองภูมิอากาศ, ความเป็นธรรมภูมิอากาศ

Abstract

This article aims to explore and critically examine the trajectory of climate change studies within the social sciences and humanities since the year 2000. It identifies three major directions of inquiry: ontology, epistemology, and justice. From an ontological perspective (What is climate?), scholarship has focused on the relationships between climate and socio-cultural life. This work reveals climate as, on the one hand, an unruly planetary actor that resists governance, and, on the other hand, a socially constructed entity that is more-than-climate. The nature of climate thus emerges as multi-situated, multi-faceted, and multi-scalar. From an epistemological perspective (How is climate understood?), scholars examine the interactions among knowledge, institutions, and policies that give rise to climate governance at the international level. This includes analysis of the processes through which climate knowledge is produced, highlighting both

the inclusions and exclusions of particular forms of knowledge. From a justice perspective (Who benefits and who loses from climate governance?), attention is directed toward the fairness of proposed solutions, for instance, who is rendered more vulnerable by mitigation and adaptation strategies, while also considering the capitalist and colonial processes underpinning capital accumulation. The article concludes by reflecting on the possibilities, limitations, and likely trajectories of future climate change research in the social sciences and humanities.

Keywords: Climate Change, Ontology, Climate Governance, Climate Justice

บทนำ

> *"I urge governments to help industry make the right choice – by regulating, legislating, putting a fair price on carbon, ending fossil fuel subsidies, and adopting a windfall tax on profits"*
>
> António Guterres

> *"The indigenous culture teaches us to respect rivers, lakes, plants, animals and the spiritual beings who live in these places. You can't solve the climate crisis without including indigenous peoples and without protecting their territories"*
>
> Eloy Terena

ณ เดือน มิถุนายน 2025 ระดับความเข้มข้นของก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ในชั้นบรรยากาศโลกอยู่ที่ประมาณ 425 parts per million (ppm) เทียบกับค่าประมาณ 280 ppm ในช่วงก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรม (NASA, 2025) เป็นที่แน่ชัดว่าการใช้เชื้อเพลิงฟอสซิลเพื่อเร่งพัฒนาเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมตลอดสองศตวรรษนี้ ได้ส่งผลให้อุณหภูมิเฉลี่ยโลกเพิ่มสูงขึ้นจากเดิมราว 1.5 องศาเซลเซียส ทำให้ระบบนิเวศเสียสมดุล สิ่งมีชีวิตต่างๆ เริ่มสูญพันธุ์ เกิดภัยพิบัติที่รุนแรงขึ้นบั่นทอนความมั่นคงทางอาหารและสุขภาพของประชาชนทั่วมุมโลก (IPCC, 2023) ภายใต้ความตกลงปารีส (Paris Agreement) ในปี 2015 นานาประเทศต่างมีเป้าหมายร่วมกันคือ ลดก๊าซเรือนกระจกเพื่อยับยั้งไม่ให้อุณหภูมิเฉลี่ยของโลกสูงเกินกว่า 2 องศาเซลเซียส และส่งเสริมขีดความสามารถในการรับมือผลกระทบตามบริบทของแต่ละชุมชน

ในแต่ละปี งานประชุมสมัชชาประเทศภาคีว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ (Conference of Parties: COP) มักสะท้อนจุดยืนและแนวทางในการแก้ไขปัญหาของแต่ละกลุ่มได้เป็นอย่างดี ดังเช่นถ้อยแถลงทั้งสองที่ได้นำเสนอไว้ข้างต้น ในงานประชุมสมัชชาประเทศภาคีครั้งที่ 28 (COP28) ที่ประเทศดูไบ ในปี 2023 เลขาธิการสหประชาชาติ António Guterres ย้ำให้ผู้นำทั่วโลกจัดการปัญหาอย่างเร่งด่วน ลดการใช้เชื้อเพลิงฟอสซิลอย่างจริงจังและมุ่งไปสู่การใช้พลังงานหมุนเวียนภายในกรอบเวลาที่กำหนด รวมถึงการสนับสนุนมาตรการซื้อ-ขายคาร์บอนและภาษีคาร์บอน (UN, 2023) ใน COP29 ปี 2024 ประเทศไทยได้แสดงจุดยืน โดยการวางเป้าหมายความเป็นกลางทางคาร์บอน (Carbon Neutrality) ในปี 2050 และการปล่อยก๊าซเรือนกระจกสุทธิเป็นศูนย์ (Net Zero Greenhouse Gas Emissions) ในปี 2065 (กรมการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศและสิ่งแวดล้อม, 2568) เป้าหมายดังกล่าวได้นำมาสู่การเปลี่ยนแปลงในภาคสังคม เช่น การเสวนาพิเศษระหว่างภาครัฐ ภาคเอกชน ภาคการเงิน และผู้ประกอบการในเดือนพฤษภาคม 2025 ภายใต้ชื่องาน EARTH JUMP 2025: Transition Thru Turbulence

มีหัวข้อการเสวนาที่สำคัญได้แก่ “New Climate World Order ระเบียบโลกใหม่ กฎใหม่ เกมเปลี่ยนผ่าน” และ “ตลาดคาร์บอนเครดิต ชิ้นส่วนสำคัญในการแก้ไขปัญหาสภาพภูมิอากาศ” เป็นต้น และล่าสุด งาน Bangkok Climate Action Week ปลายเดือนกันยายน 2025 ด้วยสโลแกน “โลกร้อน เรารุก โลกลุก เราเปลี่ยน”

อย่างไรก็ดี แม้การลดก๊าซเรือนกระจกเป็นสิ่งที่พึงกระทำ แต่ไม่ใช่คำตอบเดียวและคำตอบสุดท้าย ใน COP26 ปี 2021 ตัวแทนกลุ่มชาติพันธุ์และนักเคลื่อนไหวชาวบราซิล Eloy Terena ย้ำว่า รากปัญหาและแนวทางการแก้ไขการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศนั้น ต้องมองให้กว้างกว่าเรื่องภูมิอากาศ ที่ผ่านมาการที่คนผิวขาวรุกรานย่ำยีแผ่นดินอันศักดิ์สิทธิ์ของคนพื้นเมืองตั้งแต่สมัยอาณานิคมมักถูกมองข้ามไปเวทีเจรจาระดับโลก การปกป้องและคืนที่ดินที่ถูกแย่งยึดไป ที่ซึ่งพระแม่ธรณีผู้ให้ชีวิตอาศัยอยู่ และเป็นแหล่งความรู้ในการจัดการทรัพยากร จึงสำคัญพอๆ กับมาตรการในการลดคาร์บอน (Barret, 2021)

ด้วยแนวทางแก้ไขปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่แตกต่างกันนี้ จึงเรียกร้องให้ต้องย้อนกลับมาสำรวจว่า พวกเขามองว่าอะไรคือปัญหา พวกเขาจัดวางลำดับความสำคัญของปัญหานี้ไว้ตรงไหน และพวกเขาต้องการแก้ไขอะไร ระเบียบโลกใหม่ที่คนไทยจินตนาการไว้ กับแผ่นดินศักดิ์สิทธิ์ที่คนบราซิลต้องการปกป้อง เป็นโลกใบเดียวกันหรือไม่ ใครเป็นผู้ควบคุม ใครสามารถร่วมเล่นได้บ้าง หรือแม้แต่กลไกสีเขียวไม่ว่าจะเป็น พลังงานหมุนเวียน คาร์บอนเครดิตหรือความรู้พื้นเมือง จะเป็นกุญแจไปสู่การแก้ไขปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่แท้จริงได้หรือไม่ ทำงานร่วมกันได้หรือไม่ เป็นธรรมต่อใคร

จุดประสงค์ของบทความวิชาการนี้ คือการสำรวจและวิพากษ์แนวโน้มการศึกษาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศจากฝั่งสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์ โดยผู้แต่งได้รวบรวมหนังสือและบทความวิชาการระดับนานาชาติ

(peer-reviewed) ในสาขาสังคมวิทยา มานุษยวิทยา มนุษย์ศาสตร์และภูมิศาสตร์มนุษย์ (และสาขาอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง) ที่ตีพิมพ์หลังปี 2000 เป็นต้นมา เพื่อทำการสังเคราะห์อภิมาน (meta-synthesis) (Given, 2008) เนื้อหาเชิงทฤษฎีและแนวคิดของนักวิชาการฝั่งสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์ที่มีต่อเป้าหมาย ทิศทางและข้อถกเถียงในการการศึกษาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ จากการสังเคราะห์เนื้อหาผู้เขียนแบ่งแนวโน้มการศึกษาเป็น 3 ทิศทางที่มีความคาบเกี่ยวและต่อยอดกันได้แก่ ภววิทยา ญาณวิทยา และความเป็นธรรม ซึ่งแสดงถึงความเข้มข้นขึ้นตามลำดับในการท้าทายความเป็นสากลของภูมิอากาศ นอกจากนั้น แนวโน้มดังกล่าวยังสะท้อนถึงวิวัฒนาการกรอบคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับธรรมชาติ ได้แก่ อากาศอันเป็นส่วนหนึ่งของโลกและชีวิต อากาศอันหลากหลายที่ท้าทายระบบความรู้เอกภาพ และอากาศอันเป็นผลของอาณานิคมและความรุนแรง ดังในรายละเอียดต่อไปนี้

ในหัวข้อที่ 2 *ภววิทยาอากาศ* กล่าวถึง การตอบโต้ของนักวิชาการฝั่งสังคมศาสตร์ ต่อการศึกษาการความเปราะบางและปรับตัวของผู้คนต่อผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ที่มองอากาศเป็นเพียงวัตถุภายนอกที่เข้ามารบกวนระบบ พวกเขาต้องการกู้คืนความหมายทางวัฒนธรรมของอากาศ และทำความเข้าใจความเป็นผู้กระทำการของทั้งลมฟ้าอากาศและผู้คน ในหัวข้อที่ 3 *ญาณวิทยาสถาบัน* กล่าวถึง การทบทวนวิธีการศึกษาและการผลิตความรู้ว่าด้วยภูมิอากาศ โดยในปัจจุบัน แม้กรอบความรู้วิทยาศาสตร์ถือเป็นบรรทัดฐานในการทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ แต่นักสังคมศาสตร์ต้องการขยับขยายแนวทางการปกครองความรู้ภูมิอากาศให้กว้างกว่ากรอบวิทยาศาสตร์ และต้องการปรับโครงสร้างสถาบันความรู้เพื่อยอมรับความรู้หลากหลายประเภท ในหัวข้อที่ 4 *ความเป็นธรรม* กล่าวถึงการถอดถอนความคิดแบบอาณานิคม เพื่อหยุดยั้งโครงการพัฒนาและอุดมการณ์ทุนนิยมที่ผลิตซ้ำการขูดรีดทรัพยากรและแรงงานในประเทศที่ได้รับผลกระทบ

มีความเปราะบางที่สุดต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ดังนั้นจึงจำเป็นให้เกิดอธิปไตยในการปกครองทรัพยากรและภูมิอากาศที่คนท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการวางแผนที่เหมาะสมสำหรับบริบทของพวกเขา ในหัวข้อที่ 5 *สรุปและอภิปราย* ให้เห็นถึงข้อจำกัดและแนวโน้มของการศึกษา และข้อเสนอเชิงนโยบาย

ภววิทยาอากาศ: การโยกย้ายความเป็นผู้กระทำการจากมนุษย์สู่ดาวเคราะห์

ในยุคแรกเริ่มของการศึกษาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศในประมาณช่วงทศวรรษ 1990 เป็นต้นมานั้น ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาการทำงานของระบบภูมิอากาศและผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศโดยใช้แบบจำลองคณิตศาสตร์ เพื่อให้เข้าใจถึงแนวทางการรับมือและปรับตัวต่อผลกระทบต่างๆ จึงเริ่มเกิดงานศึกษาจากภาคสนามสาขามานุษยวิทยา สังคมศาสตร์ และภูมิศาสตร์ สิ่งที่นักวิชาการเหล่านี้พบจากสนาม กลับไม่ใช่ภูมิอากาศในฐานะข้อมูลสถิติ แต่เป็นลมฟ้าอากาศและฤดูกาลอันเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม พิธีกรรม จักรวาลวิทยา และความมั่นคงทางอาหาร นี่เองจึงเป็นจุดเริ่มต้นของการสะท้อนย้อนคิดถึงภววิทยาของภูมิอากาศ ภูมิอากาศมิใช่เป็นเพียงปรากฏการณ์ทางกายภาพ แต่เป็นสิ่งสร้างอันเป็นส่วนหนึ่งทางสังคมด้วย มากไปกว่านั้น แม้ปราศจากมนุษย์ อากาศยังถือเป็นส่วนหนึ่งของพลังธรรมชาติอันยิ่งใหญ่เกินกว่าที่มนุษย์จะจินตนาการและควบคุมได้ นำมาสู่การย้อนกลับมาทบทวนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอีกครั้ง รวมถึงทบทวนแนวทางการปกครองธรรมชาติและภูมิอากาศที่ตระหนักและเคารพในพลังอันยิ่งใหญ่ของธรรมชาติ

ภูมิอากาศในสังคมและวัฒนธรรม

ความหมายทางวัฒนธรรมของลมฟ้าอากาศและฤดูกาลดำรงอยู่ในจินตนาการของทุกๆ สังคม ไม่ว่าสังคมนั้นจะมีความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์มากน้อยเพียงใดก็ตาม โดยในหนังสือชื่อ Weather, Climate, Culture (Strauss & Orlove, 2003) ถือเป็นหนึ่งในหนังสือเล่มที่สำคัญที่สุดที่รวบรวมงานเขียนเชิงมานุษยวิทยา สังคมวิทยาและประวัติศาสตร์เกี่ยวกับลมฟ้าอากาศและฤดูกาล หนังสือเล่มนี้เขียนขึ้นเพื่อตอบโต้กับกรอบอนุสัญญาสหประชาชาติว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ในปี 1992 ที่มองการแก้ไขภูมิอากาศเป็นเรื่องเร่งด่วน และจำเป็นต้องมีการค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์เพิ่มขึ้น โดยมีข้อถกเถียงสำคัญว่า ลมฟ้าอากาศและฤดูและแทรกซึมในทุกชนชั้น เพศและอายุ จนกลายเป็นความทรงจำของสังคม อย่างไรก็ดี แต่ละสังคมและวัฒนธรรมต่างมีวิธีการเรียบเรียงและทำความเข้าใจกับอากาศด้วยมิติทางกาลเวลา (time) ภาษาและเรื่องเล่า (talk) ที่แตกต่างกัน ดังนั้นจึงควรเปิดกว้างต่อความหมาย และควรทำให้การเจรจาการลดก๊าซเรือนกระจกกลับมามีความหมายในเชิงวัฒนธรรม เพราะหากปล่อยให้บรรยายเรื่องการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศเพียงในกรอบเชิงวิทยาศาสตร์และเศรษฐศาสตร์ จะทำให้ประเด็นดังกล่าวเป็นประเด็นเรื่องไกลตัว เป็นเรื่องของผู้เชี่ยวชาญ ไม่ใช่เรื่องของคนธรรมดาสามัญ จะขาดความผูกพันกับท้องถิ่น ขาดจิตนาการเกี่ยวกับอนาคตที่เป็นผลจากการกระทำในอดีต และขาดคติสอนใจ กล่าวคือ เพื่อกระตุ้นให้เกิดการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมเพื่อสิ่งแวดล้อม-สังคมที่ดีขึ้น จำเป็นต้องสื่อสารให้ตรงกับคุณค่าและบริบททางลมฟ้าอากาศและวัฒนธรรมของแต่ละสังคม

เพื่อตอบโต้กับมุมมองทางวิทยาศาสตร์ที่คับแคบ นักมานุษยวิทยา Sarah Strauss ตั้งคำถามว่า การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศได้ทำให้วัฒนธรรมตกอยู่ในอันตรายหรือไม่ (Strauss, 2012) บทความนี้วิพากษ์อากาศ ในฐานะที่ถูกมองว่าเป็น “ความเสี่ยง” จากภายนอกที่เข้ามากระทบชุมชนหนึ่งๆ และวิพากษ์วิธีการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์ที่สามารถทำความเข้าใจพลวัตอันซับ

ซ้อนของระบบภูมิอากาศจากในแบบจำลอง แต่กลับมองไม่เห็นคนและพลวัตของวัฒนธรรมในการปรับตัวต่อผลกระทบ เธอเสนอว่า จริงอยู่ที่การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพอาจทำให้ชุมชนตกอยู่ในความเสี่ยง แต่ต้องเข้าใจว่าชุมชนเองก็มีต้นทุนทางวัฒนธรรมที่ได้เคยเรียนรู้จากสถานการณ์อื่นๆ ในอดีตมาแล้ว ไม่ว่าจะเป็นวิกฤตเศรษฐกิจหรือความรุนแรงทางอาณานิคม ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศจึงอาจมิใช่ปรากฏการณ์หรือความเสี่ยงชนิดใหม่ และผู้ที่จะบอกว่าชุมชนหนึ่งๆ เสี่ยงหรือไม่ ควรเป็นผู้คนในชุมชนนั้นเองมากกว่าผู้เชี่ยวชาญที่อ่านข้อมูลจากแบบจำลอง

กระแสการศึกษาด้านมิติทางสังคมของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศโดยฝั่งสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์เกิดขึ้นอย่างจริงจังและกว้างขวาง ภายหลังปี 2007 ที่มีการเผยแพร่ภาพยนตร์สารคดี An Inconvenient Truth ของนายอัล กอร์ และรายงานการสังเคราะห์ความรู้ด้านการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศครั้งที่ 4 ของคณะกรรมการระหว่างรัฐบาลว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ (Intergovernmental Panel on Climate Change หรือ IPCC) มีการตีพิมพ์หนังสือหลายเล่มที่บันทึกงานเขียนเชิงทฤษฎี เชิงภาคสนาม และบทบาทของนักวิจัยในการเปลี่ยนแปลงสังคมและการเมืองว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศไว้ได้อย่างน่าสนใจ เช่นหนังสือสองชุดต่อเนื่องกัน ชื่อ Anthropology and Climate Change (Crate & Nuttall, 2009, 2016), The Oxford Handbook of Climate Change and Society (Dryzek et al., 2011) และ Climate Cultures: Anthropological Perspectives on Climate Change (Barnes & Dove, 2015) จากตำราเล่มสำคัญเหล่านี้อาจสามารถแบ่งได้เป็น 8 แนวทางด้วยกัน อาทิเช่น (1) การศึกษาบทตำนานความเชื่อ สนทนาและกิจกรรมในชีวิตประจำวันที่เกี่ยวข้องกับลมฟ้าอากาศและฤดูกาล เช่น ธารน้ำแข็งที่คอยสังเกตพฤติกรรมมนุษย์ และจะขยายหรือละลายขึ้นอยู่กับความประพฤติของพวกเขา การรับรู้ฤดูกาลของพนักงานออฟฟิศที่แสดงออกในรูปของแฟชั่นการแต่งตัว รวมถึงสภาพอากาศอันเป็นเงื่อนไข

ต่อความสามารถในการเดินทางสัญจร (2) ศึกษาภูมิอากาศเปลี่ยนแปลงที่เป็นความเสี่ยงต่อชุมชน โดยมักอิงกับทฤษฎีทางนิเวศวิทยาและภัยพิบัติแบบความเสี่ยง-ความล่อแหลม-การรู้รับปรับตัว (risk-vulnerability- resilience) โดยการศึกษาแนวนี้มักเริ่มต้นด้วยใช้แบบจำลองภูมิอากาศในการคาดการณ์ผลกระทบต่อภาคส่วน (เช่น พื้นที่เพาะปลูกพืชไร่ ป่าไม้ พื้นที่ชายฝั่ง) หรือพื้นที่ชุมชนหนึ่งๆ จากนั้นตามด้วยการศึกษาเชิงปริมาณหรือ/และเชิงคุณภาพ ถึงขีดความสามารถในการรับมือ เช่น ในแง่ของเทคโนโลยี ความรู้ ทรัพย์สิน โอกาสและข้อจำกัดด้านสิทธิ์และกฎหมาย[1]

ในภาพกว้าง จึงนำไปสู่ (3) วาทกรรมภูมิอากาศที่พ่วงมากับโครงการและนโยบายการพัฒนา (เช่น การปลูกป่า REDD+) และการโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่เกี่ยวกับคาร์บอน (เขื่อน โรงไฟฟ้า กังหันลม) แนวการศึกษานี้แสดงถึงการเดินทางของความรู้และผู้เชี่ยวชาญอันทรงอำนาจจากโลกตะวันตกสู่ประเทศโลกใต้ หลายครั้งสามารถนำไปสู่การแก้ไขปัญหาด้านภูมิอากาศ แต่อาจส่งผลกระทบเชิงลบหรือสร้างปัญหาใหม่ต่อสิ่งแวดล้อมและสังคมอื่นๆ ขึ้นด้วย (4) การศึกษาการทำงานของชุมชนนักวิทยาศาสตร์ (เช่น นักทำแบบจำลองภูมิอากาศ) เพื่อแสดงให้เห็นว่า ความรู้วิทยาศาสตร์ไม่สามารถปราศจากค่านิยมได้อย่างสิ้นเชิง แต่ถูกหล่อหลอมโดยเงื่อนไขทางสถาบัน สังคมและการเมือง (5) การพัฒนาแนวทางการสื่อสารข้อมูลจากมุมมองด้านจิตวิทยาภาษาศาสตร์และการสื่อสาร เช่น การศึกษาคำสำคัญและแนวโน้มการพาดหัวข่าว รวมถึงทางเลือกและเทคนิคการสื่อสารใหม่ๆ ที่ก้าวพ้นการใช้ความกลัวเป็นจุดขาย (6) ปรับพัฒนาหลักสูตรการเรียนการสอนในระดับโรงเรียนและอุดมศึกษาเพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศและยุคสมัยแอนโทรโพซีน รวมถึงการสอดแทรกความรู้และค่านิยมท้องถิ่นเพื่อบูรณการกับความรู้วิทยาศาสตร์ และ (7) ข้อคิดและข้อวิพากษ์เชิงปรัชญาและจริยธรรมว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ เช่น ปัญหาสิ่งแวดล้อมโลกสะท้อนถึงความสัมพันธ์มนุษย์และธรรมชาติอย่างไร ใครควรเป็นผู้รับผิดชอบต่อปัญหา

บทบาทของผู้นำศาสนาต่อปัญหาสิ่งแวดล้อมโลก และ (8) การปรับโครงสร้างนโยบายการลดก๊าซเรือนกระจก โดยเฉพาะในบริบทหลังปี 2012 ที่วาระและข้อบังคับของพิธีสารเกียวโตหมดสิ้นลง เช่น การแบ่งภาระของแต่ละประเทศในการลดก๊าซเฉลี่ยเท่าๆ กัน แต่ต่างที่ช่วงเวลาและความเข้มข้นในการลด (contraction and convergence) หรือการแบ่งประเทศเป็นกลุ่มย่อยตามพันธมิตรและภูมิภาค แทนที่จะรวมศูนย์ผ่าน UN ฝ่ายเดียว (climate clubs) แม้ว่าปัจจุบันประเทศสมาชิกอยู่ภายใต้ความตกลงปารีสแล้ว โครงสร้างดังกล่าวก็จะได้รับการปรับปรุงต่อไปเรื่อยๆ เพื่อให้เป็นธรรมและบรรลุเป้าหมายอย่างมีประสิทธิภาพที่สุด

ท่ามกลางแนวทางการศึกษาที่ซับซ้อนเหล่านี้ คำถามสำคัญที่ต้องย้อนกลับมาถามคือ ภูมิอากาศคืออะไร ภูมิอากาศที่เปลี่ยนแปลงกลายมาเป็นสิ่งที่สังคมให้ความสนใจและถกเถียงในวงกว้างได้อย่างไร นักภูมิศาสตร์มนุษย์ Mike Hulme กล่าวว่า ธรรมชาติของภูมิอากาศประกอบขึ้นจากสิ่งอื่นๆ นอกเหนือจากภูมิอากาศด้วยเสมอ หรือก็คือคุณลักษณะที่เรียกว่า มาก-กว่า-ภูมิอากาศ (more-than-climate) จากแนวทางวิจัยข้างต้น จะเห็นว่า ภูมิอากาศเป็นส่วนหนึ่งของความรู้สึก ความทรงจำ ประสบการณ์ชีวิต ความรู้ท้องถิ่น ตำนานและเรื่องเล่า ภูมิอากาศได้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของแวดวงวิทยาศาสตร์และดำรงอยู่ในรูปของข้อมูลสถิติ และเป็นความเสี่ยงที่เข้ามากระทบสังคม เป็นส่วนหนึ่งของวาทกรรมและโครงการพัฒนา รวมถึงข้อถกเถียงทางการเมือง และนอกจากนั้นยังเป็นส่วนหนึ่งของภาษา วรรณกรรมและงานศิลปะที่ปลูกความหมายใหม่ให้กับภูมิอากาศอย่างไม่มีที่สิ้นสุด กล่าวคือ ในพหุปฏิสัมพันธ์นี้ ภูมิอากาศถูกผลิตสร้าง เล่าขาน ถกเถียง กระทำ และโยกย้ายจนตัวมันเองกลายเป็นทั้งจินตนาการและวัตถุที่เลื่อนไหลตัดข้ามบริบทพื้นที่และเวลา (Hulme, 2022) นักปรัชญา Timothy Morton เจ้าของแนวคิด Hyper Object (2013) ก็กล่าวเช่นเดียวกันว่า ภูมิอากาศดำรงอยู่แบบพหุสถานะ พหุลักษณะ และพหุระดับพื้นที่

ภูมิอากาศเป็นส่วนหนึ่งของระบบกายภาพและเป็นส่วนหนึ่งของสังคม และเพราะกระบวนการทางธรรมชาติและทางสังคมวัฒนธรรมมีพลวัตและการเปลี่ยนแปลงในตัวเองอยู่แล้ว ดังนั้น ไม่ว่าด้วยปัจจัยอะไรก็ตาม ภูมิอากาศจึงมีการเปลี่ยนแปลงที่สัมพันธ์กับธรรมชาติและสังคมเสมอ ภูมิอากาศที่เปลี่ยนแปลงจึงถูกใช้เป็นแว่นตาสำหรับตัดสินความปกติ (หรือไม่ปกติ) ของสิ่งแวดล้อมที่มีปฏิสัมพันธ์กับสังคม (Hulme, 2015) เช่นในแง่ของความถี่ ความรุนแรง แนวโน้ม หรือสาเหตุ การเปลี่ยนแปลงจึงนำมาสู่การตั้งคำถามเกี่ยวกับเสถียรภาพและความแน่นอน รวมถึงขีดความสามารถ (ของมนุษย์) ในการจัดการหรืออยู่ร่วมกับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว จะได้เห็นว่า งานของ Hulme ได้เชื่อมสองชุดความคิดเข้าด้วยกัน คือ ลมฟ้าอากาศที่เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตและวัฒนธรรม (Hulme, 2016) กับภูมิอากาศที่กลายเป็นสิ่งที่ถูกปกครองโดยสถาบัน (Hulme, 2010) (ดูหัวข้อที่ 3) เขาพยายามหลบหลีกการลดทอนภูมิอากาศผ่านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี แต่ในขณะเดียวกันก็ยอมรับว่า มนุษย์ไม่อาจหยุดยั้งพลังแห่งธรรมชาติได้หมดสิ้น มนุษย์ไม่เคยสามารถควบคุมอากาศได้อยู่หมัดทุกครั้ง อากาศยังคงสร้างความประหลาดใจให้กับความรู้สึกของมนุษย์อยู่เสมอ โดยในส่วนถัดไปกล่าวถึงอากาศในฐานะสิ่งที่มีพลังในตัวเอง

อากาศที่ไร้ขอบเขต

หนึ่งในงานชุดแรกๆ ที่ศึกษาอากาศอย่างเข้มข้นในเชิงมานุษยวิทยา คือ งานของ David Abram และ Tim Ingold แม้ผู้แต่งทั้งสองไม่ได้กล่าวถึงภูมิอากาศหรือการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศโดยตรง แต่กล่าวถึงลมฟ้าอากาศและฤดูกาลอันเป็นพื้นฐานของชีวิตและประสบการณ์ และยังเป็นพื้นที่แห่งผัสสะและความศักดิ์สิทธิ์ที่สอนให้ตระหนักถึงพลังของธรรมชาติและตระหนักถึงความรับผิดชอบต่อธรรมชาติ (Abram, 1996) สิ่งมีชีวิตต่างๆ ใช้ชีวิตอยู่ในโลกที่ปราศจากการปิดกั้นใดๆ ไม่มีเส้นแบ่งกั้นระหว่างธรณีกับ

บรรยากาศ โดย Ingold (2010) เรียกโลกแห่งการผสมผสานปนเปนี้ว่า “โลก-ลมฟ้าอากาศ” (weather-world) ร่างกายของสิ่งต่างๆ นั้นทั้งอยู่บนพื้นและลอยในอากาศ พร้อมๆ กัน แต่ที่สำคัญ แสงแดด สายลม สายฝน (และองค์ประกอบอื่นๆ อีกมากมาย) ล้วนเป็นสื่อกลางสำหรับการมองเห็น การได้ยิน ได้กลิ่นและผัสสะ รวมไปถึงแหล่งแห่งการสะสมของอารมณ์ จินตนาการ และความทรงจำ หากโลก-ลมฟ้าอากาศคือ โลกที่ประสบการณ์ได้หล่อหลอมตัวตน และตัวตนตีความต่อประสบการณ์แตกต่างไปในแต่ละวันแต่ละฤดูกาล ดังนั้น โลก-ลมฟ้าอากาศก็คือเงื่อนไขสำหรับการกลายเป็นและการเติบโต (Ingold, 2007)

ในขณะที่โลก-ลมฟ้าอากาศเป็นโลกเปิด นักภูมิศาสตร์มนุษย์ Derek McCormack กล่าวถึงสภาวะการถูกห่อหุ้ม (envelopment) ไว้อย่างน่าสนใจ ว่า การห่อหุ้ม คือสภาพที่สรรพสิ่งหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะถูกโอบล้อมด้วยบรรยากาศ กล่าวคือ เราทั้งหลายคือ สิ่งของเชิงบรรยากาศ หรือ atmospheric things (McCormack, 2018) การถูกห่อหุ้ม ก็คือสภาพที่สิ่งมีชีวิตสามารถรับรู้ได้ถึงการมีอยู่และคุณลักษณะของบรรยากาศทั้งในทางตรง (เช่น การหายใจ เหงื่อที่ผิวหนัง) และในทางอ้อม (เช่น อากาศที่อยู่ในลูกโป่งหรือบอลลูน นกบินใบไม้ที่ไหวปลิว) แต่มากไปกว่านั้น การห่อหุ้มหมายถึงกระบวนการด้วย คือ อากัปกิริยาที่กำลังรับรู้และตอบสนองต่อองค์ประกอบทางบรรยากาศอย่างมีพลวัต เช่น นกขยับปีกโต้ตอบกับสายลมเพื่อเร่งความเร็วหรือเปลี่ยนทิศทางการบิน หรือการหายใจเข้าเพื่อหายใจออก โดยจังหวะการหายใจเปลี่ยนไปตามอุณหภูมิหรือกลิ่นของอากาศ ไม่ว่าอย่างไร ปฏิสัมพันธ์ในอากาศคือกระบวนการที่นำสิ่งของเชิงบรรยากาศไปสู่สถานะใหม่

ในภาพรวม นักคิดทั้งสาม แสดงให้เห็นถึงขอบเขตที่พร่ามัวระหว่างการรู้และความรู้สึก ประธานและกรรม พื้นดินและอากาศ ที่สำคัญ อากาศไม่ใช่พื้นหลังที่รอให้สรรพสิ่งกระทำหรือให้ความหมายฝ่ายเดียว แต่อากาศกระทำกลับต่อสรรพสิ่งด้วย การเกิดตอบโต้ จึงเกิดปฏิสัมพันธ์และการเรียนรู้

จากทั้งสองฝ่าย บรรยากาศเป็นทั้งสื่อกลาง เป็นผู้กระทำ และเป็นกระบวนการที่ดำเนินไปอย่างไม่มีสิ้นที่สิ้นสุด ทุกสรรพสิ่งเชิงบรรยากาศดำรงอยู่ในสภาวะกลายเป็น

หนึ่งในตัวอย่างสำคัญของการประยุกต์ใช้แนวคิดโลก-ลมฟ้าอากาศบวกกับแรงบันดาลใจจากงานของ Karen Barad, Donna Haraway, และ Bruno Latour คือ หนังสือชื่อ Monsoon as Method ของกลุ่มนักสถาปนิกและนักมานุษยวิทยาผู้เขียนเกี่ยวกับฤดูมรสุมที่ขับเคลื่อนชีวิตในเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Bremner et al., 2022) มรสุมไม่ใช่ภาพจินตนาการ ไม่ใช่วัตถุ แต่เป็น “a noteworthy inhuman actor” ที่การกระทำของเธอส่งผลต่อมนุษย์และสิ่งอื่นๆ ที่ไม่ใช่มนุษย์ ในขณะเดียวกัน มนุษย์ก็เป็นเพียงหนึ่งในตัวละครในเรื่องราวของมรสุม แต่ไม่ใช่และไม่เคยเป็นตัวละครหลัก ที่สำคัญ หนังสือเล่มนี้ชวนให้ผู้อ่านทำความเข้าใจกับมรสุมด้วยการสืบเสาะเรื่องราวต่างๆ ของ งู แมลงปอ เครื่องปั้นดินเผา ถุงพลาสติกแรงงานและคนหาบเร่ ที่เป็นส่วนหนึ่งของชุมชนในเมืองเจนไน (อินเดีย) ธากา (บังกลาเทศ) และย่างกุ้ง (เมียนมาร์) กล่าวคือ มรสุมคือโลก-ชีวิต (life-world) สรรพสิ่งและเมืองมีชีวิตชีวาขึ้นมาได้ด้วยเพราะการกระทำของมรสุม ชีวิตเฝ้ารอคอยและหวาดเกรง ผิดหวังและสมหวัง เปราะบางและมั่นคงอยู่ในความเปียกปอนในความแห้งแล้ง ในความร้อน ในสายลมกรรโชก และในวัฏจักรของมรสุมที่ห่อหุ้มชีวิตและเมืองเอาไว้

วัตถุสภาวะและการเมืองอากาศ

อีกหนึ่งแนวคิดที่เน้นผู้กระทำการที่ไม่ใช่มนุษย์ คือ ภูมิมนุษย์ศาสตร์แห่งธาตุ (elemental geohumanities) โดย “ธาตุ” อันได้แก่ ดิน น้ำ อากาศ และไฟ ดำรงอยู่ในหลากคุณสมบัติและสถานะที่ทับซ้อน 3 ประการคือ specificities, exposures และ alchemies (Engelmann & McCormack, 2021) ประการแรก ธาตุมีคุณสมบัติเฉพาะที่มากล้นเกินกว่าที่มนุษย์จะสามารถหยั่งรู้

ลดทอนหรือจัดระเบียบได้ เช่น สำหรับมนุษย์ที่ใช้ชีวิตในอากาศ การว่ายหรือดำน้ำเสมือนเป็นโลกใหม่ที่จำเป็นต้องฝึกการหายใจ การจัดระเบียบร่างกายให้ลอยตัวในน้ำได้ แต่มากกว่านั้น การค้นพบแร่ธาตุต่างๆ เช่น ทองแดง อะลูมิเนียม หรือยูเรเนียม กลับทำให้แร่เหล่านี้มีชีวิตทางสังคม ทางเทคนิค และทางการเมืองขึ้นมาและย้อนกลับมาจัดระเบียบสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตอื่นๆ ด้วย ประการที่สอง ธาตุต่างๆ สามารถส่งผลกระทบต่อสิ่งอื่นๆ ได้ ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดคือ ความเป็นพิษของอากาศหรือน้ำ โดยในขณะที่มลพิษทางอากาศอาจเป็นสิ่งที่มองไม่เห็นแต่สามารถรับรู้ได้จากอาการระคายผิว ในอีกขณะหนึ่งร่างกายของสรรพสิ่งก็เปิดรับ (หรือทนทาน) ต่อมลพิษในระดับที่ต่างกันด้วยเช่นกัน การเปิดรับจึงนำมาสู่การตั้งคำถามถึงวิธีและเครื่องมือในการรับรู้มลพิษ รวมถึงจริยธรรมของการใส่ใจและการเมืองของชีวิต (Mbembe, 2020; Nixon, 2013) ประการที่สาม ธาตุมีคุณสมบัติเป็นวัตถุลักษณะกึ่งของแข็ง-ของเหลวที่ไม่มั่นคง ดังนั้นจึงสามารถทำปฏิกิริยากับสิ่งอื่นๆ และพร้อมจะเปลี่ยนสถานะ เคลื่อนย้ายถ่ายเทและมีผลต่อการทำงานของระบบนิเวศและสังคม ตัวอย่างเช่น วัฏจักรน้ำ และวัฏจักรคาร์บอน แต่ต้องไม่ลืมว่าด้วยอาณานิคม ทุนนิยม การเหยียดเชื้อชาติ ขุดเจาะนิยม และภูมิวิศวกรรม (geoengineering) กำลังเล่นแร่แปรธาตุและทำลายวัฏจักรธรรมชาตินี้ (Engelmann & McCormack, 2021)

ในการคิดเชิงดาวเคราะห์ (planetary thinking) นักประวัติศาสตร์ Dipesh Chakrabarty (Chakrabarty, 2021) รวมถึง Nigel Clark และ Bronislaw Szerszynski (2021) ชวนให้หลีกหนีการทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับสังคมจากมุมมองที่ยึดมนุษย์เป็นศูนย์กลาง เพราะนี่คือ “โลก” อันเกิดจากวิธีคิดและนโยบายที่เอื้อให้เกิดการครอบครองธรรมชาติและขยายอาณาเขตมวลมนุษย์อย่างไม่มีที่สิ้นสุดผ่านอาณานิคม ทุนนิยมและโลกาภิวัตน์ ในทางกลับกันผู้แต่งกลุ่มนี้ชวนให้ทำความเข้าใจปรากฏการณ์ต่างๆ จากโดยใช้ดาวเคราะห์โลกเป็นศูนย์กลาง ตระหนักถึงพลังของวัตถุ

สภาวะตั้งแต่ในระดับอะตอมจนถึงระดับจักรวาล และตระหนักถึงพลังของธรรมชาติอันล้นเหลือเกินที่มนุษย์จะเข้าใจ คาดการณ์หรือควบคุม ไม่ว่าจะเป็นกระบวนการทางธรณี-อากาศ-มหาสมุทรที่ดำเนินการมาแล้วนับล้านปี จนก่อให้เกิดการสะสมตัวของเชื้อเพลิงฟอสซิลใต้ดิน ภูเขาไฟระเบิด และความแปรปรวนของอากาศ จึงจะเห็นได้ว่า กระบวนการเหล่านี้ที่เกิดขึ้นนับพันล้านปีต่างหาก ที่ได้กลายเป็นเงื่อนไขขับเคลื่อนความเป็นไปของสังคมในทุกวันนี้ แต่ในทางตรงข้าม กิจกรรมมนุษย์ตลอดหลายร้อยปีได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระดับดาวเคราะห์ด้วยการขุดเชื้อเพลิงฟอสซิลที่สะสมใต้ดินขึ้นมาเผาเพื่อใช้เป็นพลังงานในอุตสาหกรรม และปล่อยมลพิษในชั้นบรรยากาศโลก

การคิดแบบดาวเคราะห์แสดงให้เห็นว่าธรรมชาติและสังคมเป็นเงื่อนไขต่อกันและกัน แต่ต้องไม่ลืมว่าดาวเคราะห์โลกแม้เป็นระบบควบคุมตนเอง แต่ก็เต็มไปด้วยความโกลาหลที่มนุษย์มิอาจคาดการณ์หรือควบคุมได้ โลกมิได้เกิดมาเพื่อมนุษย์ แต่ก็เป็นผู้กระทำที่มีสิทธิมีเสียงและมีส่วนได้ส่วนเสียจากการที่มนุษย์ร่วมอยู่อาศัย ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศเองก็ถือเป็นสัญญาณเตือน และเป็นการต่อต้านจากดาวเคราะห์ดวงนี้ต่อการกระทำของมนุษย์บางกลุ่มที่ไม่เคยเคารพต่อดาวเคราะห์ และการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติในปัจจุบันและในอนาคตที่ยังมาไม่ถึงนี้ อาจรุนแรงเกินกว่าที่มนุษย์จะต้านทานได้ จึงนำมาสู่การทบทวนแนวทางการปกครองธรรมชาติ

Bruno Latour เจ้าของหนังสือ *Down to Earth: Politics in the New Climatic Regime* เสนอว่า การคิดแบบโลก-ท้องถิ่น และรัฐ-ชาติยังคงติดกับกรอบความคิดมนุษย์เป็นศูนย์กลางที่มนุษย์เป็นผู้ออกแบบอาณาเขตอยู่ดี จึงเสนอหน่วยพื้นที่ภูมิรัฐศาสตร์ใหม่ที่เขาเรียกว่า “the terrestrial” หรือก็คือการจัดเรียงองค์ประกอบต่างๆ ของดาวเคราะห์ไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ อากาศ และสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ที่สัมพันธ์กันข้ามพื้นที่และเวลา ที่ในที่สุดกลายเป็นเงื่อนไขต่อชีวิตและสรรพสิ่ง การเมืองของเขาคือการดึงมนุษย์กลับลงมาสู่โลกอีกครั้ง เพราะที่ผ่านมามนุษย์ (บางกลุ่ม) พยายามอยู่เหนือธรรมชาติ ก้าวข้าม

ข้อจำกัดด้วยเทคโนโลยี และพร้อมมองออกไปข้างบนด้วยความทะเยอทะยาน เพื่อแสวงหาดาวเคราะห์ดวงใหม่ นี่จึงเป็นจริยธรรมที่พยายามตรึงความรับผิดชอบไว้กับปถพีแห่งนี้ ที่ซึ่งเป็นที่พึ่งพาของสรรพสิ่ง รวมถึงมนุษย์ด้วย (Latour, 2018)

เพื่อสร้างความตระหนักถึงพลังในตัวเองของอากาศและธรรมชาติ จึงเกิดการนำเสนอการผสมผสานปรัชญา เทคโนโลยีและศิลปะในรูปแบบที่น่าสนใจ ยกตัวอย่างเช่น ในงานของ Bruno Latour และกลุ่มนักวิชาการหลากหลายสาขาวิชา ชื่อ “Critical Zones: The Science and Politics of Landing on Earth” ได้ใช้งานศิลปะหลากประเภทแสดงถึงความซับซ้อนและความสัมพันธ์ระหว่างธรณี อากาศ ระบบนิเวศและชีวิต เพื่อให้ทบทวนภูมิรัฐศาสตร์แบบใหม่ (Center for Art and Media Karlsruhe, 2020) ย้อนกลับไปราวสองทศวรรษที่แล้ว ผลงาน “The Weather Project” (Eliasson, 2003) ที่ได้เปลี่ยนโถงของพิพิธภัณฑ์ Tate Modern ในกรุงลอนดอน ให้กลายเป็นพระอาทิตย์ตกดินจำลองขนาดใหญ่ พร้อมแสงและหมอก เพื่อให้ผู้เข้าชมได้อาบแสงสีส้ม สัมผัสกับความร้อนที่มาปะทะอย่างเข้มข้น และพิจารณาถึงการเกิดขึ้นอย่างฉับพลันของการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมและภายในจิตใจ สุดท้าย นิทรรศการ “Weather Engines” (Drogona & Parikka, 2022) สำรวจพลวัตตั้งแต่ผืนดินสู่ท้องฟ้าจากบทกวี ประสบการณ์ชีวิต การเมือง และเทคโนโลยีของสิ่งแวดล้อม โดยพิจารณาจากความพยายามของมนุษย์ในการควบคุมสภาพอากาศ และความเป็นธรรมทางภูมิอากาศและการเมืองที่เกี่ยวข้องการหายใจและการใช้ชีวิต

ในหัวข้อนี้ได้แสดงให้เห็นว่า การศึกษาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศในทางวิทยาศาสตร์ธรรมชาตินั้น ได้จัดให้ภูมิอากาศเป็นส่วนหนึ่งของ “ระบบธรรมชาติ” ที่แยกขาดจากมนุษย์ ก่อนนำมาปะทะกันผ่านการศึกษาผลกระทบและการปรับตัว อากาศถูกศึกษาผ่านอุปกรณ์ตรวจวัด แบบจำลองเพื่อคาดการณ์ผลกระทบ แต่การศึกษาโดยนักสังคมวิทยา นักมานุษยวิทยาและนักภูมิศาสตร์

ช่วงหลังปี 2000 เป็นต้นมาโต้แย้งด้วยประสบการณ์จากภาคสนามว่า ฤดูกาลกับวัฒนธรรมประกอบกันขึ้นเป็นหนึ่งเดียวกัน ชุมชนให้ความหมายผ่านจินตนาการและปฏิบัติการทางวัฒนธรรม และปรับตัวกับสภาวะอากาศที่แปรปรวนตลอดเวลา พร้อมๆ กับที่อากาศให้ประสบการณ์และความรู้สึก ในที่นี้จึงเห็นการเคลื่อนตัวจากภูมิอากาศที่เป็นวัตถุภายนอกการศึกษาวัฒนธรรมมาเป็นส่วนขับเคลื่อนในวัฒนธรรม ทั้งภูมิอากาศและวัฒนธรรมจึงไม่ใช่เพียงฉากหลังที่หยุดนิ่งหรือไร้ประวัติศาสตร์ แต่เป็นลูกผสมของวัฒนธรรมชาติที่แยกจากกันไม่ได้ (Hulme, 2016; Strauss & Orlove, 2003) อย่างไรก็ดี แม้จะสามารถสลายคู่ตรงข้ามระหว่างธรรมชาติ-วัฒนธรรมได้แล้ว แต่อากาศยังคงถูกศึกษาจากมุมมองที่ยึดมนุษย์เป็นศูนย์กลางอยู่ดี นักวิชาการอีกกลุ่มจึงพยายามยกระดับความเป็นผู้กระทำการของอากาศให้ทัดเทียมกับของมนุษย์และปลดอากาศออกจากกรอบคิดทางวัฒนธรรม เพื่อให้จังหวะ คุณลักษณะและพลวัตของฤดูกาลได้ทำหน้าที่ขับเคลื่อนมนุษย์และผู้กระทำอื่นๆ หรือกล่าวคือ แต่ละสิ่งในสายสัมพันธ์สลับกันเป็นองค์ประธานของกันและกัน (Bremner et al., 2022; Ingold, 2010) นอกจากนั้น เมื่อใส่มิติเชิงพื้นที่และเวลาให้กับวัฒนธรรมชาติของอากาศ จึงเห็นว่า การบรรจบกันของภูมิประวัติศาสตร์ของดาวเคราะห์และภูมิประวัติศาสตร์มนุษย์ นำมาซึ่งตั้งคำถามใหม่ถึงบทบาทและความรับผิดชอบของมนุษย์ เครื่องมือสำหรับการทำความเข้าใจและการปกครองสิ่งแวดล้อมโลก (Clark & Szerszynski, 2021; Latour, 2018) ทั้งหมดนี้ คือการคืนการเมืองให้กับอากาศและมนุษย์อีกครั้ง หลังจากที่มิติเรื่องความเป็นผู้กระทำการและอำนาจถูกความเป็นกลางทางวิทยาศาสตร์ปิดบังจนปราศจากความหมายทางการเมือง (Swyngedouw, 2013)

ญาณวิทยาสถาบัน: จากวิทยาศาสตร์ สู่ มาก-กว่า-วิทยาศาสตร์

หลังจากที่ได้ทำความเข้าใจ “ธรรมชาติ” ของภูมิอากาศแล้ว เนื้อหาในหัวข้อนี้ใช้มุมมองวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีศึกษา (science and technology studies: STS) เพื่อทบทวนญาณวิทยาของสถาบันที่จัดการความรู้ด้านการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ในภาพรวม STS สนใจที่กระบวนการทางสังคม-เทคโนโลยีในการผลิตสร้างความรู้หนึ่ง ๆ เช่น ผู้เชี่ยวชาญและสถาบันต่างๆ มีบทบาทอย่างไรในการทำให้อำนาจความรู้วิทยาศาสตร์มีความเสถียรตลอดการเดินทางจนกลายเป็นที่ยอมรับได้ทั่วโลก รวมถึงถามว่า ตลอดราวสองทศวรรษที่ผ่านมา การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศถูกอธิบายผ่านกรอบคิดและชุดข้อมูลวิทยาศาสตร์จนเป็นเรื่องปกติได้อย่างไร (Hulme, 2010; Jasanoff, 2004) นำมาสู่ข้อวิพากษ์ 3 ประการ คือการที่วิทยาศาสตร์กับนโยบายหล่อหลอมซึ่งกันและกัน การที่วิทยาศาสตร์ลดทอนความซับซ้อนของประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับภูมิอากาศ และสถาบันผลิตความรู้ว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่ยังไม่เปิดกว้างต่อความรู้หลากประเภทมากนัก

ปฏิสัมพันธ์ระหว่างวิทยาศาสตร์กับนโยบาย

ความกังวลต่อการเพิ่มของปริมาณก๊าซเรือนกระจกและอุณหภูมิเฉลี่ยโลก ทำให้ในปี ค.ศ. 1988 สหประชาชาติจัดตั้งคณะกรรมการระหว่างรัฐบาลว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ (Intergovernmental Panel on Climate Change: IPCC) เพื่อรวบรวมและสังเคราะห์ความรู้ด้านการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ โดยมีการยืนยันว่า กิจกรรมมนุษย์นับตั้งแต่ยุคปฏิวัติอุตสาหกรรมที่ใช้เชื้อเพลิงฟอสซิลเพิ่มเร่งพัฒนาเศรษฐกิจและการพัฒนานั้น ได้ทำให้ระบบภูมิอากาศโลกมีอุณหภูมิเฉลี่ยสูงขึ้นอย่างมีนัยยะทางสถิติ รายงานดังกล่าว ถูกใช้ในการสนับสนุนให้เกิดการเจรจาระหว่างประเทศสมาชิกเพื่อร่วมมือลดการปล่อยก๊าซเรือนกระจกในปี ค.ศ. 1992 และในที่สุดได้มีการลงนามในกรอบอนุสัญญาสหประชาชาติว่าด้วยการเปลี่ยนแปลง

สภาพภูมิอากาศ (United Nation Framework Convention on Climate Change: UNFCCC) เพื่อ *"รักษาความเข้มข้นของก๊าซเรือนกระจกในชั้นบรรยากาศให้มีค่าคงที่ และอยู่ในระดับที่การรบกวนโดยมนุษย์จะไม่ก่อให้เกิดอันตรายต่อระบบภูมิอากาศ ก๊าซเรือนกระจกควรคงค่าไว้ในระดับที่เอื้อให้ระบบนิเวศธรรมชาติสามารถปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศได้ตามธรรมชาติ และเพื่อรับรองว่าจะไม่มีผลกระทบต่อความมั่นคงทางอาหารและการพัฒนาเศรษฐกิจที่ยั่งยืน"* (UNFCCC, 1992)

เพื่อให้เกิดกรอบการทำงานที่เป็นรูปธรรม จึงมีการจัดการประชุมสมัชชาประเทศภาคี (Conference of Parties: COP) เป็นประจำทุกปี โดยในการประชุมครั้งที่ 3 ในปี ค.ศ. 1997 มีมติเห็นชอบให้พิธีสารเกียวโต (Kyoto Protocol) เป็นข้อตกลงที่มีผลผูกพันทางกฎหมายภายใต้กรอบอนุสัญญาฯ ได้มีการกำหนดให้ลดก๊าซเรือนกระจก 6 ชนิด เช่น ก๊าซคาร์บอนไดออกไซด์ ภายในช่วงปี ค.ศ. 2008-2012 ไม่น้อยกว่า 5% ของระดับการปลดปล่อยโดยรวมของกลุ่มประเทศพัฒนาแล้วที่เกิดขึ้นในปี ค.ศ. 1990 ถัดมาในปี ค.ศ. 2015 (COP21) ภายใต้ความตกลงปารีส (Paris Agreement) มีเป้าหมายที่เป็นรูปธรรมมากขึ้น คือ จำกัดการเพิ่มขึ้นของอุณหภูมิเฉลี่ยของโลกให้อยู่ในระดับต่ำกว่า 2 องศาเซลเซียส เมื่อเทียบกับยุคก่อน เพื่อลดผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ

จะเห็นได้ว่าข้อมูลวิทยาศาสตร์ที่แม่นยำและมีมาตรฐาน ผลักดันให้เกิดการจัดตั้งนโยบายและสถาบันสิ่งแวดล้อมระดับโลก นี่จึงแสดงถึงโครงสร้างการปกครองปัญหาสิ่งแวดล้อมโลกที่อาศัยความน่าเชื่อถือทางวิทยาศาสตร์เป็นตัวนำ (แม้จะก่อให้เกิดสภาวะปราศจากการเมืองก็ตาม ดูใน Swyngedouw (2013)) อย่างไรก็ตาม แม้หลักการของคณะกรรมการ IPCC คือการเผยแพร่ความรู้ด้านการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่เป็นกลาง เกี่ยวข้องกับนโยบาย แต่ไม่ชี้นำนโยบาย (neutral, policy-relevant but not policy-prescriptive) แต่ที่ผ่านมาพบประเด็นข้อขัดแย้งที่แสดงให้เห็นว่า รายงานวิทยาศาสตร์ดังกล่าว

นั้นมิได้เป็นกลางเสมอไป แต่ถูกหล่อหลอมในบริบทนโยบายของสหประชาชาติ และการเจรจาทางการทูต ข้อมูลบางชุดที่มีความไม่แน่นอนสูงถูกตัดออก มีการปรับสมการในแบบจำลอง ปรับภาษาให้สื่อถึงความอันตรายและเร่งด่วนมากขึ้น หรือปรับให้นุ่มนวลลงให้สอดคล้องกับฉันทามติของคณะกรรมการ (Hastrup & Skrydstrup, 2013; Mahony & Hulme, 2012a) ทั้งนี้เพื่อให้ข้อมูลวิทยาศาสตร์เป็นที่ยอมรับได้ทั้งในหมู่นักวิทยาศาสตร์และตัวแทนประเทศสมาชิกที่ล้วนมีความต่างทางจุดยืนทางการเมือง ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ผลกระทบที่ได้รับและความสามารถในการร่วมแก้ปัญหา (De Pryck & Hulme, 2022; Mahony & Hulme, 2012b) ในแง่นี้จึงหมายความว่า สถาบันผลิตความรู้ (IPCC) และข้อตกลงระหว่างประเทศ (UNFCCC) สำหรับจัดระเบียบสังคม-สิ่งแวดล้อมนั้น มิได้ถูกสถาปนาขึ้นจากความว่างเปล่า หรือดำรงอยู่อย่างเอกเทศ แต่กลับเป็นบริบททางการเมืองและนโยบายที่เป็นส่วนผลักดันให้เกิดชุดความรู้นี้ขึ้น วิทยาศาสตร์ นโยบายและการเมืองจึงหล่อหลอมกันและกัน และแน่นอนว่า ย่อมมีชุดข้อมูล ความรู้ หรือผู้กระทำบางกลุ่มที่ถูกยอมรับถูกปฏิเสธหรือถูกกีดกันเสมอ (Jasanoff & Martello, 2004)

การลดทอนความซับซ้อนของภูมิอากาศ

ปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศเป็นปัญหาที่ซับซ้อนเป็นใยแมงมุม เพราะจริงๆ แล้วเป็นปัญหาที่เกี่ยวโยงกับเรื่องอื่นๆ มากกว่าเรื่องอากาศไปแล้ว ไม่ว่าจะเป็นเรื่องมหาสมุทร ธารน้ำแข็ง เชื้อเพลิงฟอสซิล ความยากจน การพัฒนา ปัญหาเชิงโครงสร้าง ฯลฯ นอกจากนั้นปัญหานี้ส่งผลกระทบเป็นลูกโซ่แบบไม่เท่าเทียมและไม่แน่นอนในเชิงพื้นที่และเวลา ทำให้เรื่องเดียวกันเป็นที่ถกเถียงจากต่างมุมมอง ไม่มีทางแก้ไขเดียวที่ดีที่สุด แต่จำเป็นต้องตัดสินใจอย่างเร่งด่วนภายใต้ชุดข้อมูลที่ยังมิอาจกำจัดความไม่แน่นอนให้หมดไปได้ นี่เองก็คือคุณลักษณะของปัญหาพยศ (wicked problem) (Grundmann, 2016) ที่ท้าทายความคิดของประชาชนทั่วไปในเชิง

จินตนาการและในเชิงจริยธรรม อีกทั้งยังท้าทายการทำงานของสถาบันระดับรัฐ-ชาติและระดับนานาชาติด้วย (Jasanoff, 2010)

ถึงกระนั้นก็ตาม นักวิชาการบางกลุ่มเล็งเห็นว่า แนวทางการปกครองภูมิอากาศยังติดกับดักอยู่ในการใช้วิทยาศาสตร์ในฐานะความรู้สากลและหนึ่งเดียวในอธิบายโลก (universalism) และแนวคิดลดทอนลดทอนนิยม (reductionism) ที่บีบให้การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศเหลืออยู่เพียงรูปของคาร์บอนและอุณหภูมิเฉลี่ยโลก นั่นทำให้แนวทางแก้ไขหลักเน้นไปทางการลดก๊าซเรือนกระจก (mitigation) ไม่ว่าจะเป็นการจัดตั้งตลาดคาร์บอน การปลูกป่าเพื่อแลกคาร์บอนเครดิต ภูมิวิศวกรรม การดักจับและกักเก็บคาร์บอน (carbon capture and storage) นำไปสู่การพึ่งพาผู้เชี่ยวชาญและการจัดการแบบเทคโนแครทเพื่อตอบโจทย์เพียงมนุษย์ และมนุษย์เพียงบางกลุ่ม และขาดการพิจารณาเงื่อนไขและปัจจัยทางการเมือง รากอาณานิคมและบทบาทของทุนนิยมที่ก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมทางสิ่งแวดล้อม (Hulme, 2011; Miller & Edwards, 2001; Swyngedouw, 2013)

นักเคลื่อนไหวบางกลุ่มอาจมองว่า พวกเขาสามารถแก้ปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศด้วยการเร่งสร้างเครื่องดักจับและกักเก็บคาร์บอน เพราะสามารถลดก๊าซเรือนกระจกในชั้นบรรยากาศได้เร็วกว่าการรอให้ประชาชนเปลี่ยนพฤติกรรม บางกลุ่มอาจมองว่า ปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศเป็นปัญหาเรื่องพลังงาน ดังนั้นจึงเน้นผลักดันการเปลี่ยนผ่านจากการใช้เชื้อเพลิงฟอสซิลสู่การใช้พลังงานทดแทน หรือ บางกลุ่มอาจมองว่าปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศเป็นปัญหาเรื่องการพัฒนาที่ไม่เท่าเทียม ดังนั้นจึงเน้นแก้ไขปัญหาเชิงโครงสร้างเพื่อการพัฒนาที่เป็นธรรม ข้อเสนอทั้งสามล้วนมีเหตุผลที่ดีในตัวเอง แต่การวางกรอบเพียงแค่เรื่องของอุณหภูมิหรือคาร์บอนจึงเป็นการปิดบังทางเลือกอื่นๆ ในการแก้ไข

ในชื่อหนังสือ Why We Disagree About Climate Change (Hulme, 2009) ของ Mike Hulme อธิบายว่า หนึ่งในเหตุผลที่ภูมิอากาศเป็นประเด็น

ถกเถียงในวงกว้างและเป็นประเด็นที่ผู้คนเห็นไม่ตรงกัน ก็เพราะเรื่องของอธิปไตยของความรู้ โดยที่สถาบันปกครองภูมิอากาศยอมรับจินตนาการภูมิอากาศเพียงชุดเดียวเท่านั้น ชุดที่เห็นอุณหภูมิและคาร์บอนเป็นตัวแทนของภูมิอากาศโลก การเห็นต่างเกี่ยวกับวิธีการจัดการการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศไม่ใช่เพราะพวกไม่เข้าใจวิทยาศาสตร์ แต่เพราะจินตนาการภูมิอากาศอันหลากหลายชุดอื่นได้ถูกลดทอน ปิดกั้นมุมมองและตัดสายสัมพันธ์โยงใยต่างๆ ออกไปเสียหมดแล้ว การวางกรอบที่คับแคบทำให้ต้องรอจนถึงรายงาน IPCC ครั้งที่ 6 ในปี 2023 กว่าประเด็นเรื่องความเป็นธรรมในการพัฒนาและความสำคัญของความรู้ชาติพันธุ์ในการแก้ไขปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศจะเป็นที่ยอมรับอย่างเป็นทางการในกรอบการทำงานของสถาบันระดับนานาชาติ (IPCC, 2023)

ญาณวิทยาสถาบัน

ปัญหาพยศไม่สามารถแก้ไขได้โดยมองปฏิสัมพันธ์วิทยาศาสตร์-นโยบายแบบเส้นตรง แต่เรียกร้องการแก้ไขด้วยวิทยาศาสตร์ยุคหลังปกติ (post-normal science) (Funtowicz & Ravetz, 1993) นั่นจึงหมายถึงการปรับโครงสร้างและกระบวนการทำงาน เพื่อให้สถาบันและนักวิทยาศาสตร์ทำงานในลักษณะของ “honest broker” (Pielke, 2007) หรือก็คือ ผู้ทำหน้าที่นำเสนอชุดข้อมูลความรู้ที่หลากหลาย เปิดกว้างและให้ความสำคัญกับคุณค่าที่แตกต่าง ไม่ใช่ทำให้แคบลง ขยายทางเลือกเชิงนโยบายและเน้นการมีส่วนร่วมของทุกฝ่าย ตัวอย่างที่เป็นรูปธรรม คือ การจัดตั้งหน่วยงานนโยบายวิทยาศาสตร์ระหว่างรัฐบาลว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพและบริการจากระบบนิเวศ (Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services – IPBES) ซึ่งเป็นหน่วยงานภายใต้องค์การสหประชาชาติ มีสถานะองค์กรเทียบเท่ากับหน่วยงาน IPCC โดยสิ่งที่แตกต่างคือ การรับฟังเสียงของผู้ที่เป็นชายขอบทางความรู้และทางอำนาจตัดสินใจ ในรายงานสังเคราะห์องค์ความรู้ด้านระบบนิเวศ ชื่อของนักวิจัย

ที่เป็นคนพื้นเมืองหรือหมอผี จะปรากฏในฐานะผู้แต่งหลักและผู้แต่งร่วมกับนักวิจัยชาวตะวันตกผิวขาว (Guibrunet et al., 2024)

ความแตกต่างระหว่างการปกครองปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศกับปัญหาความหลากหลายทางชีวภาพ จึงสะท้อนถึงความแตกต่างในญาณวิทยาของสถาบัน (institutional epistemology) ที่ถูกผลิตสร้างขึ้นผ่านปฏิบัติการของผู้เชี่ยวชาญ (Borie et al., 2021) ในขณะที่ความเข้าใจในภูมิอากาศเกิดจากแบบจำลองภูมิอากาศระดับโลกในซุปเปอร์คอมพิวเตอร์แล้วจึงแจกแจงผลกระทบในระดับท้องถิ่น (a view from nowhere) แต่ความเข้าใจในระบบนิเวศกลับมาจากการศึกษาระดับท้องถิ่น และจึงรวบรวมเป็นภาพระดับโลก (a view from everywhere) โดย Borie et al. (2021) เสนอว่า การขยับแนวทางจาก nowhere มาสู่ somewhere เรียกร้องให้พิจารณาการปรับโครงสร้างของการทำงานของหน่วยงาน IPCC ในสองข้อด้วยกัน ข้อแรก คือการเปิดรับความหลายหลายของผู้เชี่ยวชาญในสถาบัน ในแง่ของประเภทความรู้ เชื้อชาติ เพศสภาวะ ศาสนา สถานะทางสังคมและเศรษฐกิจ อันส่งผลต่อประสบการณ์และความรู้ด้านภูมิอากาศ รวมถึงการรวบรวมเอกสารวิชาการที่ไม่ใช่ภาษาอังกฤษ และเอกสารที่ไม่มีการตีพิมพ์ (grey literature) นั่นหมายความถึงการเปิดโอกาสให้นำ การอธิบายการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่มาจากเพลงที่ขับร้องเป็นภาษาท้องถิ่นโดยผู้เฒ่าผู้แก่ในภูมิภาคโลกใต้ เป็นต้น ข้อสอง คือ การรื้อโครงสร้างการทำงานของ IPCC ขนานใหญ่ โดยแทนที่จะวางกรอบความรู้ด้วยอุณหภูมิและคาร์บอนที่เป็นนามธรรมเชิงเทคนิคและเข้าใจยาก ให้เปลี่ยนเป็นการถามว่า จากผลกระทบที่พวกเขาได้รับ พวกเขาอยากจะออกแบบนโยบายอย่างไร ให้เหมาะสมกับบริบทเชิงระบบนิเวศ วัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ของพวกเขา (Asayama et al., 2023) หรือในภาษาของ Latour คือ การเปลี่ยนจาก matters of fact มาสู่ matters of concern

ทั้งหมดนี้ คือนำการเมืองกลับสู่การจัดการสิ่งแวดล้อมอีกครั้ง การทำป่าคาร์บอนเป็นทางออกสำหรับชุมชนหรือไม่ การสนับสนุนการใช้รถยนต์พลังงานไฟฟ้ายังคงเป็นทางออกที่ยั่งยืนอย่างแท้จริงหรือไม่ หรือ ประเทศไทยควรปรับแผนพลังงานในอนาคตอย่างไร คำถามเหล่านี้ก้าวพ้นขอบเขตเรื่องการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศไปแล้ว และเรียกร้องให้มีการปรับโครงสร้างการทำงานของสถาบันและนักวิจัยให้สาขาวิทยาศาสตร์และสังคมศาสตร์ทำงานร่วมกัน และให้เสียงจากประชาชนสามารถมีผลต่อการวางกรอบการตั้งคำถาม ทั้งนี้เพื่อให้เกิดปฏิสัมพันธ์ไป-กลับสองทางระหว่างวิทยาศาสตร์และนโยบาย (Lövbrand et al., 2015)

ในหัวข้อนี้แสดงให้เห็นว่า วัฒนธรรมที่แตกต่างกันก่อให้เกิดวิธีการเรียนรู้เกี่ยวกับอากาศที่แตกต่างกัน แต่มีความชอบธรรมในแบบของตนเอง ไม่ว่าจะเป็นอากาศผ่านแบบจำลอง ความรู้จากประสบการณ์ตรงในชีวิตประจำวัน หรือจักรวาลวิทยาพื้นเมือง นั่นคือ ภูมิอากาศถูกมองผ่านหลากหลายญาณวิทยา (Goldman et al., 2018; Guibrunet et al., 2024) แต่ในพหุญาณวิทยาเกี่ยวกับธรรมชาติและวัฒนธรรมนี้ กลับมีอำนาจไม่เท่ากัน ด้วยเพราะโครงสร้างของ UNFCCC และ IPCC ที่ได้สถาปนาให้วิทยาศาสตร์ตะวันตกเป็นเงื่อนไขสำหรับการสร้างนโยบายระดับนานาชาติ กล่าวคือ วัฒนธรรมวิทยาศาสตร์ตะวันตกมีอิทธิพลอย่างชัดเจนในการนิยามและจัดการธรรมชาติ (ภูมิอากาศ) การเรียกร้องต่อความเป็นธรรมในเชิงญาณวิทยา คือการตั้งคำถามและปรับให้สถาบันที่ผลิตความรู้ (IPCC) ยอมรับญาณวิทยาที่หลากหลาย โดยมีการอธิบายภูมิอากาศเปลี่ยนแปลงจากความรู้วิทยาศาสตร์ตะวันตกขนาบข้างกับความรู้ชนเผ่าด้วย ทั้งนี้ เพื่อป้องกันไม่ให้ตอกย้ำการลดทอนคุณค่าของความรู้ที่ไม่ใช่วิทยาศาสตร์ (Gieryn, 1983) ผลิตซ้ำความจริงชุดเดียว หรือวัฒนธรรมชาติเพียงชุดเดียว จนนำไปสู่ทำลายล้างญาณวิทยา (epistemicide) ที่มองข้ามกีดกันหรือลบทิ้งชุดความรู้โดยเฉพาะของผู้คนจากภูมิภาคโลกใต้ (Santos, 2015)

ความเป็นธรรมทางภูมิอากาศและการถอดรื้อความรู้อาณานิคมอากาศ

การเรียกร้องด้านความเป็นธรรมทางภูมิอากาศ ถือเป็นการปรับโครงสร้างทางการเมืองขั้นรุนแรงที่สุดต่อยอดจากสองข้อก่อนหน้านี้ มุมมองนิเวศวิทยาการเมืองสตรีนิยมชวนให้ก้าวข้ามข้อถกเถียงด้านความแม่นยำทางวิทยาศาสตร์ ข้อจำกัดทางเทคโนโลยีและทางเศรษฐศาสตร์ แต่มองการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศเป็นปัญหาทางศีลธรรมอันเกิดจากระบบทุนนิยมเชื้อเพลิงฟอสซิลและการยึดครองทรัพยากรโดยอาณานิคม ที่ทำให้หลายประเทศร่ำรวยจากการแลกเปลี่ยนทางทางทรัพยากร เศรษฐกิจและแรงงานที่ไม่เท่าเทียม ภูมิอากาศในปัจจุบันจึงเป็นผลลัพธ์ของกระบวนการอาณานิคม หรือที่นักภูมิศาสตร์ชาวบังกลาเทศ Farhana Sultana เรียกว่า climate coloniality (Sultana, 2022b) นอกจากนั้น ภูมิอากาศในปัจจุบันได้กลายเป็นความรุนแรงต่อผู้คนในภูมิภาคโลกใต้ แม้ว่าจะมีส่วนรับผิดชอบต่อการปล่อยคาร์บอนน้อยมากก็ตาม ทั้งนี้เพราะอำนาจของทุนนิยมปิตาธิปไตย ที่แทรกซึมในบ้าน ชุมชน รัฐ องค์กรนานาชาติ บวกกับความเหลื่อมล้ำแบบทับซ้อน (เพศ เชื้อชาติ ชนชั้น สถานะทางสังคมเศรษฐกิจ) ที่ทำให้พวกเขาถูกทำให้เป็นชายขอบของการพัฒนาและแต่ละกลุ่มมีความเปราะบางและสามารถรับมือกับผลกระทบอย่างไม่เท่าเทียม (Salleh, 2017) ทั้งหมดนี้ตอกย้ำว่านโยบายเหมารวมและนโยบายที่อิงเทคโนโลยีอาจไม่เหมาะสมกับทุกกลุ่มและต้องการการเปลี่ยนผ่านกฎหมาย นโยบาย กรอบสถาบันเพื่อไปสู่การพัฒนาที่ต่อต้านทุนนิยมอย่างแท้จริง

Newell et al. (2021) เสนอว่า ความเป็นธรรมทางภูมิอากาศประกอบด้วย 4 มิติดังนี้ (1) ความเป็นธรรมด้านกระบวนการ โดยที่กระบวนการตัดสินใจตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศต้องเป็นธรรม โปร่งใส และเน้นกระบวนการมีส่วนร่วม ไม่ตอกย้ำรูปแบบอาณานิคม หรือการฟอกเขียว (2) ความเป็นธรรมด้านการกระจายทรัพยากร เช่น การถ่ายโอนทรัพยากรทางการเงิน ความรู้และเทคโนโลยีที่ไม่เลือกทำเลที่ตั้ง เชื้อชาติ เพศ หรือทิ้ง

คนบางกลุ่มบางรุ่นไว้ข้างหลัง (3) ความเป็นธรรมด้านการยอมรับ คล้ายกับข้อที่สอง แต่ในแง่ของการยอมรับในสิทธิ เสียงและความรู้ของกลุ่มชาติพันธุ์และกลุ่มชายขอบที่ถูกกีดกันจากสังคมเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว และสุดท้าย (4) ความเป็นธรรมระหว่างรุ่น คือความพยายามลดความเสียหายในปัจจุบันอันจะก่อผลระยะยาวต่อโลกในอนาคตและคนรุ่นหลังจาก นอกจากนั้น Sultana (2022b) ยังเสนอว่า การเยียวยาบาดแผลจากอาณานิคมทางภูมิอากาศ จำเป็นต้องทำงานร่วมกันสองมิติระหว่างด้านญาณวิทยา (ความเป็นธรรมด้านการยอมรับ) และด้านกระบวนการและการปกครอง (ความเป็นธรรมด้านกระบวนการ) ซึ่งทั้งสองเชื่อมโยงกันอย่างซับซ้อนในชีวิตประจำวัน

ความเป็นธรรมด้านความรู้

จากการรวบรวมผลงานตีพิมพ์ทางวิทยาศาสตร์เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศจำนวนกว่า 5,000 ฉบับ Pasgaard et al. (2015) แสดงให้เห็นถึงความลำเอียงทางภูมิศาสตร์ต่อการผลิตความรู้ โดยฐานการผลิตงานวิจัยส่วนใหญ่เกิดขึ้นในประเทศที่ร่ำรวย มีการพัฒนาทางสถาบันที่ดี แต่กลับเป็นประเทศที่ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสภาพภูมิอากาศมาตั้งแต่ในอดีต ในขณะที่กำลังพัฒนาและภูมิภาคที่เปราะบางกว่าของโลก มักเป็น “ผู้รับ” ความรู้เสียมากกว่า อีกทั้งยังพบอำนาจเชิงโครงสร้างที่ขูดรีดทรัพยากรท้องถิ่นเพื่อเอื้อประโยชน์ต่ออุตสาหกรรมยังคงสามารถปล่อยก๊าซเรือนกระจกต่อไป (Pasgaard et al., 2015) ดังนั้น การปลดแอกอาณานิคมทางการความรู้ต้องแก้ไขกระบวนการที่ก่อให้เกิดการกีดกัน นักวิชาการในภูมิภาคโลกใต้ ไม่ว่าในบริบทลาตินอเมริกา (Guevara-Cue, 2025) เอเชีย (Gagné & Chostak, 2024) หรือในแอฟริกา (Filho et al., 2023; Mbah & Ezegwu, 2024) เห็นตรงกันว่า จำเป็นต้องแก้ไขความสัมพันธ์แบบอาณานิคมที่มองข้ามคุณค่าของคนบางกลุ่มและระบบความรู้ของพวกเขา เพื่อให้เกิดการยอมรับสิทธิในการมีส่วนร่วมและการปกครองตนเอง ดังในข้อเสนอด้านญาณวิทยาสถาบันที่ได้

กล่าวไปแล้ว พวกเขาเสนอให้สถาบันผู้กำกับดูแลความรู้ทบทวนใหม่ว่า “วิทยาศาสตร์” คืออะไร พัฒนาหลักสูตร และกรอบการเรียนรู้ที่ยอมรับความรู้ที่หลากหลาย

จากมุมมองของการถอดรื้ออาณานิคมและสตรีนิยม นักภูมิศาสตร์ Sarah Wright ถามว่า เพราะเหตุใดความรู้ภูมิอากาศจากตะวันตกจึงทรงพลัง และเพราะเหตุใดจึงยังปล่อยให้เกิดการผลิตซ้ำกระบวนการอาณานิคม จนทำให้ดินแดนออสเตรเลียกลายเป็นดินแดนอันว่างเปล่า *(terra nullius)* และอากาศที่ว่างเปล่า *(aer nullius)* (Wright & Tofa, 2021) โดยอากาศที่ว่างเปล่าไร้เจ้าของในที่นี้ คือ อากาศที่ถูกลดทอนและกลายเป็นสากลดังที่กล่าวไปแล้วข้างต้น เธอชวนให้คิดต่อจากมุมมองความรู้ชาติพันธุ์ว่า การตั้งต้นอนุมานว่าแผ่นดินและอากาศมีหรือไม่มีเจ้าของนั้นเป็นคำถามที่ผิดเสียแต่แรก เพราะจากมุมมองของดาวเคราะห์ แผ่นดินหรืออากาศ ไม่ขึ้นอยู่กับใครทั้งสิ้น ไม่ใช่สิ่งที่รอให้ใครมาครอบครอง ไม่ใช่สิ่งของสำหรับใคร

นอกจากนั้น พวกเธอเสนอว่า การพูดคุยเรื่องลมฟ้าอากาศ ก็คือการพูดเรื่องอำนาจอธิปไตย หมายถึงว่า อากาศมีกฎเกณฑ์ของตัวเอง และมีบทบาทหลักในการขับเคลื่อนชีวิตและความเป็นไปของสรรพสิ่ง ดังนั้น ทุกสรรพสิ่งในสายใยของสัมพันธ์นั้น จึงตอบสนองต่อสัญญาณและเรื่องราวต่างๆ ในนั้นไปพร้อมๆ กัน โดยที่ไม่มีใครเป็นผู้นำอย่างถาวร เธอเชิญชวนนักวิจัยให้ละทิ้งความรู้ภูมิอากาศที่ได้สั่งสมมา และเริ่มต้นถามว่า อำนาจอธิปไตยของอากาศต่อรอง ต่อต้าน ถูกกดทับ หรือถูกขโมยไปอย่างไร นักวิจัยควรต้องอ้างอิงแนวคิดจากนักคิดชาติพันธุ์มากกว่านี้ จับมือเดินไปด้วยกัน เพื่อปรับสมดุลลำดับศักดิ์ความรู้อากาศ ในทำนองเดียวกัน หากพิจารณาจากมุมมองด้านความเป็นธรรมทางสิทธิ (rights-based justice) ทั้ง Latulippe & Klenk (2020) Goldman et al. (2018) และ Orlove et al. (2023) ต่างเตือนว่าเพียงการร่วมบูรณาการความรู้ (knowledge co-production) อาจยิ่งบังคับให้ความรู้ท้องถิ่นที่ซับซ้อนถูกปรับให้ง่ายขึ้น เพื่อให้เข้ากับหมวดหมู่และ

เปรียบเทียบได้กับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งตอกย้ำพลวัตอำนาจที่มีอยู่เดิม ดังนั้นจะเหมาะสมกว่าหากให้ความรู้แต่ละประเภทดำรงอยู่อย่างเป็นอิสระปราศจากการเทียบ แต่ยังมีระบบที่รองรับความหลากหลายนี้เอาไว้

See et al. (2024) ได้ใช้แนวคิดการปลดอาณานิคมเพื่อวิพากษ์ร่องรอยอันน่าสะพรึงกลัวของความอยุติธรรม เชิงกายภาพและเชิงโครงสร้าง รวมถึงความรุนแรงจากยุคอาณานิคมที่มีต่อบทบาทของความรู้ดั้งเดิมในการรับมือกับการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศในประเทศฟิจิ เวียดนามและฟิลิปปินส์ โดยคณะผู้แต่งกล่าวว่า มุมมองที่ยึดถือยุโรปเป็นศูนย์กลาง การวางกรอบเวลาแบบเส้นตรงและแบบก้าวหน้า และการใช้กลไกตลาดในการแก้ไขการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ทำให้ความรู้ดั้งเดิมถูกมองว่าล้าหลังและไม่เหมาะสมต่อการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมระดับโลกในปัจจุบัน กระบวนการเหล่านี้คือกระบวนการปิดปากผู้คนและภูมิปัญญาของพวกเขา แต่ชุมชนเหล่านี้ก็ได้คิดค้นกลยุทธ์ต่างๆ ขึ้นมาเพื่อรับมือกับกระบวนการที่เพิกเฉยต่อความรู้พวกเขา เช่น การผสมผสานภูมิปัญญา นิทาน บทสวด ตำนาน เกม และศิลปะการแสดงเข้ากับหลักสูตรของโรงเรียน กิจกรรมทั้งหมดนี้มุ่งเป้าไปที่การส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น และส่งเสริมให้คนรุ่นใหม่เรียนรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับความรู้ด้านสิ่งแวดล้อมและสิทธิมนุษยชน

นักมานุษยวิทยา Sophie Chao และ Dion Enari ก็สนับสนุนปรัชญาชนพื้นเมืองในหมู่เกาะแปซิฟิกที่มองโลกเป็นเครือญาติ โดยเน้นเรื่องราวและจินตนาการภูมิอากาศ การรับรู้ทางประสาทสัมผัส และความรู้สึกร่วมระหว่างมนุษย์ พืช สัตว์ ภูเขา แม่น้ำ และบรรพบุรุษ พวกเธอเสนอว่าจินตนาการและเรื่องเล่าเป็นทั้งการเมืองและจริยธรรม ซึ่งต้องได้รับการปลดแอกเพื่อปฏิเสธการเอาเปรียบธรรมชาติ สุดท้าย ความเป็นธรรมทางภูมิอากาศจะต้องขยายจากมนุษย์ไปสู่สิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ รวมถึงสรรพสิ่งในอนาคตด้วย เพราะในเหตุการณ์น้ำท่วม หรือไฟป่า สัตว์และพืช รวมถึงสิ่งไม่มีชีวิตอื่นๆ ก็ได้รับความเสียหายไม่แพ้กัน ในแง่นี้ Petra Tschakert และคณะ เสนอแนวคิด

Cosmopolitics (Tschakert, 2020) เพื่อชี้ว่าการเมืองควรขยายออกจากกรอบของมนุษย์เพื่อครอบคลุมสิ่งมีชีวิตอื่นๆ เช่น แม่น้ำ สัตว์ หิน จุลินทรีย์ ไปจนถึงคนรุ่นอนาคต เพราะพวกเขาก็เป็นผู้มีบทบาททางการเมือง และได้รับความเสียหายจากผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศเช่นกัน ในทำนองเดียวกับแนวคิด Parliament of Things ที่ Latour เสนอไว้ วิสัยทัศน์ดังกล่าวจึงพยายามถอดรื้อการปกครองสิ่งแวดล้อมแบบอาณานิคมที่ยึดเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง และเสนอให้เปลี่ยนจากการจัดการเพียง “ธรรมชาติ” ไปสู่การอยู่ร่วมกันกับสรรพสิ่งที่ร่วมกันหล่อหลอมดาวเคราะห์นี้ขึ้นมา

ในทางปฏิบัติ การยอมรับความหลากหลายของญาณวิทยาจะสามารถทำได้อย่างไรบ้าง โดย Orlove et al. (2023) เสนอว่า *ในระดับนานาชาติ* ทั้ง UNFCCC และ IPCC ควรสงวนตำแหน่งให้ผู้เขียนที่เป็นชนพื้นเมืองหรือกลุ่มชาติพันธุ์ได้ทำหน้าที่เขียนหรือ/และประเมินเอกสาร ในทำนองเดียวกับในโครงสร้างของ IPBES *ในระดับชาติ* โครงการพัฒนาและโครงการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับด้านภูมิอากาศของรัฐ ควรให้ชนพื้นเมืองและความรู้ที่ไม่ใช่แบบตะวันตกมีบทบาทในการออกแบบ การติดตาม การรายงาน และการตรวจสอบความถูกต้องของโครงการ *ในระดับท้องถิ่น* การดำเนินโครงการพัฒนาหรือวิจัยจะต้องเคารพสิทธิของทุกฝ่ายและทุกชาติพันธุ์ และให้ความยินยอมในการใช้ข้อมูลและความรู้ท้องถิ่น รวมถึงมีการอนุรักษ์และส่งเสริมสิทธิในที่ดินและน้ำ และปกป้องสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาและภาษาพื้นเมือง

อนึ่ง แม้เหล่านี้จะเป็นหลักการและข้อเสนอที่ดี แต่สิ่งที่ฉุดรั้งไว้ก็คือโครงสร้างของรัฐและกฎหมายที่ออกแบบเพื่อให้กีดกันกลุ่มชาติพันธุ์ตั้งแต่แรก (Littlechild, 2019) ในบริบทประเทศไทยนั้น การผลิตความรู้ด้านการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศโดยกรมการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ยังคงเน้นที่การใช้ความรู้วิทยาศาสตร์เป็นหลักอยู่ดีในการพัฒนาแผนแม่บทการลดก๊าซเรือนกระจกและการปรับตัว (Limsakul et al., 2025) แต่ภายหลังการรับรอง

พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมวิถีชีวิตกลุ่มชาติพันธุ์ ฉบับปีพ.ศ. 2568 อาจจะเป็นโอกาสอันดีสำหรับการเปิดกว้างทางภววิทยาและญาณวิทยา

ความเป็นธรรมด้านกระบวนการ

หนึ่งในงานที่แสดงถึงความไม่เป็นธรรมทางภูมิอากาศในบริบทของแอนโทรโพซีนได้อย่างเห็นภาพและทรงพลังมากที่สุด คืองานของนักภูมิศาสตร์มนุษย์ Kathryn Yusoff โดยงานเขียนของเธอท้าทายแนวคิดแอนโทรโพซีนและเสนอว่าธรณีวิทยาเป็นฐานสำคัญสำหรับเศรษฐกิจทุนนิยมยุคอาณานิคมที่ขุดสกัดเชื้อเพลิงฟอสซิลขึ้นมาโดยแรงงานทาส (Yusoff, 2018) จากการคิดเชิงดาวเคราะห์และทฤษฎีเฟมินิสต์ดำ งานนี้แสดงให้เห็นว่าการแบ่งแยกเชื้อชาติในประวัติศาสตร์นำมาสู่การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศในปัจจุบัน คนบางกลุ่มถูกกดขี่ หรือไม่ถูกนับรวมในวาทกรรมภูมิอากาศ และได้รับผลกระทบของรุนแรงทางภูมิอากาศและวิกฤติสิ่งแวดล้อมอย่างไม่เป็นธรรม ในทำนองเดียวกัน งานของนักประวัติศาสตร์ On Barak กล่าวถึงอำนาจอาณานิคมและทุนนิยมที่มีผลต่อการกำกับความร้อน (heat) และเชื้อเพลิงฟอสซิล ผ่านการเมืองของการใช้เทคโนโลยีปรับอากาศและการเมืองพลังงานในดินแดนตะวันออกกลาง ความร้อนทำให้คนท้องถิ่นถูกผลักให้กลายเป็นแรงงานในขณะที่นายทุนผิวขาวมีเงินมากพอที่จะซื้อตู้เย็นและเครื่องปรับอากาศจนขีดความสามารถในการทน/อยู่ร่วมกับความร้อนยิ่งตอกย้ำความแตกต่างทางชนชั้น (Barak, 2024) นอกจากนั้น เขาพบว่า ความร้อนที่ถูกกำกับโดยเทคโนโลยีและโดยวิธีการทางสถิติของกรมอุตุนิยมวิทยาโลกได้ทำให้คำว่า “ฤดูกาล” ในภาษาท้องถิ่นหายไป นำไปสู่วัฒนธรรมบางอย่างที่เสื่อมคลายไป รวมถึงวิกฤตทางการเกษตร การเมืองและเศรษฐกิจในตะวันออกกลาง ความร้อนและบรรยากาศการเมืองโลกที่ร้อนระอุจึงเชื้อชวนให้ผู้อ่านสำรวจการเมืองของเทคโนโลยีอุตุนิยมวิทยา สถาปัตยกรรม ยานยนต์และการขนส่ง อันเป็นรากของปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศจากมุมมองของโลกใต้

มาตรการแก้ไขปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศจะสามารถนำไปสู่ความเป็นธรรมทางสิ่งแวดล้อมและสังคมได้มากน้อยเพียงใด ในแง่ของการลดก๊าซเรือนกระจก (mitigation) Benjamin Sovacool พบว่าตลอด 20 ปีที่ผ่านมา โครงการพลังงานลม พลังงานแสงอาทิตย์ พลังงานน้ำ พลังงานนิวเคลียร์ เชื้อเพลิงชีวภาพ การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน และยานยนต์ไฟฟ้านั้นเข้าข่ายความไม่เป็นธรรมทางสิ่งแวดล้อมอย่างน้อยในหนึ่งด้านดังต่อไปนี้ การปิดล้อม การกีดกัน การบุกรุก และการตอกย้ำความไม่เท่าเทียมหรือการเพิ่มความเปราะบาง โดยกลุ่มที่ได้รับผลกระทบมักหนีไม่พ้นคนยากจน เกษตรกรรายย่อย คนชาติพันธุ์ คนพื้นเมืองและคนชายขอบรวมถึงพืชและสัตว์ ในขณะที่โครงการลดคาร์บอนยังคงสร้างความไม่เป็นธรรมต่อชุมชนและทรัพยากรท้องถิ่นต่อไป (Sovacool, 2021)

ในแง่ของการปรับตัว (adaptation) โดยเฉพาะในซีกโลกใต้มักประสบกับข้อจำกัด เพราะการวางกรอบโครงการปรับตัวในแบบเทคโนแครท มองความเปราะบางชุมชนอย่างผิวเผิน และพยายามยัดเยียดแนวคิดแบบตะวันตกให้กับชุมชน (หรือความรู้ท้องถิ่นถูกปฏิเสธ เพราะไม่เข้ากับกรอบวิทยาศาสตร์ตะวันตก) (Ober & Sakdapolrak, 2020; Vaddhanaphuti, 2020; Weisser et al., 2013) แม้แต่โครงการปรับตัวในจังหวัดกระบี่ (Markphol et al., 2021) และที่อยุธยา นครนายก และสมุทรปราการ (Traiyut et al., 2024) ที่ชุมชนเป็นผู้กำหนด จัดลำดับความสำคัญ ออกแบบ ติดตาม และประเมินความสำเร็จของโครงการโดยชุมชนและเพื่อชุมชนเอง หรือที่เรียกว่า locally-led adaptation ก็ยังพบว่าปัญหาความเหลื่อมล้ำเชิงโครงสร้าง เศรษฐกิจ และการเมือง เพศ ชาติพันธุ์ ความพิการ สิทธิที่ดิน รวมถึงกระบวนการดำเนินการของภาครัฐ กลับเป็นทั้งสาเหตุของความเปราะบางและอุปสรรคต่อการมีส่วนร่วมและตัดสินในในการปรับตัวอยู่ดี (Rahman et al., 2023)

จากมุมมองคนพื้นเมืองของทวีปอเมริกาเหนือ นักปรัชญาและนักเคลื่อนไหว Kyle Whyte ได้กล่าวว่าบางทีอาจจะสายไปแล้วที่จะแก้ไข

ปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ เพราะคุณค่าที่สำคัญถูกทำลายไปตั้งแต่ยุคอาณานิคมแล้ว (Whyte, 2020) การให้ความยินยอม ความไว้เนื้อเชื่อใจ ความโปร่งใส และตอบแทนซึ่งกันและกัน ซึ่งคือพื้นฐานของความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ได้ถูกทำลายโดยอาณานิคม ทุนนิยมและยุคอุตสาหกรรมไปแล้ว ดังนั้นไม่ว่าจะเป็นโครงการลดคาร์บอน โครงการปรับตัว หรือโครงการพัฒนาที่เข้ามาในชุมชนก็ตาม ล้วนปราศจากความเป็นธรรมเชิงกระบวนการ พวกเขาไม่เคยยินยอมให้ใครเข้ามาขูดรีดทรัพยากรบนดินแดนที่พวกเขาอาศัยอยู่ พวกเขาไม่เคยเชื่อใจกลุ่มทุนที่เข้ามาแอบอ้างในการช่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเพราะไม่เคยมีความโปร่งใส และคนนอกเหล่านี้ไม่เคยตอบแทนพวกเขาอย่างแท้จริง คุณค่าเหล่านี้ไม่เคยถูกซ่อมแซม และคงใช้เวลานานกว่าจะซ่อมแซมได้ทันก่อนโลกจะเปลี่ยนไปมากกว่านี้ แม้คนพื้นเมืองและชาติพันธุ์จะยังคงปรับตัวต่อไปดังที่กล่าวไปแล้วใน Strauss (2012) แต่การรีบแก้ก็จะยิ่งกลับเป็นข้ออ้างถึงความชอบธรรมในการสร้างอำนาจทางเทคโนโลยี ความรู้ และการเงินเหนือคนพื้นเมืองและชาติพันธุ์ และนั่นเองก็ตอกย้ำความไม่เป็นธรรมของระบบทุนนิยมและอาณานิคมอยู่ดี

การเรียกร้องความเป็นธรรมทางภูมิอากาศ จึงจำเป็นต้องไปไกลมากกว่าการเปิดพื้นที่ความหมายและญาณวิทยาภูมิอากาศ นักภูมิศาสตร์ Eric Swyngedouw ย้ำว่า หากแม้จะมีสถาบันที่โอบอุ้มพหุญาณวิทยา แต่ชาวบ้านก็ยังคงติดอยู่ในระบบทุนนิยมที่ยังไม่ได้รับการแก้ไขตั้งแต่แรกอยู่ดี และระบบทุนนี้เองก็ได้ทำให้เกิดการปล่อยคาร์บอนในปริมาณมหาศาลจากประชากรร่ำรวยที่สุดเพียงไม่กี่คนเท่านั้น เมื่ออาณานิคมและระบบทุนนิยมเป็นอุปสรรคขัดขวางการแก้ไขปัญหาที่แท้จริง ดังนั้นจึงจำเป็นต้องเปิดเผยกระบวนการเบื้องหลง ต่อสู้และขจัดระบบทุนนิยมและชนชั้น เพื่อให้เกิดการกระจายทรัพยากรอย่างเท่าเทียม (Swyngedouw, 2025) พร้อมกับปกป้องกันมิให้เกิดการแย่งยึดสีเขียว (green grabbing) (Astuti & McGregor, 2017) และในขณะเดียวกันย้ายศูนย์กลางมาสู่ท้องถิ่นด้วยการสร้างอธิปไตย

ทางที่ดินและความรู้เพื่อจัดการตนเอง เช่นในกรณีของบ้านโคกอีโด่ย จังหวัดสระแก้ว (Wisartsakul et al., 2025)

อย่างไรก็ตาม ไม่ใช่ทุกกลุ่มที่เห็นด้วยกับการรื้อถอนอาณานิคมหรือทำลายระบบทุนนิยมทิ้ง นักเศรษฐศาสตร์ William Nordhaus โต้แย้งว่าการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจเป็นสิ่งที่ควรทำ แต่ใช้เวลานานและไม่ใช่สิ่งจำเป็นที่สุดสำหรับการมุ่งไปสู่อนาคตคาร์บอนต่ำในอนาคตอันใกล้นี้ เขาให้ทัศนะว่าปัญหาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศเป็นผลจากความล้มเหลวของตลาด ดังนั้นเพื่อแก้ไขให้ตลาดกลับมามีประสิทธิภาพและมีผู้รับผิดชอบชัดเจน จึงจำเป็นต้องเก็บภาษีคาร์บอน กำหนดราคาคาร์บอน และสนับสนุนคาร์บอนเครดิต อันเป็นกลไกที่จะช่วยลดการปลดปล่อยก๊าซเรือนกระจกที่ประสิทธิภาพมากที่สุด (Barrage & Nordhaus, 2024) ในทำนองเดียวกัน กลุ่มที่เรียกตัวเองว่า Ecomodernist มองว่า การลงทุนและพัฒนาเทคโนโลยีต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นแผงโซลาร์เซลล์ กังหันลมผลิตไฟฟ้า พลังงานนิวเคลียร์ รวมถึงเทคโนโลยีการดักจับและกักเก็บคาร์บอนไดออกไซด์นั้นเป็นแนวทางที่ช่วยนำไปสู่การเปลี่ยนผ่านพลังงาน ลดก๊าซเรือนกระจก พร้อมกับรองรับความต้องการในการใช้ทรัพยากรของประชากรโลกที่กำลังเติบโต (Ellis et al., 2024) ข้อเสนอที่กล่าวมานี้ จึงไม่ใช่การเปลี่ยนระบบ แต่เป็นการ “อยู่ในระบบ” และปรับปรุงกลไกการตลาดเพื่อไปสู่อนาคตคาร์บอนต่ำ นอกจากนั้น การมีระบอบปกครองภูมิอากาศที่กระจายในระดับท้องถิ่นอาจยิ่งเป็นอุปสรรคต่อการบรรลุเป้าหมายระดับโลกร่วมกัน

ในหัวข้อนี้ได้แสดงให้เห็นว่า ธรรมชาติและวัฒนธรรมที่เคยเป็นส่วนหนึ่งของกันและกัน ถูกแบ่งแยกผ่านกระบวนการอาณานิคม ทุนนิยมและความรุนแรงในประการที่หนึ่ง ธรรมชาติจึงถูกทำให้กลายเป็นทรัพยากรผ่านแรงงานที่ถูกกดขี่ให้ขุดเจาะหาเชื้อเพลิงฟอสซิล และปล่อยมลพิษสู่ชั้นบรรยากาศจนนายทุนสะสมความมั่งคั่ง และโลกตะวันตกกลายเป็นศูนย์กลางทางอำนาจเศรษฐกิจโลก นี่จึงแสดงให้เห็นว่า ระบบทุนนิยมล้มเหลวในการจัดการสมดุลระหว่างความ

ต้องการเผาไหม้เชื้อเพลิงฟอสซิลกับทรัพยากรที่กักเก็บไว้ใต้ดิน (Foster, 2000) ประการที่สอง อาณานิคมทางสภาพอากาศได้มากจากการทำให้กลุ่มวัฒนธรรมบางกลุ่มไร้ซึ่งความเป็นมนุษย์ (inhuman) เป็นเพียงแรงงานเท่านั้น และพวกเขามักเป็นกลุ่มที่ได้รับผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศมากที่สุด (Yusoff, 2021) ในขณะเดียวกัน คาร์บอนในฐานะทุนที่ถูกจัดการผ่านกลไกทุนนิยมข้ามชาติ กลายเป็นทางออกสำหรับนายทุนด้วยการส่งเสริมวัฒนธรรมบริโภคนิยมของตลาดคาร์บอนและการอนุรักษ์แบบเสรีนิยมใหม่ที่อาจยิ่งสานต่ออำนาจในการพรากที่ดินไปจากชนพื้นเมืองและชาวนาในภูมิภาคโลกใต้ต่อไปเรื่อยๆ (Büscher & Fletcher, 2020; Devine & Baca, 2020; Twyman et al., 2015) การรื้อถอนอาณานิคมและการแก้ไขโครงสร้างเศรษฐกิจจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญสำหรับการไปสู่ความเป็นธรรมทางภูมิอากาศ วิธีนี้คือการคืนการเมือง สิทธิและความเป็นเจ้าของกลับสู่ท้องถิ่น คืนความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับวัฒนธรรมอีกครั้งด้วยการใส่ใจดูแล (care) (Sultana, 2022a)

สรุปและอภิปราย

นับตั้งแต่ปี 1992 ภายหลังการยืนยันผลกระทบของมนุษย์ที่มีผลต่อสภาพภูมิอากาศ การจัดตั้งสถาบันเพื่อปกครองภูมิอากาศ และเสนอข้อแก้ไขปัญหาด้วยการลดก๊าซเรือนกระจกและการปรับตัว ชุมชนวิชาการฝั่งสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์ก็ได้เริ่มมีบทบาทในการศึกษาเชิงวิพากษ์มากขึ้นเรื่อยๆ บทความชิ้นนี้ได้ทำการสำรวจแนวโน้มการศึกษาการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศจากฝั่งสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์ที่เกิดขึ้นหลังปี 2000 และสังเคราะห์ออกมาใน 3 ทิศทาง ได้แก่ ภววิทยา ญาณวิทยา และความเป็นธรรม และยังได้เชื่อมทั้งสามทิศทางการศึกษาด้วยกรอบคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับธรรมชาติ

ในข้อถกเถียงด้านภววิทยา *อากาศคืออะไร* กำเนิดขึ้นจากความไม่ลงรอยระหว่างความรู้ภูมิอากาศกับประสบการณ์ตรงต่อลมฟ้าอากาศและฤดูกาล ในขณะที่นักวิทยาศาสตร์สนใจภูมิอากาศในฐานะข้อมูลสถิติน้ำฝนและปริมาณคาร์บอน ชาวบ้านกลับสนใจที่ความหมายของฤดูกาลต่อวิถีชีวิตของพวกเขา อากาศเป็นได้ทั้งส่วนหนึ่งของระบบดาวเคราะห์ เป็นสิ่งสร้างทางสังคม และเป็นความสัมพันธ์ทางจิตใจ นักวิชาการในกลุ่มนี้พยายามชี้ให้เห็นการสลับไปมาระหว่างอากาศที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลางกับธรรมชาติเป็นศูนย์กลาง รวมถึงความเป็นพันทางของอากาศที่มีคุณสมบัติที่เลื่อนไหลผ่านคู่ตรงข้าม เช่น เอกพจน์-พหุพจน์ ประธาน-ฉากหลัง ส่วนหนึ่งของโลก-ส่วนหนึ่งของมนุษย์ อากาศดำรงอยู่แบบพหุสถานะ พหุลักษณะและพหุระดับพื้นที่ของธาตุและสรรพสิ่งในระดับดาวเคราะห์ (Hulme, 2015) ต้องไม่ลืมว่ามักจะเป็นความรู้วิทยาศาสตร์ที่มีสถานะและอำนาจเหนือความรู้ชุดอื่น

ในข้อถกเถียงด้านญาณวิทยา *รับรู้และเข้าใจอากาศด้วยวิธีใด* กำเนิดขึ้นเพื่อเติมเต็มเรื่องอำนาจของสถาบันและแนวทางการปกครองอากาศที่สถาปนาให้ชุดความรู้วิทยาศาสตร์เป็นที่ยอมรับและรับรองให้เป็นมาตรฐานในการรับรู้และเข้าใจอากาศ แต่ชุดความรู้อื่น ที่ความรู้เกิดจากประสบการณ์ตรงหรือจักรวาลวิทยาที่ไม่ใช่ตะวันตก กลับไม่มีพื้นที่ในการแสดงออกและไม่ถูกนับรวมในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ นักวิชาการสาย STS พยายามเรียกร้องให้สำรวจความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างความรู้ สถาบันและนโยบาย ที่ย้อนกลับมานิยามและปกครองภูมิอากาศ รวมถึงการตีเส้นที่กีดกันญาณวิทยาของวัฒนธรรมและธรรมชาติบางชุดออกจากกระบวนการผลิตความรู้ ในทางปฏิบัติจึงหมายถึง การระบุและการมีนโยบายที่รวมคนชาติพันธุ์หรือคนพื้นเมืองไว้เป็นส่วนหนึ่งของคณะวิจัยและเงื่อนไขการขอทุนและต้องมีใบยินยอมการก่อตั้งโครงการในชุมชน และการนำข้อมูลและความรู้ออกจากชุมชน (Country et al., 2015; Orlove et al., 2023) อย่างไรก็ตามญาณวิทยาที่หลากหลายยังมิอาจแก้รากปัญหาของการปลดปล่อยก๊าซเรือนกระจกได้ จึงจำเป็นต้องมุ่งเป้าที่การวิพากษ์ระบบทุนนิยมและอาณานิคม

ในข้อถกเถียงด้านความเป็นธรรม *การจัดการอากาศเป็นธรรมสำหรับใคร ใครได้ ใครเสีย* กำเนิดจากความเหลื่อมล้ำที่ทำให้ผู้ที่เปราะบางที่สุดต้องประสบกับผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศมากที่สุด ทั้งๆ ที่พวกเขามิได้เป็นคนก่อโดยตรง และในขณะเดียวกัน แนวทางการแก้ไขก็อาจยิ่งตอกย้ำการพัฒนาที่ไม่เท่าเทียมมากขึ้นเสียอีก นักวิชาการสายมาร์กซิสต์และนิเวศวิทยาการเมืองสตรีนิยมชวนสำรวจความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับธรรมชาติ ที่ถูกเปลี่ยนความหมายและหน้าที่ให้กลายเป็นเพียงแรงงานและทรัพยากรในระบบทุนนิยมที่มองว่าเศรษฐกิจสามารถเติบโตได้เรื่อยๆ แม้มีทรัพยากรจำกัด พวกเขาเรียกร้องให้หยุดยั้งระบบทุนนิยมและคืนอธิปไตยสู่ชุมชน เพื่อท้าทายกับสถาบันสากลและเปิดพื้นที่สำหรับการเมืองแบบพหุจักรวาล (Pluriverse) (Escobar, 2018) ที่โอบอุ้ม ยืดหยุ่น หรืออย่างน้อยเปิดพื้นที่สำหรับความเห็นต่างกันภายใต้เป้าหมายเดียวกัน ในทางปฏิบัติการต่อต้านทุนนิยมและอาณานิคมสามารถเริ่มด้วยการมีพื้นที่สำหรับเล่าเรื่องอากาศในตำนานด้วยภาษาพื้นเมือง และเรื่องเล่าจากสิ่งมีชีวิตอื่นๆ และการคืนพื้นที่ศักดิ์สิทธิ (See et al., 2024; Sultana, 2022a; Todd, 2015)

ข้อเสนอเหล่านี้ มิได้ปราศจากข้อโต้แย้ง ดังที่กล่าวแล้วข้างบน แต่ละประเทศมีความพร้อมแตกต่างกัน การพยายามยัดเยียดความรู้ชาติพันธุ์ในสถาบันปกครอง อาจกลายเป็นกิจกรรมเชิงสัญลักษณ์ เป็นพิธีผิวเผินโดยปราศจากจิตวิญญาณและความหมายของผู้เข้าร่วม (Sultana, 2022a) หรือแม้แต่พหุญาณวิทยาอาจทำให้ไม่สามารถตัดสินใจอย่างเร่งด่วนได้ หรือไม่สามารถมีเป้าหมายร่วมกันได้ และยังมิได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมืองที่แท้จริง (Swyngedouw, 2025) และด้วยงบประมาณที่จำกัด และปัญหาอื่นๆ เช่น ปัญหาเศรษฐกิจและปัญหาปากท้อง อาจทำให้การเรียกร้องด้านภูมิอากาศถูกลดความสำคัญลง และจำเป็นต้องลงทุนกับนโยบายอื่นที่เห็นผลเชิงประจักษ์ (Ellis et al., 2024)

ในอนาคตอันใกล้นี้ อาจมีแนวทางที่ต่อยอดไปจากข้อเสนอเรื่องความเป็นธรรม ได้แก่ *หนึ่ง* นักคิดสตรีนิยมเสนอให้สถาบันระหว่างประเทศจ่ายเงินค่าชดเชยความเสียหายจากภูมิอากาศ การคืนแผ่นดิน และการถ่ายทอดเทคโนโลยี เพื่อซ่อมแซมบาดแผลชีวิตผู้คนในโลกใต้อันเกิดจากอาณานิคม (Goldman et al., 2018; Sultana, 2022b; Tschakert, 2020) *สอง* ขบวนการชาวนาผู้เรียกร้องอธิปไตยทางอาหารและที่ดิน อันเป็นส่วนหนึ่งของการต่อต้านทุนนิยมข้ามชาติและการรื้อถอนอาณานิคม (Giraldo & Rosset, 2023) *สาม* การตระหนักถึงข้อจำกัดของการเมืองเชิงญาณวิทยา ในโลกที่ทวีความเหลื่อมล้ำของทรัพยากร และการหันกลับมาของการรื้อถอนความสัมพันธ์ระหว่างนายทุน-แรงงานอย่างแท้จริง โดยนักคิดเช่น Andreas Malm และ Eric Swyngedouw เสนอถึงการสนับสนุนให้รัฐยึดทรัพย์ทั้งหมดนายทุนการไปสู่ระบอบคอมมิวนิสต์ ที่กระจายทรัพยากรอย่างเท่าเทียม (Malm, 2016; Swyngedouw, 2025) อย่างไรก็ดีข้อเสนอนี้ ก็อาจนำไปสู่ทางตันอีกทางหนึ่งก็เป็นได้ หรือ *สี่* ข้อเสนอสามข้อแรกไม่อาจต้านทานความพยายามในการไปสู่ความเป็นกลางทางคาร์บอนผ่านพลังการขับเคลื่อนของตลาดคาร์บอนสีเขียว (Akrofi, 2025) และสีน้ำเงิน (Friess et al., 2022)

สำหรับแนวโน้มการศึกษาทางวิชาการของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ไม่มีข้อใดเลยที่เสนอให้แก้ไขที่ตัวภูมิอากาศ แต่กลับเป็นการแก้ไขที่ระบบ ดังวลีที่กล่าวว่า “Change the system, not the climate” ในแง่นี้ การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ (ที่ถูกเปลี่ยนโดยสังคม) ก็คือกระบวนการที่เรียกร้องให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมนั่นเอง ไม่ว่าจะเลือกอนาคตแบบใด คำตอบที่เลือกจะเป็นสิ่งที่สะท้อนถึงการเมืองของการปกครองอากาศและการเมืองของความรู้ แต่ที่สำคัญ ไม่ว่าจะเลือกแนวทางใดก็ตาม จะต้องไม่ผลิตซ้ำรอยแผลความไม่เป็นธรรมจากอดีตที่ผ่านมา

เชิงอรรถ

[1] สำหรับกรณีศึกษาโดยนักวิจัยไทย สามารถดูตัวอย่างได้ใน www.thailandadaptation.net

บรรณานุกรม

Abram, D. (1996). *The Spell of the Sensuous: Perception and Language in a More-Than-Human World*. Random House.

Akrofi, M. M. (2025). Green hotspots? Unveiling global hotspots and shifting trends in carbon credit projects. *Sustainable Development*, 33(2), 1782–1796. https://doi.org/10.1002/sd.3209

Asayama, S., De Pryck, K., Beck, S., Cointe, B., Edwards, P. N., Guillemot, H., Gustafsson, K. M., Hartz, F., Hughes, H., Lahn, B., Leclerc, O., Lidskog, R., Livingston, J. E., Lorenzoni, I., MacDonald, J. P., Mahony, M., Miguel, J. C. H., Monteiro, M., O'Reilly, J., ... Hulme, M. (2023). Three institutional pathways to envision the future of the IPCC. *Nature Climate Change,* 13(9), 877–880. https://doi.org/10.1038/s41558-023-01780-8

Astuti, R., & McGregor, A. (2017). Indigenous land claims or green grabs? Inclusions and exclusions within forest carbon politics in Indonesia. *The Journal of Peasant Studies*, 44(2), 445–466. https://doi.org/10.1080/03066150.2016.1197908

Barak, O. (2024). *Heat, a History: Lessons from the Middle East for a Warming Planet.* University of California Press. https://www.ucpress.edu/books/heat-a-history/paper

Barnes, J., & Dove, M. R. (2015). *Climate Cultures: Anthropological Perspectives on Climate Change*. Yale University Press.

Barrage, L., & Nordhaus, W. (2024). Policies, projections, and the social cost of carbon: Results from the DICE-2023 model. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 121(13), e2312030121. https://doi.org/10.1073/pnas.2312030121

Barret, G. (2021, November 21). COP26: Indigenous peoples, protests, and a call to end the war on nature. *UN News.* https://news.un.org/en/story/2021/11/1105102

Borie, M., Mahony, M., Obermeister, N., & Hulme, M. (2021). Knowing like a global expert organization: Comparative insights from the IPCC and IPBES. *Global Environmental Change*, 68, 102261. https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2021.102261

Bremner, L., Cullen, B., Geros, C., Bhat, H., Powis, A., Cook, J., & Benson, T. (2022). *Monsoon as Method: Assembling Monsoonal Multiplicities*. Actar.

Büscher, B., & Fletcher, R. (2020). *The Conservation Revolution: Radical Ideas for Saving Nature Beyond the Anthropocene.* Verso.

Center for Art and Media Karlsruhe. (2020). *Critical zones: The science and politics of landing on Earth [Exhibition].*

Chakrabarty, D. (2021). *The Climate of History in a Planetary Age.* University of Chicago Press.

Clark, N., & Szerszynski, B. (2021). *Planetary Social Thought: The Anthropocene Challenge to the Social Sciences*. Polity.

Country, B., Wright, S., Suchet-Pearson, S., Lloyd, K., Burarrwanga, L., Ganambarr, R., Ganambarr-Stubbs, M., Ganambarr, B., & Maymuru, D. (2015). Working with and learning from Country: Decentring human author-ity. *Cultural Geographies*, 22, 269–283. https://doi.org/10.1177/1474474014539248

Crate, S., & Nuttall, M. (Eds). (2009). *Anthropology and Climate Change: From Encounters to Actions.* Left Coast Press.

Crate, S., & Nuttall, M. (Eds). (2016). A*nthropology and Climate Change: From Actions to Transformations* (2nd edn). Routledge.

De Pryck, K., & Hulme, M. (Eds). (2022). *A Critical Assessment of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781009082099

Devine, J. A., & Baca, J. A. (2020). The Political Forest in the Era of Green Neoliberalism. *Antipode,* 52(4), 911–927. https://doi.org/10.1111/anti.12624

Drogona, D., & Parikka, J. (2022). *Weather Engines*. Onassis Stegi.

Dryzek, J. S., Norgaard, R. B., & Schlosberg, D. (Eds). (2011). *The Oxford Handbook of Climate Change and Society.* Oxford University Press.

Eliasson, O. (2003). *The Weather Project.* Tate Modern.

Ellis, E. C., Lynas, M., & Nordhaus, T. (2024). Ecomodernism: A clarifying perspective. *The Anthropocene Review,* 11(3), 684–685. https://doi.org/10.1177/20530196231221495

Engelmann, S., & McCormack, D. (2021). Elemental worlds: Specificities, exposures, alchemies. *Progress in Human Geography,* 45(6), 1419–1439. https://doi.org/10.1177/0309132520987301

Escobar, A. (2018). *Designs for the Pluriverse.* Duke University Press.

Filho, W. L., Wolf, F., Totin, E., Zvobgo, L., Simpson, N. P., Musiyiwa, K., Kalangu, J. W., Sanni, M., Adelekan, I., Efitre, J., Donkor, F. K., Balogun, A.-L., Mucova, S. A. R., & Ayal, D. Y. (2023). Is indigenous knowledge serving climate

adaptation? Evidence from various African regions. *Development Policy Review*, 41(2), e12664. https://doi.org/10.1111/dpr.12664

Foster, J. B. (2000). *Marx's Ecology: Materialism and Nature*. NYU Press.

Friess, D. A., Howard, J., Huxham, M., Macreadie, P. I., & Ross, F. (2022). Capitalizing on the global financial interest in blue carbon. *PLOS Climate*, 1(8), e0000061. https://doi.org/10.1371/journal.pclm.0000061

Funtowicz, S. O., & Ravetz, J. R. (1993). Science for the post-normal age. *Futures,* 25(7), 739–755. https://doi.org/10.1016/0016-3287(93)90022-L

Gagné, K., & Chostak, S. (2024). Climate change beyond technocracy: Citizenship and drought practices in the Indian Himalayas. *The Journal of Peasant Studies*, 51(5), 1141–1163. https://doi.org/10.1080/03066150.2023.2282172

Gieryn, T. F. (1983). Boundary-Work and the Demarcation of Science from Non-Science: Strains and Interests in Professional Ideologies of Scientists. *American Sociological Review*, 48, 781.

Giraldo, O. F., & Rosset, P. M. (2023). Emancipatory agroecologies: Social and political principles. *The Journal of Peasant Studies,* 50(3), 820–850. https://doi.org/10.1080/03066150.2022.2120808

Given, L. (2008). Meta-synthesis. In L. Given, *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods.*

Goldman, M. J., Turner, M. D., & Daly, M. (2018). A critical political ecology of human dimensions of climate change: Epistemology, ontology, and ethics. *Wiley Interdisciplinary*

Reviews: Climate Change, 9(e526).

Grundmann, R. (2016). Climate change as a wicked social problem. *Nature Geoscience*, 9(8), 562–563. https://doi.org/10.1038/ngeo2780

Guevara-Cue, G. (2025). Climate justice: A view from the Latin American context. *Environmental Science and Policy,* 171. https://doi.org/10.1016/j.envsci.2025.104156

Guibrunet, L., González-Jiménez, D., Arroyo-Robles, G., Cantú-Fernández, M., Contreras, V., Flores Mendez, D., Ocampo Castrejón, A. V., Lliso, B., Monroy-Sais, A. S., Mwampamba, T. H., Pascual, U., Baptiste, B., Christie, M., & Balvanera, P. (2024). Geographic and epistemic pluralism in the sources of evidence informing international environmental science–policy platforms: Lessons learnt from the IPBES values assessment. *Global Sustainability*, 7, e36. Cambridge Core. https://doi.org/10.1017/sus.2024.23

Hastrup, K., & Skrydstrup, M. (Eds). (2013). *The social life of climate change models: Anticipating nature* (1st ed). Routledge.

Hulme, M. (2009). W*hy We Disagree about Climate Change: Understanding Controversy, Inaction and Opportunity.* Cambridge University Press.

Hulme, M. (2010). Problems with making and governing global kinds of knowledge. *Global Environmental Change*, 20, 558–564.

Hulme, M. (2011). Reducing the future to climate: A story of climate determinism and reductionism. *Orisis,* 26, 245–266.

Hulme, M. (2015). Climate and its changes: A cultural appraisal. *Geo: Geography and Environment,* 2, 1–11.

Hulme, M. (2016). *Weathered: Cultures of Climate. Routledge.*

Hulme, M. (2022). *Climate Change. Routledge.*

Ingold, T. (2007). Earth, sky, wind, and weather. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 13, 19–38. https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2007.00401.x

Ingold, T. (2010). Footprints through the Weather-World: Walking, Breathing, Knowing. *Journal of the Royal Anthropological Institute,* 16(S1), S121–S139.

IPCC. (2023). *Summary for Policymakers* (Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Core Writing Team, H. Lee and J. Romero (Eds.)]., pp. 1–34). IPCC.

Jasanoff, S. (2004). *States of knowledge: The co-production of science and social order.* Routledge.

Jasanoff, S. (2010). A New Climate for Society. T*heory, Culture & Society,* 27, 233–253.

Jasanoff, S., & Martello, M. L. (2004). *Earthly politics: Local and global in environmental governance*. MIT Press.

Latour, B. (2018). *Down to Earth: Politics in the New Climatic Regime*. Polity.

Latulippe, N., & Klenk, N. (2020). Making room and moving over: Knowledge co-production, Indigenous knowledge sovereignty and the politics of global environmental change decision-making. *Current Opinion in Environmental Sustainability,* 42, 7–14.

Limsakul, A., Aroonchan, N., Paengkaew, W., & Kammuang, A. (2025). Climate Change Adaptation Implementation and

Governance in Thailand: Increased Resilience and Potential Conflicts. In G. Yang, J. Zhang, X. Xiong, & L. Liu (Eds.), *Risks, Resilience and Interdependency: Developing Countries in the Age of Uncertainties* (pp. 89–110). PalgraveMacmillan Singapore. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-96-7167-0_4

Littlechild, D. (2019). One Step Forward, Two Steps Back: An Indigenous Perspective on Recent Efforts to Fight Climate Change. *Journal of International Affairs,* 73(1), 261–266.

Lövbrand, E., Beck, S., Chilvers, J., Forsyth, T., Hedrén, J., Hulme, M., Lidskog, R., & Vasileiadou, E. (2015). Who speaks for the future of Earth? How critical social science can extend the conversation on the Anthropocene. *Global Environmental Change*, 32, 211–218. https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2015.03.012

Mahony, M., & Hulme, M. (2012a). Model migrations: Mobility and boundary crossings in regional climate prediction. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 37, 197–211. https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2011.00473.x

Mahony, M., & Hulme, M. (2012b). The Colour of Risk: An Exploration of the IPCC's "Burning Embers" Diagram. Spontaneous Generations: *A Journal for the History and Philosophy of Science,* 6(1), Article 1. https://doi.org/10.4245/sponge.v6i1.16075

Malm, A. (2016). *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*. Verso.

Markphol, A., Kittitornkool, J., Armitage, D., & Chotikarn, P. (2021). An integrative approach to planning for community-based adaptation to sea-level rise in Thailand. *Ocean & Coastal*

Management, 212, 105846. https://doi.org/10.1016/j.ocecoaman.2021.105846

Mbah, M. F., & Ezegwu, C. (2024). The Decolonisation of Climate Change and Environmental Education in Africa. *Sustainability,* 16(9), 3744. https://doi.org/10.3390/su16093744

Mbembe, A. (2020). *Necropolitics*. Duke University Press.

McCormack, D. P. (2018). *Atmospheric Things: On the Allure of Elemental Envelopment*. Duke University Press.

Miller, C. A., & Edwards, P. N. (2001). *Changing the Atmosphere: Expert Knowledge and Environmental Governance.* MIT Press.

Morton, T. (2013). *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World.* University of Minnesota Press.

NASA. (2025). *Carbon Dioxide Concentration | NASA Global Climate Change.* https://climate.nasa.gov/vital-signs/carbon-dioxide?intent=121

Newell, P., Srivastava, S., Naess, L. O., Torres Contreras, G. A., & Price, R. (2021). Toward transformative climate justice: An emerging research agenda. *WIREs Climate Change,* 12(6), e733. https://doi.org/10.1002/wcc.733

Nixon, R. (2013). *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor.* Harvard University Press.

Ober, K., & Sakdapolrak, P. (2020). Whose climate change adaptation 'barriers'? Exploring the coloniality of climate change adaptation policy assemblages in Thailand and beyond. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 41(1), 86–104.

Orlove, B., Sherpa, P., Dawson, N., Adelekan, I., Alangui, W., Carmona, R., Coen, D., Nelson, M. K., Reyes-García, V., Rubis, J., Sanago, G., & Wilson, A. (2023). Placing diverse knowledge systems

at the core of transformative climate research. *Ambio*, 52(9), 1431–1447. https://doi.org/10.1007/s13280-023-01857-w

Pasgaard, M., Dalsgaard, B., Maruyama, P. K., Sandel, B., & Strange, N. (2015). Geographical imbalances and divides in the scientific production of climate change knowledge. *Global Environmental Change*, 35, 279–288. https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2015.09.018

Pielke, R. A. (2007). *The Honest Broker: Making Sense of Science in Policy and Politics.*

Rahman, M. F., Falzon, D., Robinson, S., Kuhl, L., Westoby, R., Omukuti, J., Schipper, E. L. F., McNamara, K. E., Resurrección, B. P., Mfitumukiza, D., & Nadiruzzaman, Md. (2023). Locally led adaptation: Promise, pitfalls, and possibilities. *Ambio*, 52(10), 1543–1557. https://doi.org/10.1007/s13280-023-01884-7

Salleh, A. (2017). *Ecofeminism as politics: Nature, Marx and the postmodern.* Zed Books Ltd.

Santos, B. de S. (2015). *Epistemologies of the South: Justice Against Epistemicide.* Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315634876

See, J., Cuaton, G. P., Placino, P., Vunibola, S., Thi, H. D., Dombroski, K., & McKinnon, K. (2024). From absences to emergences: Foregrounding traditional and Indigenous climate change adaptation knowledges and practices from Fiji, Vietnam and the Philippines. *World Development*, 176, 106503. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2023.106503

Sovacool, B. K. (2021). Who are the victims of low-carbon transitions? Towards a political ecology of climate change mitigation.

Energy Research & Social Science, 73, 101916. https://doi.org/10.1016/j.erss.2021.101916

Strauss, S. (2012). Are cultures endangered by climate change? Yes, but.... *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 3, 371–377.

Strauss, S., & Orlove, B. S. (Eds). (2003). *Weather, climate, culture.* BERG.

Sultana, F. (2022a). Critical climate justice. *The Geographical Journal*, 188(1), 118–124. https://doi.org/10.1111/geoj.12417

Sultana, F. (2022b). The unbearable heaviness of climate coloniality. *Political Geography*, 99, 102638. https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2022.102638

Swyngedouw, E. (2013). The Non-political Politics of Climate Change. *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 12, 1–8.

Swyngedouw, E. (2025). Traversing the climate deadlock: Embracing the idea of communism. *Dialogues on Climate Change*, 2(1), 56–60. https://doi.org/10.1177/29768659241300667

Todd, Z. (2015). Indigenizing the Anthropocene. In H. Davis & E. Turpin (Eds), *Art in the Anthropocene: Encounters Among Aesthetics, Politics, Environments and Epistemologies* (pp. 241–254). Open Humanities Press.

Traiyut, T., Srijuntrapun, P., & Rawang, W. (2024). Factors in Community Adaptation for Climate Change Mitigation in Thailand: 10.32526/ennrj/22/20230282. *Environment and Natural Resources Journal*, 22(3), 197–209.

Tschakert, P. (2020). More-than-human solidarity and multispecies justice in the climate crisis. *Environmental Politics*, 1–20. https://doi.org/10.1080/09644016.2020.1853448

Twyman, C., Smith, T. A., & Arnall, A. (2015). What is carbon? Conceptualising carbon and capabilities in the context of community sequestration projects in the global South. W*IREs Climate Change*, 6(6), 627–641. https://doi.org/10.1002/wcc.367

UN. (2023, December 1). *Secretary-General's remarks at opening of World Climate Action Summit [as delivered] | United Nations Secretary-General.* https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2023-12-01/secretary-generals-remarks-opening-of-world-climate-action-summit-delivered

UNFCCC. (1992). *United Nationas Framework Convention on Climate Change.* United Nation.

Vaddhanaphuti, C. (2020). Governing Climate Knowledges: What can Thailand Climate Change Master Plan and climate project managers learn from lay Northern villagers? In C. Kuei-tien, H. Koichi, K. Dowan, & K. Shu-fen (Eds), C*limate Change Governance in Asia* (pp. 108–132). Routledge.

Weisser, F., Bollig, M., Doevenspeck, M., & Müller-Mahn, D. (2013). Translating the 'adaptation to climate change' paradigm: The politics of a travelling idea in Africa. *Geographical Journal*, 180, 111–119.

Whyte, K. (2020). Too late for indigenous climate justice: Ecological and relational tipping points. *WIREs Climate Change,* 11(1), e603. https://doi.org/10.1002/wcc.603

Wisartsakul, W., Rosset, P. M., Barbosa, L. P., & Suwan-Umpa, S. (2025). Kok Edoi: Emblematic Case of Peasant Autonomy and Re-Peasantization in the Struggle for Land in Thailand. *Land,* 14(9), 1726. https://doi.org/10.3390/land14091726

Wright, S., & Tofa, M. (2021). Weather geographies: Talking about the weather, considering diverse sovereignties. *Progress in Human Geography*. https://doi.org/10.1177/0309132520982949

Yusoff, K. (2018). *A Billion Black Anthropocenes or None.* University of Minnesota Press.

Yusoff, K. (2021). *The Inhumanities. Annals of the American Association of Geographers*, 111(3), 663–676.

กรมการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศและสิ่งแวดล้อม. (2568, May 28). *กรมลดโลกร้อน ร่วมเสวนาพิเศษ "New Climate World Order" ในงาน Earth Jump 2025 – กรมการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศและสิ่งแวดล้อม*. https://www.dcce.go.th/7055/

“สนาม” ที่ไม่หยุดนิ่ง: ทบทวนวิธีวิทยาและจินตนาการในมานุษยวิทยาร่วมสมัย

Fields in Flux: Rethinking Method and Imagination in Contemporary Anthropology

ปิยรัตน์ ปั้นลี้
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
Piyarat Panlee
Faculty of Social Sciences, Kasetsart University
piyarat.pan@ku.th

วันรับบทความ: 23 พฤษภาคม 2568 (Received May 23, 2025)
วันแก้ไขบทความ: 18 มิถุนายน 2568 (Revised June 18, 2025)
วันตอบรับบทความ: 8 สิงหาคม 2568 (Accepted August 8, 2025)

บทคัดย่อ

บทความนี้เสนอการทบทวนแนวคิดและวิธีวิทยาว่าด้วย “สนาม” ในงานมานุษยวิทยา ท่ามกลางบริบทโลกที่เต็มไปด้วยพลวัต ความไม่แน่นอน และการเปลี่ยนผ่านทางดิจิทัล โดยอาศัยประสบการณ์ภาคสนามของผู้เขียนเป็นจุดเริ่มต้นในการไตร่ตรองต่อบทบาทของนักวิจัย วิธีวิทยา และการผลิตความรู้ในโลกร่วมสมัย บทความอภิปรายการเปลี่ยนจากแนวคิดสนามแบบจารีตสู่การมองสนามในฐานะพื้นที่พลวัตที่กระจายตัว เชื่อมโยงผู้คน สรรพสิ่ง เทคโนโลยี และข้อมูล ผ่านกรอบคิดดิจิทัลและหลังมนุษยนิยม พร้อมเสนอแนวทางวิธีวิทยาทางเลือก เช่น ชาติพันธุ์วรรณนาเชิงปะติดปะต่อ (patchwork ethnography) และชาติพันธุ์วรรณนาแบบเร่งด่วน (rapid ethnography) ที่เน้นความยืดหยุ่น การมีส่วนร่วม และการสะท้อนตนอย่างต่อเนื่อง บทความนี้

ไม่ได้เสนอสูตรสำเร็จ หากแต่ชวนให้เปิดพื้นที่จินตนาการและการทดลองในการออกแบบสนามและกระบวนการวิจัย เพื่อให้สอดรับกับความซับซ้อนและความเชื่อมโยงของโลกในปัจจุบัน

คำสำคัญ: สนามวิจัย ชาติพันธุ์วรรณนาดิจิทัล ชาติพันธุ์วรรณนาเชิงปะติดปะต่อ ชาติพันธุ์วรรณนาแบบเร่งด่วน แนวคิดการพ้นมนุษย์

Abstract

This article offers a critical rethinking of the concept and methodology of the "field" in anthropology amid a world shaped by rapid transformations, uncertainty, and digital transitions. Drawing from the author's fieldwork experience, it reflects on the evolving role of the researcher, shifting methodological practices, and the production of knowledge in contemporary contexts. The paper traces the movement from classical notions of the field as a bounded, physical site to an understanding of the field as a dynamic space constituted through connections among people, things, technologies, and information. It engages with digital and posthumanist frameworks and introduces alternative methodological approaches such as patchwork ethnography and rapid ethnography. These emphasize flexibility, participation, and ongoing reflexivity. Rather than proposing a fixed model, the article invites readers to embrace experimentation and imagination in designing field sites and research processes that are attuned to the complexity and interconnectivity of the present world.

Keywords: Field site, Digital ethnography, Patchwork ethnography, Rapid ethnography, Posthumanism

บทนำ

ลมหนาวแรกของฤดูพัดแผ่วผ่านหมู่บ้านเล็กๆ กลางหุบเขาทางภาคเหนือของไทย ขณะผู้เขียนเดินทอดน่องไปตามเส้นทางดินที่คุ้นตา มือหนึ่งกระชับเสื้อคลุมแนบลำตัว ท่ามกลางกลิ่นไม้แห้ง เสียงฝีเท้าแผ่วเบา และเสียงหัวเราะของเด็กๆ ที่วิ่งล้อกันอยู่เบื้องหน้า แสงแดดยามสายอาบผิวอย่างอ่อนโยน สลับกับเงาไม้ที่พลิ้วไหวตามแรงลม ช่วงเวลาที่เหมือน “ฉากหมู่บ้านอันโรแมนติก” เช่นนี้ พาผู้เขียนนึกย้อนถึงวันที่สนามแห่งนี้ยังเป็นเพียงจุดเริ่มต้น ก่อนจะกลายเป็นทั้งห้องเรียน บันทึก และกระจกสะท้อนความเปลี่ยนแปลงของโลกภายนอกและภายในตนเอง

เมื่อกว่าสองทศวรรษก่อน การวิจัยภาคสนามเริ่มต้นที่นี่ ด้วยการนั่งจดจ่อ ฟังผู้อาวุโสเล่าเรื่องข้าวปลาอาหาร ราวกับทุกถ้อยคำคือข้อมูลสำคัญที่ไม่อาจปล่อยผ่าน วันนี้ แม้สถานที่ยังคงเดิม แต่ ‘สนาม’ กลับเปลี่ยนไปแล้ว ผู้อาวุโสที่เคยเป็นแหล่งภูมิปัญญาหลักได้จากไป คนรุ่นใหม่หันไปพึ่งพาข้อมูลจากโลกออนไลน์มากกว่าการสืบทอดแบบเดิม ถนนเลี่ยงเมืองตัดใหม่ที่เข้ามาเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์และวิถีชีวิตของคนในหมู่บ้าน ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ทำให้การทำงานภาคสนามไม่อาจดำเนินไปด้วยวิธีเดิมอีกต่อไป และชวนให้ตั้งคำถามใหม่ถึงสนามในยุคปัจจุบัน และวิธีการทำความเข้าใจสนาม “ใหม่” เหล่านั้นว่าควรเป็นเช่นไร

บริบทโลกปัจจุบันเต็มไปด้วยพลวัตอันซับซ้อน วิกฤต COVID-19 ที่จำกัดการเคลื่อนไหวทางกายภาพ การเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของเทคโนโลยีดิจิทัล และสถานการณ์การเมืองที่ผันผวน มานุษยวิทยาจึงจำเป็นต้องทบทวนวิธีคิดและวิธีวิทยาใหม่ พรมแดนทางกายภาพและดิจิทัลที่เลือนราง ส่งผลให้ชุมชนและปฏิสัมพันธ์ทางสังคมขยายสู่พื้นที่เสมือนจริง ทำให้อัตลักษณ์และประสบการณ์ของผู้คนแปรเปลี่ยนไปตามบริบทที่ทับซ้อน (Boellstorff, 2008; Miller & Slater, 2000) ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ไม่เพียงท้าทายเทคนิคการเก็บข้อมูล แต่ยังสั่นคลอนฐานคิดทางญาณวิทยาและวิธีวิทยาของ

มานุษยวิทยาอย่างลึกซึ้ง การทำความเข้าใจโลกที่มีพลวัตสูงและไร้พรมแดนจำเป็นต้องอาศัยเครื่องมือทางความคิดและการปฏิบัติที่ยืดหยุ่นและไวต่อบริบทมากขึ้น (Hine, 2015; Ingold, 2000)

แนวคิดแบบดั้งเดิมที่มองสนามเป็นสถานที่ทางกายภาพที่มีขอบเขตชัดเจน ซึ่งเน้นการฝังตัวระยะยาวเพื่อสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Geertz, 1973; Malinowski, 1922) มีข้อจำกัดในบริบทปัจจุบัน แนวคิดนี้ไม่เพียงละเลยความสัมพันธ์เชิงอำนาจ แต่ยังไม่สามารถรับมือกับความลื่นไหลของสนามที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา (Clifford, 1986; Gupta & Ferguson, 1997) โลกที่เชื่อมต่อกันผ่านเครือข่ายออนไลน์ ปัญญาประดิษฐ์ การย้ายถิ่น และวัฒนธรรมข้ามพรมแดน ทำให้มโนทัศน์เรื่อง “สนาม” ที่แยกขาดจากโลกภายนอกไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง (Appadurai, 1996: 31; Tsing, 2005: 58)

บทความนี้เกิดจากการเดินทางของผู้เขียนที่หวนกลับไปยัง “สนาม” ด้วยสายตาใหม่ สายตาที่ถามว่า“มานุษยวิทยาควรปรับเปลี่ยนวิธีการและจินตนาการสนามในฐานะพื้นที่พลวัต (dynamic space) อย่างไร เพื่อรับมือกับเงื่อนไขใหม่ในสนามวิจัยที่เต็มไปด้วยความไม่แน่นอน” และ “นักวิจัยควรใช้กลยุทธ์รูปแบบใด เพื่อสร้างความรู้ที่สอดคล้องกับความซับซ้อนของโลกยุคร่วมสมัย” คำถามเหล่านี้ไม่เพียงมุ่งสู่การแสวงหาเทคนิควิธีวิทยาใหม่ แต่ยังเชิญชวนให้ทบทวนฐานคิดและจุดยืนทางปรัชญาเบื้องหลังการทำงานมานุษยวิทยาอย่างลึกซึ้ง การขยายขอบเขตความเข้าใจเรื่อง “สนาม” ให้ครอบคลุมทั้งมิติเชิงพื้นที่ เวลา ดิจิทัล และความสัมพันธ์ จะช่วยเปิดพื้นที่ให้แนวทางการศึกษาที่ยืดหยุ่นและตอบสนองต่อความท้าทายใหม่ในการทำความเข้าใจชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมของมนุษย์ (Coleman, 2010; Postill & Pink, 2012)

บทความได้แบ่งเป็น 5 ส่วน ดังนี้ บทนำที่กำหนดขอบเขตและคำถามวิจัย วิวัฒนาการทางวิธีวิทยาที่ทบทวนรากฐานงานสนามคลาสสิกและงานสนามไทยยุคแรก การปรับแนวคิด “สนาม” ที่สำรวจแนวคิดใหม่

และการมองสนามเดิมด้วยมุมมองใหม่ ความท้าทายและกลยุทธ์การปรับตัวในสนามที่ไม่อำนวย และบทสรุปที่รวบยอดการเปลี่ยนแปลงวิธีวิทยาและสนามในมานุษยวิทยาร่วมสมัย โดยทั้งหมดนี้มุ่งหวังให้เกิดการปรับกระบวนทัศน์ในการทำความเข้าใจและศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมที่ซับซ้อนในยุคปัจจุบัน

วิวัฒนาการทางวิธีวิทยา

ชาติพันธุ์วรรณนา (ethnography) ในฐานะวิธีการศึกษาวัฒนธรรมและโครงสร้างสังคมผ่านการทำงานภาคสนาม (ethnographic fieldwork) เป็นผลลัพธ์ของการสะสมความรู้และวิธีวิทยาที่ได้รับการพัฒนาต่อเนื่องโดยนักวิชาการหลายรุ่นในหลายประเทศ กล่าวคือ ในช่วงศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา นักวิชาการเริ่มวางรากฐานการศึกษาสังคมและวัฒนธรรมอย่างเป็นระบบ โดย Gerhard Friedrich Müller เป็นผู้บุกเบิกการลงภาคสนามในจักรวรรดิรัสเซีย ด้วยการสังเกตและบันทึกวัฒนธรรมพื้นถิ่นอย่างละเอียด (Vermeulen, 2015: 170–171) อย่างไรก็ตาม นักวิชาการจำนวนมากในยุคนั้นยังคงพึ่งพาข้อมูลจากนักสำรวจและมิชชันนารี ทำให้เกิดแนวทางที่เรียกว่า “มานุษยวิทยาเก้าอี้นวม” (armchair anthropology) ซึ่งถูกวิพากษ์ว่าขาดความเชื่อมโยงเชิงประจักษ์กับพื้นที่จริง (Furphy, 2013; Sera-Shriar, 2014)

ในช่วงปลายศตวรรษที่ 19 ถึงต้นศตวรรษที่ 20 มีหลักฐานว่านักวิจัยกว่า 220 คนจากหลากหลายภูมิภาคทั่วโลก ได้ทำงานชาติพันธุ์วรรณนาที่ใช้การลงภาคสนามอย่างเข้มข้นกว่า 365 ชิ้น ระหว่างปี ค.ศ. 1870–1922 (Rosa & Vermeulen, 2022: 2, 463) ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความหลากหลายของแนวทางและผู้มีส่วนร่วมในการพัฒนารูปแบบงานภาคสนาม ตัวอย่างเช่น Franz Boas ที่เป็นที่รู้จักในฐานะผู้มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาแนวคิด “ชาติพันธุ์วรรณนาเพื่อการอนุรักษ์” (salvage ethnography) โดยเน้นการเรียนรู้ภาษาและพิธีกรรมของกลุ่ม Kwakiutl (หรือ Kwakwaka’wakw)

ระหว่าง ค.ศ. 1891–1895 เพื่อบันทึกวัฒนธรรมที่เสี่ยงต่อการสูญหาย (Boas, 1901; Zumwalt, 2022) ในขณะที่ Alfred C. Haddon เป็นคนเริ่มใช้คำว่า “งานภาคสนาม” (fieldwork) ส่วน William H. R. Rivers เสนอกลวิธีของ “งานภาคสนามเชิงเข้มข้น” (intensive fieldwork) ที่เน้นการสังเกตและมีส่วนร่วมกับชีวิตประจำวันของผู้คนในพื้นที่ อย่างไรก็ตาม การให้ความสำคัญกับ “Cambridge School” อย่าง Haddon, Rivers และ Charles G. Seligman มากเกินไป อาจทำให้มองข้ามผลงานของนักวิจัยคนอื่นๆ โดยเฉพาะผู้ที่ได้รับการฝึกฝนจากนักมานุษยวิทยารุ่นเก่าอย่าง Edward Tylor และ Robert R. Marett ที่ University of Oxford ซึ่งแม้จะไม่ได้ลงพื้นที่เอง แต่ได้ฝึกฝนนักวิจัยภาคสนามรุ่นต่อมาให้มีความรู้และวิธีการที่เป็นระบบ (Vermeulen & Rosa, 2022) การศึกษาภาคสนามในมานุษยวิทยาจึงเป็นผลผลิตทางปัญญาที่เกิดจากการสะสมและแลกเปลี่ยนความรู้ของนักวิจัยหลายกลุ่มทั่วโลก

ปี ค.ศ. 1922 เป็นปีที่แนวคิดและแนวปฏิบัติหลากหลายสายได้บรรจบกัน โดย Bronislaw Malinowski ตีพิมพ์ *Argonauts of the Western* Pacific ซึ่งเสนอแนวทาง “การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม” (participant observation) ขณะที่ A. R. Radcliffe-Brown เผยแพร่ *The Andaman Islanders* ที่วางรากฐานทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่ (structural functionalism) (Kuper, 1983; Young, 1979) แม้ปีดังกล่าวจะไม่ได้เป็น “จุดเริ่มต้น” ของชาติพันธุ์วรรณนา แต่ก็เป็นช่วงเวลาที่เกิดการรวบรวมและทำให้แนวคิดที่หลากหลายก่อนหน้านั้นมีความเป็นระบบมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม การพัฒนาชาติพันธุ์วรรณนาไม่ได้เป็นเส้นตรงหรือผูกขาดโดยกระแสใดกระแสหนึ่ง ในฝรั่งเศส Marcel Mauss เน้นการวิเคราะห์การแลกเปลี่ยนทางสังคมมากกว่าการลงภาคสนามเป็นหลัก (Mauss, 2016: 91–93) ขณะที่ Arnold Van Gennep เชื่อมโยงการศึกษานิทานพื้นบ้านเข้ากับชาติพันธุ์วรรณนาภูมิภาค โดยไม่ยึดติดกับการแบ่งแยกระหว่าง “เรา” กับ “เขา”

ดังในกรอบจักรวรรดินิยม แนวทางของฝรั่งเศสจึงให้ความสำคัญทั้งการศึกษาในต่างประเทศและในประเทศตนเอง (anthropology at home) ตรงกันข้ามกับอังกฤษที่มุ่งเน้นชาติพันธุ์วรรณนาในดินแดนห่างไกล (Chevalier, 2017)

ภายใต้กรอบวิธีวิทยา ชาติพันธุ์วรรณนาไม่เพียงแต่เป็นการเก็บข้อมูลเชิงประจักษ์ หากยังถูกเข้าใจว่าเป็น “พิธีกรรมแห่งการเปลี่ยนผ่าน” (rite of passage) ที่นำพาผู้วิจัยเข้าสู่วิถีของนักมานุษยวิทยา (Urry, 1985) รวมถึงสิ่งที่ George W. Stocking (1992) เรียกว่า “เวทมนตร์ของนักชาติพันธุ์วรรณนา” (ethnographer’s magic) ซึ่งเป็นการผสมผสานระหว่างวิธีการกับตัวตนของผู้วิจัย ความผูกพันระยะยาวในพื้นที่ช่วยเปิดเผยความเข้าใจที่ซับซ้อนเกี่ยวกับโครงสร้างทางสังคม พิธีกรรม และวิถีชีวิตของผู้คน

การเปลี่ยนแปลงสู่งานสนามมีนัยสำคัญหลายประการ นักมานุษยวิทยาเริ่มเก็บข้อมูลโดยตรง นำไปสู่ความเข้าใจที่แม่นยำและละเอียดอ่อนเกี่ยวกับโครงสร้างทางสังคม พิธีกรรม และชีวิตประจำวัน (Geertz, 1973) การมีส่วนร่วมระยะยาวในสนามช่วยให้นักวิจัยสร้างความสัมพันธ์และเข้าใจความซับซ้อนของวัฒนธรรมที่ศึกษา (Powdermaker, 1966) ขณะเดียวกัน การยอมรับแนวคิดสัมพัทธนิยมทางวัฒนธรรม (cultural relativism) ส่งเสริมให้นักมานุษยวิทยาตีความวัฒนธรรมตามบริบทของตนเอง โดยลดการตัดสินแบบยึดวัฒนธรรมตนเองเป็นศูนย์กลาง (ethnocentric judgments) และหลีกเลี่ยงการจัดลำดับชั้นวิวัฒนาการ (Benedict, 1935)

อย่างไรก็ตาม งานสนามคลาสสิกถูกวิพากษ์วิจารณ์ในหลายประเด็น ทั้งการอ้างอำนาจความรู้และความเป็นกลางของนักมานุษยวิทยา การสร้างภาพ “ความเป็นอื่น” (othering) ของวัฒนธรรมที่ศึกษา ความเชื่อมโยงกับลัทธิอาณานิคม และประเด็นทางจริยธรรม (Asad, 1973; Said, 1978) ข้อวิพากษ์เหล่านี้นำไปสู่การปฏิรูปงานสนามสู่แนวทางที่มีความร่วมมือ สะท้อนตนเอง และมีจริยธรรมมากขึ้นในยุคต่อมา (Clifford, 1986; Marcus & Fischer, 1999)

งานสนามในบริบทไทยมีพัฒนาการที่น่าสนใจ โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาผ่านประสบการณ์ของนักมานุษยวิทยาไทย ซึ่งมีการสืบค้นรากฐานของชาติพันธุ์นิพนธ์ในสังคมไทยมาอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่งานของ ยุกติ มุกดาวิจิตร (2538; 2548) ที่นำแนวคิด Writing Culture (Clifford & Marcus, 1986) มาใช้ในการศึกษาสนามไทยและสร้างคำว่า “ชาติพันธุ์นิพนธ์” ขึ้นครั้งแรก รวมถึงงานสำคัญของธงชัย วินิจจะกูล ในบท “The Others Within: Travel and Ethno-spatial Differentiation of Siamese Subjects 1885-1910” (2000) แสดงให้เห็นว่าชนชั้นนำสยามในช่วงปลายศตวรรษที่ 19 - ต้นศตวรรษที่ 20 ใช้การเดินทางและโครงการชาติพันธุ์นิพนธ์เป็นเครื่องมือในการจำแนกและจัดหมวดหมู่ประชากรภายในอาณาเขต ผ่านกระบวนการที่เขาเรียกว่า “ethno-spatial differentiation” คือการจำแนกและปกครองประชาชนตามความแตกต่างทางวัฒนธรรมและเชิงพื้นที่ (หน้า 41, 53, 57) การศึกษานี้เผยให้เห็นว่าชาติพันธุ์นิพนธ์ไม่ใช่เพียงการบันทึกข้อมูลที่เป็นกลาง แต่เป็นเครื่องมือทางการเมืองในการสร้างอัตลักษณ์ชาติผ่านการ “ทำให้เป็นผู้อื่น” (othering) ของกลุ่มชาติพันธุ์และประชากรในภูมิภาคต่างๆ ภายในประเทศ

ต่อมา พัฒนา กิติอาษา (2551) ได้ขยายแนวคิดนี้โดยสืบค้นรากฐานของชาติพันธุ์นิพนธ์ในสยามที่ปรากฏขึ้นก่อนการสถาปนาวิชามานุษยวิทยาในมหาวิทยาลัยไทย เขาชี้ให้เห็นถึง “จารีตชาติพันธุ์นิพนธ์” ที่มีอยู่ในงานเขียนของชนชั้นนำ ข้าราชการ ปัญญาชน และพระสงฆ์ ตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ไม่ว่าจะเป็นนิราศ รายงานการตรวจราชการ บันทึกการเดินทาง หรือบทความเชิงสังเกตการณ์ ซึ่งเขาเรียกรวมว่า “มานุษยวิทยาแบบคนมองคน” โดยเน้น “จินตนาการทางชาติพันธุ์” (ethnographic imagination) ตามแนวคิดของ Paul Atkinson (1990) ว่าเป็นหัวใจในการเข้าใจสังคมและวัฒนธรรม งานเขียนเหล่านี้จึงไม่ได้เพียงบันทึกข้อเท็จจริง แต่ยังสะท้อนวิธีคิด วิธีสังเกต และโครงสร้างอำนาจระหว่างผู้เขียน ผู้ให้ข้อมูล และผู้อ่าน

พัฒนาชี้ให้เห็นด้วยว่า งานของนักประวัติศาสตร์อย่าง นิธิ เอียวศรีวงศ์ และธงชัย วินิจจะกูล คือกรณีตัวอย่างที่หยิบจารีตชาติพันธุ์นิพนธ์มาใช้ในการวิเคราะห์การเปลี่ยนผ่านจากสยามเก่าสู่สยามใหม่ โดยเน้น “เชื้อแห่งความเปลี่ยนแปลง” ภายในสังคมไทย มากกว่าการมองว่าทุกอย่างเป็นผลจากอิทธิพลภายนอก ขณะที่ปริตตา เฉลิมเผ่า ก่ออนันตกูล (2545: 20) บรรณาธิการหนังสือ *คนใน: ประสบการณ์ภาคสนามของนักมานุษยวิทยาไทย* ซึ่งเป็นหนังสือที่มีคุณค่าเชิงวิชาการอย่างมากที่รวบรวมประสบการณ์ของนักวิจัยคนสำคัญ เช่น ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ อานันท์ กาญจนพันธุ์ และยศ สันตสมบัติ ชี้ว่า นักมานุษยวิทยาไทยในยุคแรกมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากธรรมเนียมตะวันตก นั่นคือการศึกษาสังคมบ้านเกิดของตนเอง กระนั้นก็ไม่สามารถ “ทึกทักเอาได้ง่ายๆ ว่าเราเป็นคนใน” การทำงานภาคสนามจึงเป็นความรู้เชิงปฏิบัติการที่ต้องผ่านกระบวนการฝึกฝนอยู่ตลอดเวลา

กล่าวได้ว่า เมื่อเปรียบเทียบกับงานสนามคลาสสิกตะวันตก จารีตชาติพันธุ์นิพนธ์แบบไทยจึงมีรากฐานเฉพาะตัวที่มีส่วนสำคัญในการก่อรูปกระบวนทัศน์ว่าด้วยการศึกษามนุษย์ในประเทศไทย ทั้งยังเปิดพื้นที่ให้กับแนวคิดและเสียงจากท้องถิ่นที่ไม่จำเป็นต้องผ่านการกลั่นกรองจากกรอบทฤษฎีตะวันตกเสมอไป งานเขียนจากนักมานุษยวิทยาไทยจึงไม่ได้เป็นเพียงการถ่ายทอดวัฒนธรรมเท่านั้น แต่ยังเป็นการเจรจาเชิงอำนาจ ความรู้ และวิธีการรู้ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของบริบทไทยเองอย่างลึกซึ้งและมีวิจารณญาณ

การวิจัยภาคสนามในมานุษยวิทยาได้เผชิญกับการเปลี่ยนแปลงเชิงวิธีวิทยามาโดยตลอด สะท้อนถึงวิวัฒนาการที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องจากแนวคิดชาติพันธุ์วรรณนาแบบดั้งเดิม สู่แนวทางการศึกษาที่ผสานบริบททางกายภาพกับดิจิทัลเข้าด้วยกัน หนึ่งในแนวทางวิธีวิทยาที่บุกเบิกการศึกษาสังคมออนไลน์ คือ ชาติพันธุ์วรรณนาเสมือน (virtual ethnography) ของ Christine Hine (2000) ซึ่งเสนอให้มอง “สนาม” ไม่ใช่เพียงพื้นที่ทางกายภาพ แต่เป็นพื้นที่ที่ถูกสร้างขึ้นผ่านการปฏิสัมพันธ์ในโลกออนไลน์ โดยเน้นลักษณะ

ที่เป็นสื่อกลาง (mediated) กระจัดกระจาย (distributed) และไม่สมบูรณ์ (partial) ของข้อมูล สนามในโลกเสมือนจึงไม่สามารถเข้าถึงได้ด้วยเทคนิคเดิม และต้องอาศัยความเข้าใจเชิงวิพากษ์ต่อโครงสร้างของพื้นที่ดิจิทัลเอง ขณะที่แนวทาง ชาติพันธุ์วรรณนาดิจิทัล (digital ethnography) ได้รับการพัฒนาโดย Sarah Pink และคณะ (2016) เพื่อรองรับโลกที่ดิจิทัลไม่เพียงเป็นพื้นที่ หากแต่เป็น “สภาพแวดล้อม” (environment) ที่มนุษย์มีปฏิสัมพันธ์อยู่ตลอดเวลา แนวทางนี้ผสมผสานการเก็บข้อมูลจากทั้งโลกออนไลน์และออฟไลน์ โดยเน้นมิติทางประสาทสัมผัส การสื่อสารเชิงภาพ และความสัมพันธ์แบบ “พัวพัน” (entangled) ระหว่างมนุษย์ เทคโนโลยี และพื้นที่ทางกายภาพ (Pink et al., 2016)

ในเวลาเดียวกัน เน็ตโนกราฟี (Netnography) ซึ่งเสนอโดย Robert Kozinets (2002) ได้กลายเป็นเครื่องมือสำคัญในงานวิจัยว่าด้วยชุมชนออนไลน์ โดยเฉพาะในด้านการตลาด วัฒนธรรมผู้บริโภค และแฟนดอม (fandom) วิธีวิทยานี้เน้นความเป็นระบบ มีขั้นตอนชัดเจนตั้งแต่การเลือกสนาม การสังเกตปฏิสัมพันธ์ การเก็บข้อมูล และการวิเคราะห์ โดยคำนึงถึงจริยธรรมของการวิจัยในชุมชนเสมือนอย่างเคร่งครัด (Kozinets, 2010) ภาวะฉุกเฉินด้านสาธารณสุขโลกที่จำกัดการเข้าถึงพื้นที่กายภาพตามที่ได้กล่าวข้างต้นได้เร่งให้แนวทางเหล่านี้กลายเป็นแนวปฏิบัติหลักในงานภาคสนามร่วมสมัย นักวิจัยจำเป็นต้องใช้เครื่องมือดิจิทัลในการสัมภาษณ์ สังเกตการณ์ และสร้างความสัมพันธ์กับผู้ให้ข้อมูล ไม่ว่าจะผ่านการโทรศัพท์ภาพ (video calling) การสนทนาออนไลน์ (online chatting) หรือการวิเคราะห์เนื้อหาบนสื่อสังคม (Abad Espinoza, 2022; Góralska, 2020) การปรับตัวนี้มิได้เป็นเพียงการเปลี่ยนช่องทางการเข้าถึงข้อมูล แต่ยังสะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงในระดับญาณวิทยาที่นักวิจัยต้องตระหนักถึง “ขอบเขตใหม่ของสนาม” และยอมรับความไม่สมบูรณ์ของการเข้าถึงซึ่งเป็นเงื่อนไขของโลกดิจิทัล

ขณะเดียวกันในอีกมิติหนึ่งนั้น งานสนามทางมานุษยวิทยากำลังเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ จากการศึกษาที่เน้นมนุษย์เป็นศูนย์กลาง สู่การขยายขอบเขตที่ครอบคลุมความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ (human-nonhuman relations) โดยมีกรอบแนวคิดสำคัญสามประการที่กำลังกำหนดทิศทางอนาคตของงานสนามในศตวรรษที่ 21 ได้แก่ แนวคิดการพ้นมนุษย์ (posthuman) อมนุษย์ (nonhuman) และพหุสายพันธุ์ (multispecies)

แนวคิดการพ้นมนุษย์ ซึ่งเสนอโดย Donna Haraway และ Rosi Braidotti มุ่งท้าทายการแบ่งแยกระหว่างมนุษย์กับสิ่งไม่ใช่มนุษย์ โดยให้ความสำคัญกับความเป็นองค์รวมและการพึ่งพาซึ่งกันและกัน แนวคิดนี้วิพากษ์มนุษย์นิยม (humanism) และแนวคิดที่ยกมนุษย์เป็นศูนย์กลาง โดย Haraway ได้นำเสนอแนวคิด “สายพันธุ์ร่วม” (companion species) ที่ศึกษาการวิวัฒนาการร่วมกันระหว่างมนุษย์กับสัตว์ เช่น สุนัข เป็นต้น (Haraway, 2008) ขณะที่ Braidotti เสนอกรอบความคิดหลังมนุษยนิยมเชิงวิพากษ์ (critical posthumanism) ซึ่งชี้ให้เห็นถึงศักยภาพของการเป็นอัตวิสัยใหม่ที่เชื่อมโยงกันระหว่างร่างกาย เทคโนโลยี และสภาพแวดล้อม โดยเน้นความเป็นพลวัต ความเชื่อมโยง และความรับผิดชอบต่อสายพันธุ์อื่นและโลกโดยรวม (Braidotti, 2019)

ขณะที่กรอบแนวคิดอมนุษย์ ซึ่งมี Eduardo Kohn และ Bruno Latour เป็นผู้นำเสนอ ให้ความสำคัญกับศักยภาพในการกระทำ (agency) และการสร้างความหมาย (meaning-making) ของสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ งานของ Kohn กับชาวรูนา (Runa) ในป่าอเมซอนของเอกวาดอร์แสดงให้เห็นว่าพืชและสัตว์สามารถมีส่วนร่วมในการสร้างความหมายและมีบทบาทสำคัญในการเป็นคู่สนทนาของมนุษย์ (Kohn, 2013) ส่วน Latour เสนอผ่านกรอบ Actor-Network Theory (ANT) ว่ามนุษย์ วัตถุ เทคโนโลยี และสิ่งแวดล้อมต่างมีฐานะเป็น actants ที่ร่วมกันก่อรูปเครือข่ายสังคม โดยตัวอย่างคลาสสิกอย่าง

“ประตูอัตโนมัติ” ในระบบรถไฟใต้ดินปารีส หรือ “เข็มขัดนิรภัย” ในรถยนต์ แสดงให้เห็นว่าเทคโนโลยีมีบทบาท “สั่ง” การกระทำของมนุษย์ไม่แพ้กฎเกณฑ์ทางสังคม (Latour, 1992; 1996; 2005)

ส่วนแนวคิดพหุสายพันธุ์ที่นำโดย Anna Tsing และ Eben Kirksey มุ่งเน้นศึกษาความร่วมมือระหว่างสิ่งมีชีวิตหลากชนิดในบริบทของวิกฤตนิเวศวิทยา งานของ Tsing เกี่ยวกับเห็ดสนหรือมัตสึทาเกะ (matsutake) แสดงให้เห็นการอยู่รอดร่วมกันระหว่างมนุษย์ เห็ด และป่าในภูมิทัศน์หลังอุตสาหกรรม (Tsing, 2015) ส่วน Kirksey เสนอว่าจุลชีพ แบคทีเรีย และสิ่งมีชีวิตขนาดเล็กอื่นๆ มีบทบาทร่วมในการสร้างภูมิทัศน์ชีว–วัฒนธรรมควบคู่กับมนุษย์ โดยชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชิงเครือข่ายที่ซับซ้อนระหว่างสายพันธุ์ พร้อมทั้งเชิญชวนให้พิจารณาความยุติธรรมเชิงสายพันธุ์ (multispecies justice) ซึ่งตั้งคำถามต่อเส้นแบ่งระหว่างธรรมชาติกับสังคมอย่างวิพากษ์ (Kirksey, 2014; 2015; Kirksey & Helmreich, 2010)

แนวคิดทั้งสามนี้กำลังปฏิวัติวิธีการทำงานสนามทางมานุษยวิทยา โดยขยายขอบเขตของผู้มีส่วนร่วมในการวิจัยให้รวมถึงสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ นักมานุษยวิทยาในอนาคตจึงจำเป็นต้องพัฒนาวิธีวิทยาใหม่ๆ ที่สามารถจับและเข้าใจมิติความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนระหว่างมนุษย์กับสิ่งไม่ใช่มนุษย์ (Kirksey & Helmreich, 2010) ในประเทศไทย นักมานุษยวิทยาได้นำแนวคิดเหล่านี้มาประยุกต์ใช้ในการศึกษาประเด็นข้ามพรมแดนหลายรูปแบบ โดยมักปรากฏเป็นวารสารวิชาการฉบับพิเศษหรือหนังสือรวมบทความที่สะท้อนประสบการณ์ภาคสนามที่หลากหลายของนักวิจัย เช่น วารสารสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ฉบับ *พรมแดนของวิธีวิทยา วิธีวิทยาที่พรมแดน* (จักรกริช สังขมณี, 2559) ที่อภิปรายความยืดหยุ่นของวิธีการศึกษาข้ามพื้นที่และแนวคิด หนังสือ *มานุษยวิทยาพ้นมนุษย์* (ยุกติ มุกดาวิจิตร และชัชชล อัจนากิตติ, 2564) ที่สำรวจแนวทางศึกษาความสัมพันธ์มนุษย์และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ และหนังสือ *มานุษยวิทยาที่ปรากฏ 40 มโนทัศน์ร่วมสมัย* (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี และ

เก่งกิจ กิติเรียงลาภ, 2567) ซึ่งนำเสนอมโนทัศน์มานุษยวิทยาร่วมสมัยที่ใช้ทบทวนและขยายขอบเขตการวิจัยสนามในปัจจุบัน

การเก็บข้อมูลภาคสนามในอนาคตจะต้องมี “ศิลปะแห่งการสังเกต” (arts of noticing) ตามแนวคิดของ Tsing (2015: 17-25) ที่ละเอียดอ่อนต่อปฏิสัมพันธ์ข้ามสายพันธุ์ ไม่ว่าจะเป็นการสังเกตความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับเทคโนโลยี มนุษย์กับสัตว์ หรือมนุษย์กับระบบนิเวศ ในยุคของวิกฤตสภาพภูมิอากาศและความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศ การทำงานสนามแบบข้ามพรมแดนระหว่างมนุษย์และสิ่งไม่ใช่มนุษย์มีความสำคัญยิ่งต่อการสร้างความเข้าใจใหม่เกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันบนโลกที่เปราะบาง แนวคิดเหล่านี้ไม่เพียงท้าทายวิธีวิทยาการวิจัยแบบเดิม แต่ยังเสนอกรอบจริยธรรมใหม่สำหรับการอยู่ร่วมกันในยุคแอนโธรโพซีน (Anthropocene) (Braidotti, 2019)

การปรับแนวคิด “สนาม”

แนวคิดเรื่องสนามแบบดั้งเดิมมักถูกเข้าใจว่าเป็นพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่มีขอบเขตชัดเจน เป็นสถานที่ซึ่งนักมานุษยวิทยาเดินทางไปเพื่อเก็บข้อมูลและดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับคนในชุมชนเป็นระยะเวลานาน อย่างไรก็ตาม ในยุคโลกาภิวัตน์ แนวคิดนี้ได้ถูกท้าทายและปรับเปลี่ยนอย่างมีนัยสำคัญ งานของนักทฤษฎีสำคัญหลายท่าน โดยเฉพาะ Akhill Gupta กับ James Ferguson (1997) Arjun Appadurai (1996) และ Tim Ingold (2000) ได้มีส่วนสำคัญในการผลักดันให้เกิดการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์นี้อย่างลึกซึ้ง

Gupta และ Ferguson (1997) ได้วิพากษ์วิธีคิดแบบดั้งเดิมที่มองสนามเป็นพื้นที่ทางกายภาพที่แยกขาดจากบริบทภายนอก พวกเขาแย้งว่าความเข้าใจเช่นนี้ล้าสมัยในยุคโลกาภิวัตน์ที่พื้นที่ต่างๆ มีความเชื่อมโยงกันอย่างซับซ้อน ทั้งสองเน้นย้ำถึง “ตำแหน่งแห่งที่เชิงการเมือง” (political locations) และ “พื้นที่ที่เคลื่อนย้ายและเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา” (mobile, shifting sites) และเสนอว่า สนามวิจัยไม่ใช่เพียงสถานที่ทางกายภาพ แต่เป็นพื้นที่ที่

เชื่อมโยงผ่านกระบวนการทางสังคมและการเมืองข้ามพรมแดน แนวคิดนี้มีส่วนสำคัญในการพัฒนาชาติพันธุ์วรรณาพหุสนาม (multi-sited ethnography) ซึ่งมุ่งติดตามความสัมพันธ์และการเคลื่อนย้ายของปรากฏการณ์ทางสังคมที่ไม่จำกัดอยู่เพียงในชุมชนเดียว (Gupta & Ferguson 1997:35-40)

ในทำนองเดียวกัน Arjun Appadurai (1996) ได้เสนอการแยกแยะระหว่าง “ความเป็นท้องถิ่น”(locality) กับ “ละแวกใกล้เคียง” (neighbourhood) โดยมองว่าความเป็นท้องถิ่นไม่ใช่เพียงพื้นที่ทางกายภาพ แต่เป็นประสบการณ์ที่ถูกสร้างผ่านกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรมที่ซับซ้อน ขณะที่ละแวกใกล้เคียงหมายถึงรูปแบบทางสังคมที่เป็นรูปธรรมมากกว่า Appadurai เน้นกระบวนการ “การผลิตตัวตนท้องถิ่น” (production of local subjects) (p.179) ซึ่งเกิดจากการปฏิสัมพันธ์เชิงสังคมและประวัติศาสตร์ แนวคิดนี้ช่วยให้นักมานุษยวิทยามองเห็นว่า “สนาม” เป็นกระบวนการสร้างความหมายและอัตลักษณ์ผ่านปฏิบัติการทางสังคมที่ซับซ้อน มากกว่าจะเป็นเพียงสถานที่ที่นักวิจัยไปทำงาน

ส่วน Tim Ingold (2000) นำเสนอมุมมองที่แตกต่างโดยวิพากษ์การแบ่งแยกแบบเดการ์ต (Cartesian) ระหว่างประธานกับกรรม จิตกับกาย และสังคมกับธรรมชาติ (2000: 215-217) เขาเสนอว่าพื้นที่มิใช่สิ่งที่มีอยู่ก่อน แต่เกิดขึ้นผ่านกระบวนการเคลื่อนไหวและการรับรู้ Ingold เสนอแนวคิด “การอยู่อาศัย” (dwelling) และ “การนำทาง” (map, wayfinding, navigation) ซึ่งสะท้อนการมีส่วนร่วมกับสภาพแวดล้อมอย่างมีชีวิตชีวาผ่านการเคลื่อนที่และปฏิบัติการทางสังคมในชีวิตประจำวัน มุมมองนี้ช่วยเปิดพื้นที่ให้กับการศึกษาเชิงประสาทสัมผัส (sensory studies) และการให้ความสำคัญกับประสบการณ์ทางร่างกายในการบันทึกชาติพันธุ์วรรณนา

แนวคิดของนักทฤษฎีทั้งสี่นี้มีผลกระทบสำคัญต่องานสนามร่วมสมัย โดยกระตุ้นให้นักมานุษยวิทยาให้ความสนใจกับพื้นที่และสถานที่ในฐานะปรากฏการณ์เชิงสัมพันธ์ที่มีพลวัตและถูกประกอบสร้างผ่านปฏิสัมพันธ์ทางสังคม

และประวัติศาสตร์ ผลกระทบที่สำคัญได้แก่ การพัฒนาแนวคิดชาติพันธุ์วรรณนาพหุสนาม (multi-sited ethnography) การทบทวนจริยธรรมและการเมืองของการวิจัย ชาติพันธุ์วรรณนาเชิงพหุผัสสะ (multi-sensory ethnography) และการปรับเปลี่ยนมุมมองในการทบทวนสนามเดิมด้วยมุมมองใหม่ (revisiting the field)

การปรับเปลี่ยนแนวคิดเรื่องสนามวิจัยได้พัฒนาสู่วิธีวิทยาแบบชาติพันธุ์วรรณนาพหุสนาม ซึ่งออกแบบเพื่อศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมที่เชื่อมโยงหลายพื้นที่ Marcus (1995: 105-113) เสนอแนวคิดให้นักวิจัย “ติดตาม” (follow) ผู้คน วัตถุ เรื่องราวหรืออุปมานิทัศน์ ชีวประวัติหรือความขัดแย้ง เพื่อเข้าใจความเชื่อมโยงในโลกยุคโลกาภิวัตน์ ตัวอย่าง “สนาม” ของไทยได้แก่ งานศึกษาของอรุษา ปัญญากดแก้ว (2559) ติดตามการค้าข้าวข้ามพรมแดนไทย-ลาว โดยใช้ “ข้าว” เป็นวัตถุวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคม ผ่านการเก็บข้อมูลจากหมู่บ้านชายแดนทั้งสองฝั่ง งานชิ้นนี้แสดงให้เห็น “พื้นที่แห่งความกำกวม” อันเกิดจากกฎระเบียบและการปฏิบัติของรัฐที่ขาดความชัดเจน ส่งผลให้เกิดการเจรจาต่อรองระหว่างชาวบ้านและเจ้าหน้าที่อย่างต่อเนื่อง

ขณะที่ เสาวรีย์ ชัยวรรณ และวสันต์ ปัญญาแก้ว (2562) ใช้ชาติพันธุ์วรรณนาแบบหลายสนามผสานการสำรวจเชิงปริมาณ ติดตามควาญช้าง 200 คนและช้างทำงานใน 6 จังหวัด ผลการศึกษาชี้ให้เห็นการก่อรูป “ชีวิตเร่ร่อนในโลกสมัยใหม่” ที่แรงงาน-สัตว์-ทุนกลายเป็นเครือข่ายเคลื่อนย้าย สะท้อนพลวัตของแรงงาน อัตลักษณ์ และเศรษฐกิจในบริบทโลกาภิวัตน์ ส่วนวิสุทธิ์ เวชวราภรณ์ (2564) ศึกษาวัฒนธรรมการเคลื่อนย้ายบนเส้นทางรถเมล์สาย 79 ในกรุงเทพมหานคร ด้วยระเบียบวิธีชาติพันธุ์วรรณนาและชาติพันธุ์วรรณนาอัตชีวประวัติ งานวิจัยพบว่าการเดินทางในเมืองใหญ่คือการ “ดิ้นรน” (striving) เพื่อต่อรองกับอุปสรรคและสิ่งแวดล้อม ชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนกับวัตถุภาวะ (materiality) ของเมืองในการสร้าง “วัฒนธรรมการเคลื่อนย้าย”

(mobile culture) ที่หลากหลายตามแนวคิดของ Phillip Vannini (2010) งานวิจัยทั้งสามชิ้นแสดงให้เห็นคุณูปการของวิธีวิทยาชาติพันธุ์วรรณนาพหุสนามในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมที่ซับซ้อนและเชื่อมโยงข้ามพื้นที่ ผ่านการ “ติดตาม” ผู้คน สัตว์ วัตถุ และเรื่องเล่า อันนำไปสู่การเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่ต่างๆ ในยุคโลกาภิวัตน์ได้อย่างลึกซึ้ง

ชาติพันธุ์วรรณาเชิงพหุผัสสะ (multi-sensory ethnography) คือแนวทางการศึกษาที่ใช้วิธีวิจัยเชิงผัสสะ (sensory methods) ซึ่งเปิดโอกาสให้นักวิจัยสำรวจโลกทางสังคมและวัฒนธรรมผ่านประสาทสัมผัสทั้งห้า ได้แก่ การมองเห็น การได้ยิน การสัมผัส การได้กลิ่น และการรับรส รวมถึงประสบการณ์ทางร่างกายและการรับรู้ผ่านประสาทสัมผัสต่างๆ โดย Sarah Pink (2015) เสนอให้นักมานุษยวิทยาใช้ร่างกายเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ กับผู้ให้ข้อมูล เช่น กินอาหารร่วมกัน เดินสำรวจ (Pink, 2015: 69-79) เพื่อสร้างความเข้าใจเชิงลึกที่ไม่สามารถรับรู้ได้ด้วยวิธีวิทยาแบบเดิม Pink สะท้อนให้เห็นว่า “สนาม” ไม่ได้แยกขาดจากประสบการณ์ทางร่างกายของนักวิจัย แต่เป็นพื้นที่ที่ถูกสร้างขึ้นผ่านกระบวนการรับรู้และปฏิสัมพันธ์เชิงผัสสะระหว่างนักวิจัยกับสภาพแวดล้อมและผู้คนในพื้นที่ศึกษา

นอกจากนี้ การเปลี่ยนแปลงของมโนทัศน์เรื่องสนาม ยังส่งผลให้มานุษยวิทยาร่วมสมัยเปิดรับแนวทางการทบทวนสนามเดิม (revisit) ด้วยกรอบวิธีวิทยาใหม่ ซึ่งผู้เขียนเคยศึกษาวัฒนธรรมอาหารและเสื้อผ้ามือสองมาก่อน แต่การหวนกลับไปทบทวน “สนาม” เหล่านั้นอีกครั้งภายใต้กรอบชาติพันธุ์วรรณาพหุผัสสะและวิธีวิจัยเชิงภาวะกาย (embodied method) ได้เปิดสู่มิติความเข้าใจที่ลุ่มลึกและซับซ้อนยิ่งขึ้น ตัวอย่างที่น่าสนใจ เช่น Anna Mann et al. (2011) ได้เสนอการทดลองชาติพันธุ์วรรณนา (ethnographic experiment) โดยจัดให้ผู้เชี่ยวชาญและผู้เริ่มต้นกินอาหารด้วยมือร่วมกัน เพื่อสำรวจประสบการณ์ทางร่างกายและภาษาในการ “ลิ้มรส” ซึ่งไม่ได้จำกัดอยู่แค่ลิ้น แต่รวมถึงนิ้วมือ ความพึงพอใจ ความเขินอาย หรือความอิ่มเอม

โดยชี้ให้เห็นว่าการลิ้มรสเป็นกระบวนการที่เรือนร่างทั้งหมดมีส่วนร่วม และความทรงจำเกี่ยวกับรสชาติยังฝังแน่นอยู่ในผิวหนัง กล้ามเนื้อ และสัมผัส แม้หลังอาหารจะหมดไปแล้ว

โดยในกรณีของสนามอาหาร แม้ผู้เขียนจะเคยเก็บข้อมูลเกี่ยวกับส่วนประกอบอาหารและพิธีกรรมด้วยการบันทึกทั้งภาพนิ่งและภาพเคลื่อนไหวแล้วก็ตาม แต่เมื่อกลับไป “กินข้าว” กับผู้ให้ข้อมูลด้วยความเข้าใจที่มากกว่าการ “ร่วมโต๊ะ” (commensality) (Pink, 2015) ด้วยการร่วมปรุงและสังเกตอารมณ์ที่เกิดขึ้นจากกลิ่น เสียง รสสัมผัส และรสชาติ และด้วยการให้ความสำคัญกับข้อมูลอื่นที่ไม่อาจเก็บได้ทางสายตา พบว่า “ความทรงจำของรสชาติ” (taste memory) เป็นกลไกสำคัญในการสืบทอดสูตรอาหารท้องถิ่นที่ไม่เคยถูกบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร การใช้เสียงน้ำเดือด กลิ่นของสมุนไพร และจังหวะการเคลื่อนไหวของร่างกายในห้องครัว กลายเป็นข้อมูลเชิงผัสสะที่เชื่อมโยงความทรงจำและอัตลักษณ์ของชุมชน

ส่วนในสนามเสื้อผ้า การเพิ่มจากเพียงการสังเกตการแต่งกาย การจัดประเภทเสื้อผ้า ความรู้เรื่องแบรนด์ หรือที่มาที่ไป มาสู่การสัมผัสเนื้อผ้าร่วมกับเจ้าของร้าน ลูกจ้างและลูกค้า การทำแผนที่ผัสสะ (sensory mapping) เผยให้เห็น “ภูมิทัศน์กลิ่น” (smellscape) อันเฉพาะของแต่ละร้าน เช่น กลิ่นผ้าใหม่หรือกลิ่นเสื้อที่ผ่านการเดินทางอันยาวไกลมาในกระสอบที่ถูกจับวางคัดแยกตามสภาพที่สามารถทำราคาได้อย่างแตกต่างกัน กลิ่นน้ำยาปรับผ้านุ่มยี่ห้อต่างๆ กลิ่นพื้นที่วางขาย สะท้อนความต่างทางชนชั้น “แบบตะโกน” ได้ไม่ต่างจากป้ายแบรนด์เลย ทำให้ผู้เขียนเข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างผิว สัมผัส กลิ่น และค่านิยมได้ลึกขึ้น

นอกจากนี้ การสร้างสัมพันธ์ในสนามผ่านการลงมือทำอาหารหรือจัดแยกประเภทผ้าร่วมกัน เกิดเป็น ความไว้วางใจผ่านผัสสะ (embodied rapport) ที่ลึกซึ้งกว่าการสัมภาษณ์แบบเดิม ข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์ด้วยรหัสเชิงผัสสะ (sensory codes) ยังเผยให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างรสชาติ

สัมผัส และอัตลักษณ์วัฒนธรรมในชีวิตประจำวันอย่างมีชีวิตชีวา (Pink, 2015) กล่าวได้ว่า การกลับไปทบทวนสนามด้วยมุมมองเชิงผัสสะจึงไม่ใช่เพียงการเก็บข้อมูลเพิ่มเติม แต่คือการ “พลิกวิธีคิด” ต่อสิ่งที่เคยรู้ ให้กลายเป็นความเข้าใจที่สัมผัสได้ผ่านร่างกายของทั้งผู้วิจัยและผู้ถูกศึกษาอย่างแท้จริง

การปรับเปลี่ยนแนวคิดเรื่อง “สนาม” ในงานศึกษาทางมานุษยวิทยาสะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์ที่สำคัญจากการมองสนามเป็นพื้นที่ทางกายภาพที่มีขอบเขตชัดเจน สู่การเข้าใจสนามในฐานะพื้นที่ทางสังคม วัฒนธรรม และการเมืองที่มีความเชื่อมโยงและเคลื่อนไหวตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงนี้ส่งผลสำคัญต่อวิธีวิทยาและจริยธรรมการวิจัยทางมานุษยวิทยาในหลายด้าน ทั้งการพัฒนาชาติพันธุ์วรรณนาพหุสนาม การทบทวนจริยธรรมและการเมืองของการวิจัย และการให้ความสำคัญกับประสบการณ์ทางร่างกายและประสาทสัมผัส นักมานุษยวิทยาร่วมสมัยจึงจำเป็นต้องขยายขอบเขตความเข้าใจเรื่องสนามจากการศึกษาพื้นที่คงที่ไปสู่การติดตามความสัมพันธ์เชิงอำนาจ กระแสการไหลเวียน และเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เคลื่อนผ่านพื้นที่ต่างๆ รวมถึงให้ความสำคัญกับประสบการณ์เชิงประสาทสัมผัสและการปฏิสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมอย่างลึกซึ้ง การปรับเปลี่ยนนี้ไม่เพียงช่วยให้งานวิจัยทางมานุษยวิทยาเข้าถึงความซับซ้อนของปรากฏการณ์ทางสังคมได้อย่างรอบด้าน แต่ยังช่วยให้นักวิจัยสามารถพัฒนากระบวนวิธีวิทยาที่ยืดหยุ่นและเหมาะสมกับบริบทที่มีพลวัตในโลกปัจจุบัน

ความท้าทายและกลยุทธ์การปรับตัว

บริบททางสังคม วัฒนธรรม และการเมืองที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในโลกยุคปัจจุบันส่งผลกระทบโดยตรงต่อการทำงานภาคสนามในทางมานุษยวิทยา ความซับซ้อนเหล่านี้นำไปสู่ความท้าทายและข้อจำกัดใหม่ๆ ที่ทำให้นักมานุษยวิทยาต้องทบทวนวิธีวิทยาและแนวทางปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง (Marcus, 1995; Pink, 2015) การเปลี่ยนผ่านฉับพลันสู่การวิจัยแบบไร้

การสัมผัสในช่วงวิกฤตสุขภาพโลกปี ค.ศ. 2020 เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่กระตุ้นให้เกิดการทบทวนความหมายของ “พื้นที่” และ “การมีส่วนร่วม” ในงานมานุษยวิทยา (Lupton, 2021) แม้ว่าวิธีนี้ช่วยให้การวิจัยดำเนินต่อไปได้ แต่ก็นำมาซึ่งคำถามสำคัญเกี่ยวกับความลึกและคุณภาพของข้อมูล รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างนักวิจัยและผู้ถูกศึกษาในสภาพแวดล้อมดิจิทัล การปรับตัวในภาวะวิกฤตนี้เผยให้เห็นว่าแม้เทคโนโลยีจะเปิดโอกาสใหม่ แต่ก็ไม่สามารถทดแทนมิติสัมผัสและความละเอียดอ่อนของการลงพื้นที่โดยตรงได้ทั้งหมด

ด้วยเหตุนี้ ความท้าทายของนักวิจัยจึงไม่ใช่เพียงการ “เข้าไปเก็บข้อมูล” แต่ต้องเจรจา ปรับตัว และต่อรองกับเงื่อนไขต่างๆ ในสนามวิจัย ทั้งทางกายภาพ สังคม และจิตวิทยา การวิจัยจึงเป็นกระบวนการที่นักวิจัยและผู้ถูกศึกษาร่วมกันกำหนดขอบเขต วิธีการ และความหมายของข้อมูล เพราะวัฒนธรรมเกิดขึ้นจากการมีปฏิสัมพันธ์และการเจรจาต่อรองระหว่างผู้คนอย่างต่อเนื่อง (Bernard, 2006; Forrest & Nelson, 2022) แนวคิดเรื่องการเจรจา (negotiation) ไม่ใช่เรื่องใหม่สำหรับนักมานุษยวิทยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาของ Philip Gullvier (1979;1988) ที่ถือเป็นรากฐานของการทำความเข้าใจการเจรจาในฐานะกระบวนการที่ซับซ้อนทางวัฒนธรรมและทางสังคม และแนวทางชาติพันธุ์วรรณนาของเขายังคงมีอิทธิพลในมานุษยวิทยาและการศึกษาการแก้ไขข้อขัดแย้ง

อย่างไรก็ตาม เมื่อมีการปรับแนวคิดเรื่องสนาม จึงอาจเป็นประโยชน์ต่อนักมานุษยวิทยา หากจะพิจารณาการเจรจาไปพร้อมกันในมิติสำคัญ ดังนี้ *การเจรจาเงื่อนไขการเข้าถึง* นักวิจัยต้องต่อรองกับผู้ควบคุมพื้นที่ (gatekeepers) เรื่องเวลา สถานที่ รูปแบบการสื่อสาร และปรับรูปแบบการวิจัยให้สอดคล้องกับข้อจำกัดที่พบ การเจรจาทางอำนาจ นักวิจัยต้องตระหนักถึงความไม่เท่าเทียมในความสัมพันธ์ระหว่างผู้วิจัยกับผู้ถูกวิจัย โดยใช้วิธีสะท้อนกลับ (reflexivity) เพื่อเจรจาต่อต้านอคติส่วนตัวและสร้างความไว้วางใจ การเจรจากับ *“ความเงียบ”* และ *“ความล้มเหลว”* นักมานุษยวิทยาต้องให้ความสำคัญกับช่วงเวลาที่ไม่เกิด

ข้อมูล โดยมองช่วงเวลานั้นเป็นแหล่งข้อมูลเชิงลึก และเรียนรู้จากการทดลองที่ไม่ประสบผลเพื่อเจรจาแนวทางใหม่แทนการฝืนใช้วิธีเดิม และการเจรจาเชิงจินตนาการ อันเกี่ยวข้องกับการปรับจินตนาการในการออกแบบวิธีเก็บและวิเคราะห์ข้อมูล รวมถึงการเปิดพื้นที่ให้ผู้ถูกศึกษาและสิ่งแวดล้อมมีบทบาทร่วมสร้างความรู้ จะเห็นได้ว่า การเจรจานี้จึงเป็นทั้งศิลปะและเทคนิคในการต่อรองระหว่างนักวิจัยกับข้อจำกัด ความต้องการ และพลวัตอำนาจในสนามวิจัย เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ “แท้จริง” และมีความหมายอย่างลึกซึ้งทั้งทางวิชาการและจริยธรรม

ขณะเดียวกันการพัฒนาวิธีวิทยาใหม่ๆ ก็สามารถเป็นหนึ่งในการตอบสนองต่อความท้าทายที่เกิดขึ้น การเปลี่ยนแปลงของ “สนาม” ทางสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว วิธีการเก็บข้อมูลแบบดั้งเดิมที่เน้นการลงพื้นที่ระยะยาวต่อเนื่องกลายเป็นอุปสรรคสำหรับนักวิจัยจำนวนมากในปัจจุบัน เนื่องด้วยข้อจำกัดด้านเวลา ทรัพยากร และความซับซ้อนของบริบททางสังคม ปัจจัยเหล่านี้นำไปสู่การพัฒนาวิธีวิทยาใหม่ที่มีความยืดหยุ่นมากขึ้น แต่ยังคงรักษาคุณค่าของข้อมูลเชิงคุณภาพไว้ได้ ตัวอย่างเช่น ชาติพันธุ์วรรณนาเชิงปะติดปะต่อ (patchwork ethnography) และชาติพันธุ์วรรณนาแบบเร่งด่วน (rapid ethnography)

ชาติพันธุ์วรรณนาเชิงปะติดปะต่อเป็นวิธีวิจัยที่กำลังได้รับความนิยมในการตอบสนองต่อข้อจำกัดของการลงพื้นที่แบบดั้งเดิม โดยใช้การลงพื้นที่แบบกระจัดกระจาย (patches) หลายช่วงเวลาและสถานที่แทนการลงพื้นที่ต่อเนื่อง (Günel, et al, 2020) วิธีการนี้ช่วยให้นักวิจัยสามารถรักษาความสัมพันธ์และความเข้าใจเชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลแต่ละบริบทได้อย่างยืดหยุ่น โดยยังคงเน้น “ความคิดช้า” (slow thinking) ที่ลึกซึ้งในการประมวลผลข้อมูล แม้จะไม่ได้อยู่ในสนามอย่างต่อเนื่อง จุดเด่นสำคัญของการวิจัยแบบนี้คือการเปิดโอกาสให้นักวิจัยที่มีภาระหน้าที่อื่นๆ เช่น การดูแลครอบครัว หรือข้อจำกัดทางสถาบัน สามารถทำวิจัยเชิงคุณภาพได้อย่างเท่าเทียมและ

หลากหลายมากขึ้น นอกจากนี้ ยังท้าทายมรดกอาณานิคมเดิมของงานมานุษยวิทยาโดยแสดงให้เห็น “รอยต่อ” (seams) ในกระบวนการผลิตความรู้อย่างโปร่งใส (Günel & Watanabe, 2024)

อีกหนึ่งวิธีวิทยาที่ตอบสนองต่อความท้าทายคือ ชาติพันธุ์วรรณนาแบบเร่งด่วน ซึ่งเน้นการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพอย่างรวดเร็วในระยะเวลาที่สั้นลง วิธีนี้เหมาะกับบริบทที่ต้องการข้อมูลเชิงลึกอย่างเร่งด่วน เช่น งานวิจัยเพื่อสนับสนุนการวางนโยบายหรือบริการสาธารณะ ที่ไม่อาจรอเวลาทำวิจัยระยะยาวแบบดั้งเดิมได้ การวิจัยแบบนี้ เน้นการเลือกประเด็นสำคัญและผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informants) อย่างมีเป้าหมาย พร้อมใช้เครื่องมือหลากหลาย ทั้งการสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง การสังเกตการณ์เฉพาะจุด และการวิเคราะห์เอกสาร เพื่อรักษาคุณภาพของข้อมูลไว้ในเวลาจำกัด แม้ว่าจะให้ความสำคัญกับความเร็วและประสิทธิภาพ แต่ก็ยังคงยึดหลักการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมและการทำความเข้าใจบริบท แม้บางครั้งจะต้องแลกกับความลึกเพื่อให้ได้ความกว้างและความทันเวลา แนวทางนี้มักถูกนำมาใช้ในมานุษยวิทยาประยุกต์ ด้านสาธารณสุข การวิจัยตลาด และการประเมินโครงการ ซึ่งจำเป็นต้องได้ผลลัพธ์ที่รวดเร็วและใช้งานได้จริง (Vindrola-Padros, 2021)

ทั้งนี้จะเห็นได้ว่า งานวิจัยในอนาคตมีแนวโน้มที่จะใช้กลยุทธ์ “การผสมผสานวิธีวิทยา” ตัวอย่างเช่น การผสานรูปแบบ ชาติพันธุ์วรรณนาเชิงปะติดปะต่อกับชาติพันธุ์วรรณนาแบบเร่งด่วนพร้อมกับการใช้เทคโนโลยีดิจิทัลและ Artificial Intelligence (AI) เพื่อช่วยในการวิเคราะห์ข้อมูล หรือการศึกษา AI ในฐานะผู้มีส่วนร่วมทางวัฒนธรรม (cultural participant) (Lanzeni, et al., 2023) การปรับตัวนี้ไม่เพียงแต่สะท้อนการเผชิญกับข้อจำกัด แต่ยังเป็นการยกระดับวิธีวิทยาให้สอดคล้องกับความเป็นจริงของสังคมที่มีพลวัตสูงและซับซ้อนมากขึ้น ที่สำคัญ การพัฒนาวิธีวิทยาเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงความพยายามของนักมานุษยวิทยาในการปรับตัวต่อความท้าทายร่วมสมัย

เพื่อรักษาไว้ซึ่งคุณค่าของการทำความเข้าใจสังคมมนุษย์อย่างลึกซึ้งและละเอียดอ่อน ในขณะที่ต้องเผชิญกับข้อจำกัดในการลงพื้นที่แบบดั้งเดิม

งานวิจัยไทยในทศวรรษที่ผ่านมา แสดงให้เห็นถึงการปรับแนวคิดสนามและการเผชิญหน้ากับความท้าทายในหลายมิติ การศึกษาของวิทยา ไชยดี (2563) เป็นตัวอย่างที่น่าสนใจของการผสมผสานวิธีวิทยาเชิงปรากฏการณ์วิทยา (phenomenology) ร่วมกับมานุษยวิทยาทัศนา (visual anthropology) เพื่อศึกษาประสบการณ์ชีวิตของแรงงานชายภาคอุตสาหกรรมที่กลายเป็นผู้พิการถาวรจากอุบัติเหตุการทำงาน การใช้ภาพวาดจากผู้ให้ข้อมูล 10 ราย ช่วยให้สามารถเข้าถึง “ความทุกข์ทางสังคม” (social suffering) ที่คำพูดอาจไม่สามารถถ่ายทอดได้อย่างครบถ้วน ขณะที่งานวิจัยเรื่อง “ภูมิทัศน์ทางเสียง” ในโรงพยาบาลของณัฐนรี ชลเสถียร (2566) ที่ทำให้เห็นว่า “สายตาใหม่” อย่างวิธีวิทยาที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมและการรับรู้ทางประสาทสัมผัสก็ทำให้ได้ข้อมูลที่ละเอียดอ่อนและเหมาะสมกับบริบท อันนำไปสู่ข้อเสนอการใช้เสียงธรรมชาติและดนตรีบำบัดเพื่อลดความเครียดของผู้ป่วย

บทบาทของ “ตำแหน่งแห่งที่” (positionality) เป็นเครื่องมือสำคัญในการเจรจากับความท้าทาย สร้อยมาศ รุ่งมณี (2559) เน้นย้ำว่าอัตลักษณ์ของนักวิจัยไม่ว่าจะเป็นมิติเพศ ชาติพันธุ์ หรือชนชั้น ล้วนส่งผลต่อการเข้าถึงและความสัมพันธ์กับผู้ให้ข้อมูลโดยตรง ตัวอย่างเช่น ความเป็นผู้หญิงและสถานะเป็นคนกรุงเทพฯ ส่งผลให้ชาวบ้านมองนักวิจัยในลักษณะเฉพาะ ซึ่งสามารถสร้างทั้งข้อได้เปรียบในการเข้าถึงข้อมูล และความคาดหวังหรืออคติที่ต้องเจรจา ขณะเดียวกัน นอกจากตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมแล้ว นักวิจัยยังควรต้องตระหนักถึงสนามของตนเองให้ลึกซึ้งขึ้นไปอีก โดยเฉพาะในกรณีที่งานวิจัยอยู่ในพื้นที่ที่มีความเสี่ยงอันตรายทางกายภาพ เช่น การทำวิจัยในพื้นที่ความรุนแรงทางชายแดนภาคใต้ของไทย ของพัทธ์ธีรา นาคอุไรรัตน์ (2565) ซึ่งผู้วิจัยต้องพึ่งพาเครือข่ายท้องถิ่น ปรับการแต่งกาย และออกแบบเครื่องมือวิจัยที่สอดคล้องกับสภาพความหวาดกลัวและความไม่ไว้วางใจ

อันเป็นกระบวนการที่ผสานทักษะการต่อรองด้านความปลอดภัย วิธีวิทยา และจริยธรรมเข้าไว้ด้วยกัน ทั้งนี้จากสองกรณีดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ในสภาพแวดล้อมที่มีความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียม นักวิจัยต้องตระหนักถึงผลกระทบของตำแหน่งแห่งที่ของตนอย่างลึกซึ้ง การเจรจาวิธีวิทยาจึงต้องคำนึงถึงมิติเชิงอำนาจที่แฝงอยู่ในกระบวนการวิจัย และหาแนวทางที่จะลดทอนความไม่เท่าเทียมนั้นให้ได้มากที่สุด เพื่อสร้างพื้นที่ปลอดภัยในการแลกเปลี่ยนข้อมูลและประสบการณ์

จริยธรรมและกฎหมายจึงยังคงเป็นประเด็นสำคัญที่นักวิจัยต้องเผชิญ โดยเฉพาะในพื้นที่ชายแดนหรือพื้นที่ที่มีเงื่อนไขทางการเมืองเข้มข้น บุศรินทร์ เลิศชวลิตสกุล (2559) ชี้ให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่าง “จริยธรรมเชิงสถาบัน” (procedural ethics) กับ “จริยธรรมในทางปฏิบัติ” (ethics in practice) เมื่อบริบทการเมืองในพื้นที่เต็มไปด้วยความไม่แน่นอน นักวิจัยจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนกลยุทธ์ในการเข้าถึงข้อมูล เช่น การข้ามแดนที่อาจไม่ได้รับอนุญาตอย่างเป็นทางการ แต่กลับถูกยอมรับโดยชุมชนท้องถิ่น (Das & Poole, 2004) สอดคล้องกับสิ่งที่กนกวรรณ มะโนรมย์ (2559) สะท้อนให้เห็นถึงความท้าทายในการวิจัยเกี่ยวกับผลกระทบของเขื่อนน้ำเทิน 2 ในสปป.ลาว ซึ่งนักวิจัยจำเป็นต้องใช้วิธีการ “จรยุทธ์วิธี” (guerrilla method) เพื่อหลีกเลี่ยงการแทรกแซงจากรัฐและคงความเป็นส่วนตัวของชุมชน แนวทางนี้ต้องอาศัยความยืดหยุ่นในการเจรจาเชิงจริยธรรม โดยคำนึงถึง “ความเป็นธรรม” ต่อผู้ได้รับผลกระทบอย่างจริงจัง

ส่วนในบริบทประชากรกลุ่มเปราะบาง (vulnerable) ซ่อนเร้น (hidden) หรือเข้าถึงยาก (hard-to-reach) นักวิจัยต้องเผชิญกับความท้าทายที่ซับซ้อนในการเก็บข้อมูล การศึกษา “เหา” ในทัณฑสถานหญิงของรวิวรรณ รักถิ่นกำเนิด (2564) ชี้ให้เห็นถึงวิธีการที่นักวิจัยสามารถใช้สถานการณ์เฉพาะ เช่น ชีวอำนาจ (biopower) การต่อรองผ่านร่างกาย และโดยเฉพาะอย่างยิ่งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับ “ศัตรูของมนุษย์ในทางการแพทย์” อย่างเหา

เพื่อเข้าใจสังคมและวัฒนธรรมในบริบทที่ถูกจำกัดอย่างเข้มงวด ในทำนองเดียวกัน อิทธิพงษ์ ทองศรีเกตุ และกนกวรรณ ธราวรรณ (2557) สะท้อนถึงประสบการณ์การวิจัยในฐานะทหารเกณฑ์ แสดงให้เห็นว่าร่างกายถูกใช้เป็นพื้นที่ของการเจรจาและการต่อต้านอำนาจในสภาพแวดล้อมที่มีระเบียบวินัยสูง เช่น ความกลัวการโดน “ซ่อม” ของทหาร และการสร้างความเป็น “ปกติ” ของครูฝึก เป็นต้น รวมถึงกรณีศึกษาโครงการทดลองยาต้านไวรัสในผู้ติดเชื้อเอชไอวีระยะเฉียบพลันของกมลกานต์ ตั้งนารี (2563) เผยว่าการตัดสินใจเข้าร่วมการทดลองมักเกี่ยวข้องกับตราบาปและการตีตราทางสังคม ทำให้ผู้เข้าร่วมมองการทดลองเป็นทางเลือกเดียวในการเข้าถึงการรักษา งานวิจัยนี้เสนอให้ขยายกรอบจริยธรรมให้ครอบคลุม “จริยธรรมที่แฝงฝังในความสัมพันธ์ทางสังคม” (socially embedded ethics) เพื่อคุ้มครองศักดิ์ศรีและสะท้อนบริบทชีวิตจริงของผู้เข้าร่วมการวิจัย ทั้งนี้จากสามกรณีดังกล่าว การศึกษาในบริบทที่มีข้อจำกัดเหล่านี้เรียกร้องให้นักวิจัย “เจรจา” อย่างรอบคอบและปรับตัวให้เข้ากับเงื่อนไขเฉพาะหน้าและบริบทที่มีข้อจำกัดมากมาย โดยคำนึงถึงมิติทางจริยธรรมและผลกระทบต่อผู้เข้าร่วมวิจัยอย่างรอบด้าน

ท้ายที่สุด ความสำเร็จของงานวิจัยไม่ได้ขึ้นอยู่กับวิธีการที่วางแผนไว้อย่างสมบูรณ์แบบเพียงอย่างเดียว แต่ยังเกี่ยวข้องกับ “โชคดีที่บังเอิญค้นพบ” (serendipity) ซึ่ง ฐานิดา บุญวรรโณ (2562) ชี้ให้เห็นว่า ปรากฏการณ์นี้มิใช่แค่เหตุบังเอิญ แต่เกิดจากความพร้อมของนักวิจัยที่เตรียมตัวมาอย่างดี นักวิจัยต้องสามารถจัดการและตีความข้อมูลที่ค้นพบอย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อสร้างความเข้าใจใหม่ๆ และขยายขอบเขตทางทฤษฎี จากการศึกษาทั้งหมดข้างต้นกล่าวได้ว่า การทำงานภาคสนามทางมานุษยวิทยาในปัจจุบันเผชิญความท้าทายจากโลกที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและเต็มไปด้วยความไม่แน่นอน นักวิจัยจึงต้องปรับวิธีวิทยาและจินตนาการ “สนาม” ให้เป็นพื้นที่พลวัตที่ตอบรับกับบริบทที่หลากหลาย ทั้งในด้านความเสี่ยง จริยธรรม และอำนาจ โดยยึดหลักการพื้นฐานทางมนุษยธรรมเป็นแกนกลาง ได้แก่ การคำนึงถึงคุณภาพ

ชีวิต ความปลอดภัย ความเป็นส่วนตัว ความเท่าเทียม และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ เพื่อสร้างความรู้ที่ลึกซึ้ง มีความหมาย และสอดคล้องกับความซับซ้อนของโลกยุคร่วมสมัย

บทส่งท้าย

ในช่วงบ่ายของวันหนึ่งที่ผ่านมาไม่นาน ผู้เขียนนั่งอยู่ที่คาเฟ่เล็กๆ ท้ายหมู่บ้าน หมู่บ้านที่ครั้งหนึ่งต้องนั่งรถฝ่าทางโค้งคดเคี้ยวจนเวียนหัว หัวสั่นหัวคลอนกว่าจะมาถึง หมู่บ้านที่กลิ่นป่าโชยแตะจมูกแทบทุกครั้งที่ลมพัดผ่าน ความทรงจำจากการทำงานภาคสนามครั้งแรกหวนคืนกลับมา ในพื้นที่ที่การนั่งทบทวนตนเองมักเกิดขึ้นใต้ร่มไม้ในวัด หรือที่ม้าหินหน้าร้านชำคู่กับถุงน้ำอัดลมเย็นเฉียบ หมู่บ้านที่อาจารย์ของผู้เขียนเคยเอ่ยว่า “ขนาดพอเหมาะ” สำหรับเป็นสนาม แต่วันนี้ ความพอเหมาะนั้นกลับไม่เหมือนเดิมอีกต่อไป สนามปรากฏในรูปแบบที่เคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลง และไม่อาจพิจารณาได้ด้วยสายตาเพียงอย่างเดียว กลิ่นหอมของกาแฟ เสียงเครื่องบดคลอเบาๆ แข่งกับเสียง “ไลฟ์สด” บรรยาย “กาแฟหลักร้อยวิวหลักล้าน” ของ “นักรีวิว” ตรงชานด้านนอก และเสียงตามสายที่แว่วอยู่ไกลๆ แจ้งยอด “เงินฮอม” ล้วนผสานกันเป็นฉากใหม่ของสนามที่เคลื่อนตัวอยู่ตลอดเวลา เชื่อมโยงผู้คน สรรพสิ่ง และข้อมูลไว้ด้วยกันในเครือข่ายที่ไม่มีวันหยุดนิ่ง

ในบริบทเช่นนี้ วิธีวิทยาที่เคยมั่นคงกลายเป็นเพียงหนึ่งในหลายเส้นทางที่อาจใช้ได้เฉพาะบริบท การเปลี่ยนผ่านจากสนามแบบจารีต สู่แนวทางดิจิทัล และล่าสุดสู่กรอบคิดหลังมนุษยนิยม จึงไม่เพียงเปลี่ยนวิธีการทำงานภาคสนาม แต่เปลี่ยนวิธีที่เราคิด เข้าใจ และมีส่วนร่วมกับโลกของผู้คนอย่างสิ้นเชิง (Marcus, 1995; Pink, 2015; Tsing, 2005) ความเปลี่ยนแปลงนี้ยิ่งตอกย้ำบทบาทของนักวิจัยในฐานะผู้เอื้อให้เกิดการร่วมผลิตความรู้ ซึ่งต้องตัดสินใจทางจริยธรรมอย่างต่อเนื่องและตอบสนองต่อบริบทที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่เฉพาะในงานสนามแบบ “นอกขนบ” เท่านั้น หากแต่รวมถึงสนาม

แบบจารีตที่ผ่านมาก็เป็นเช่นเดียวกัน กระบวนการทำวิจัยจึงไม่ใช่เส้นตรง หากเป็นการเดินทางที่ต้องอาศัยความยืดหยุ่น การสะท้อนตน และการเรียนรู้ร่วมกันกับผู้คนในสนาม

บทสรุปของการเดินทางทางความคิดในบทความนี้ไม่ได้ชี้ว่ามีวิธีใดที่ดีที่สุดในการทำวิจัยมานุษยวิทยาในยุคปัจจุบัน หากแต่เสนอให้นักวิจัยเปิดพื้นที่ทางความคิดให้กว้างขึ้น เพื่อยอมรับการทดลอง วิธีการผสมผสาน และการจินตนาการแนวทางใหม่ๆ ที่อาจตอบสนองต่อโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและซับซ้อน มานุษยวิทยาไม่เพียงต้องเข้าใจมนุษย์ในฐานะปัจเจกหรือสังคม แต่ต้องเข้าใจในบริบทของการอยู่ร่วมกับสิ่งอื่น ๆ บนโลกที่เชื่อมต่อถึงกันอย่างลึกซึ้ง ดังนั้น การตั้งคำถามด้วยจินตนาการกับวิธีวิทยาและสนามอยู่เสมอ จึงเป็นเงื่อนไขพื้นฐานของการศึกษาทางมานุษยวิทยาอย่างร่วมสมัย

บรรณานุกรม

กนกวรรณ มะโนรมย์. (2559). ‘จรยุทธ์วิธี’ ทางสองแพร่งจริยธรรมการวิจัยและความเป็นธรรม กับการเมืองเรื่องเขื่อนในลาส. *วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา*, 35(1), 171–197. สืบค้นจาก https://socanth.tu.ac.th/wp-content/uploads/2017/07/JSA-35-1-kanokwan.pdf

กมลกานต์ ตั้งนารี. (2563). *การทดลองยาในมนุษย์: ร่างกาย อำนาจ และจริยธรรม.* (วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยามหาบัณฑิต), มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

จักรกริช สังขมณี. (2559). พรมแดนของวิธีวิทยา วิธีวิทยาที่พรมแดน. วารสารสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา, 35(1), 3–21. สืบค้นจาก https://socanth.tu.ac.th/wp-content/uploads/2017/07/JSA-35-1-editorial.pdf

ฐานิดา บุญวรรโณ. (2562). ความสำคัญของ ‘Serendipity (โชคดีที่บังเอิญค้นพบ)’ ในการทำงานภาคสนามทางมานุษยวิทยา. *วารสารมานุษยวิทยา,* 2(2), 5–48. สืบค้นจาก https://so06.tci-thaijo.org/index.php/jasac/article/view/231776

ณัฐนรี ชลเสถียร. (2566). *เสียงในโรงพยาบาลกับการเยียวยา.* สืบค้นจาก https://www.sac.or.th/portal/th/article/detail/435 (20 กรกฎาคม 2568).

บุศรินทร์ เลิศชวลิตสกุล. (2559). จริยธรรมระดับปฏิบัติการ: ประสบการณ์วิจัยภาคสนามกับชุมชนข้ามแดนบริเวณชายแดนไทยและรัฐฉานประเทศพม่า. *วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา*, 35(1). สืบค้นจาก https://socanth.tu.ac.th/wp-content/uploads/2017/07/JSA-35-1-busarin.pdf

ปริตตา เฉลิมเผ่า กออนันตกูล (บก.). (2545). *คนใน: ประสบการณ์ภาคสนามของนักมานุษยวิทยาไทย.* กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

พัฒนา กิติอาษา. (2551). “มานุษยวิทยาแบบคนมองคน”: ข้อสังเกตเบื้องต้นว่าด้วยกำเนิดและพัฒนาการของงานชาติพันธุ์นิพนธ์ในสยาม. *วารสารสังคมศาสตร์*, 20(2), 159–206. สืบค้นจาก https://so04.tci-thaijo.org/index.php/jss/article/view/173587

พัทธ์ธีรา นาคอุไรรัตน์. (2565). ประสบการณ์เก็บข้อมูลภาคสนามในพื้นที่ความรุนแรงถึงตาย. วารสารสิทธิและสันติศึกษา, 1(2), 117–134. สืบค้นจาก https://so03.tci-thaijo.org/index.php/HRPS/article/view/163814

ยุกติ มุกดาวิจิตร. (2538). *การก่อตัวของกระแสวัฒนธรรมชุมชนในสังคมไทย, พ.ศ. 2520-2537.* (วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยามหาบัณฑิต), มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ยุกติ มุกดาวิจิตร. (2548). อ่าน *“วัฒนธรรมชุมชน”: วาทศิลป์และการเมืองของชาติพันธุ์นิพนธ์แนววัฒนธรรมชุมชน.* กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน.

ยุกติ มุกดาวิจิตร และชัชชล อัจนากิจจิ. (2564). *มานุษยวิทยาพ้นมนุษย์*. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี และเก่งกิจ กิติเรียงลาภ. (2567). *มานุษยวิทยาที่ปรากฏ 40 มโนทัศน์ร่วมสมัย*. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

รวิวรรณ รักถิ่นกำเนิด. (2564). *เหากับเธอ: อำนาจและการต่อรองของผู้ต้องขังหญิงในทัณฑสถาน.* (วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยามหาบัณฑิต), มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วิทยา ไชยดี. (2563). *การเผชิญความทุกข์ทางสังคม: ประสบการณ์ชีวิตของแรงงานที่กลายเป็นผู้พิการอย่างถาวร.* (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต), มหาวิทยาลัยมหิดล.

วิสุทธิ์ เวชวราภรณ์. (2564). *คน ต้น เมือง: วัฒนธรรมการเคลื่อนย้ายบนเส้นทางของรถเมล์สายหนึ่งในกรุงเทพมหานคร.* (วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยามหาบัณฑิต), มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สร้อยมาศ รุ่งมณี. (2559). “ตำแหน่งแห่งที่” ในฐานะเครื่องมือการเข้าถึงข้อมูล: บทสะท้อนจากการทำงานภาคสนามในพื้นที่ชายแดนอีสาน-ลาว. *วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา,* 35(1), 23–46. สืบค้นจาก https://socanth.tu.ac.th/wp-content/uploads/2017/07/JSA-35-1-soimart.pdf

เสาวรีย์ ชัยวรรณ และวสันต์ ปัญญาแก้ว. (2562). คน/ช้าง/เคลื่อนย้าย และชีวิตเร่ร่อนในโลกสมัยใหม่. *วารสารสังคมศาสตร์*, 31(1), 10–45. สืบค้นจาก https://so04.tci-thaijo.org/index.php/jss/article/view/187706/139385

อรุษา ปัญญากดแก้ว. (2559). การติดตามวัตถุของการศึกษา: นัยเชิงวิธีวิทยาในการศึกษา การค้าข้าวข้ามพรมแดนไทย-ลาว. *วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา*, 35(1), 48–69. สืบค้นจาก https://socanth.tu.ac.th/wp-content/uploads/2017/07/JSA-35-1-arusa.pdf

อิทธิพงษ์ ทองศรีเกตุ และกนกวรรณ ธราวรรณ. (2557). ทหารเกณฑ์: ปฏิบัติการของอำนาจบน เรือนร่าง. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม*, 33(5), 233–244. สืบค้นจาก https://doi.nrct.go.th//ListDoi/listDetail?Resolve_DOI=10.14456/humsu.2014.112

Abad Espinoza, L. G. (2022). The ethnographic quest in the midst of COVID-19. *International Journal of Qualitative Methods,* 21, 1–12. doi: 10.1177/16094069221135967

Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

Asad, T. (1973). *Anthropology and colonial encounter*. London: Ithaca Press.

Atkinson, P. (1990). *The ethnographic imagination: Textual constructions of reality*. London: Routledge.

Benedict, R. (1935). *Patterns of culture*. New York, NY: Houghton Mifflin.

Bernard, H. R. (2006). R*esearch methods in anthropology: Qualitative and quantitative approaches* (4th ed.). Lanham, MD: Altamira Press.

Boas, F. (1901). *The mind of primitive man*. New York, NY: Macmillan.

Boellstorff, T. (2008). *Coming of age in second life: An anthropologist explores the virtually human.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Braidotti, R. (2019). *Posthuman knowledge. Cambridge: Polity Press.*

Chevalier, S. (2015). Anthropology at home. In J. D.Wright (Ed.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (2nd ed., Vol. 1, pp. 751–757). Amsterdam: Elsevier.

Clifford, J. (1986). Introduction: Partial truths. In J. Clifford & G. E. Marcus (Eds.), *Writing Culture: the Poetics and Politics of Ethnography* (pp. 1–26). Berkeley, CA: University Of California Press.

Clifford, J., & Marcus, G. E. (Eds.). (1986). W*riting culture: The poetics and politics of ethnography.* Berkeley, CA University Of California Press.

Coleman, E. G. (2010). Ethnographic approaches to digital media. Annual Review of Anthropology, 39, 487–505. doi: 10.1146/annurev.anthro.012809.104945

Das, V., & Poole, D. (2004). *Anthropology in the margins of the state.* Santa Fe, NM: Scool of American Research Press.

Forrest, J., & Nelson, K. (2022). *Doing field projects: Methods and practice for social and anthropological research*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

Furphy, S. (2013). *Edward M. Curr and the tide of history.* Canberra: Australian National University E Press.

Geertz, C. (1973). *The Interpretation of cultures: Selected essays.* New York, NY: Basic Books.

Gennep, A. V. (1960). *The rites of passage.* Chicago, IL: Univeristy of Chicago Press.

Góralska, M. (2020). Anthropology from home: Advice on digital ethnography for the pandemic times. *Anthropology In Action,* 27(1), 46–52. doi: 10.3167/aia.2020.270105

Gulliver, P. H. (1979). *Disputes and negotiations: A cross-cultural perspective* (Vol.). New York, NY: Academic Press.

Gulliver, P. H. (1988). Anthropological contributions to the study of negotiations. *Negotiation Journal*, 4(3), 247–255. doi: 10.1111/j.1571-9979.1988.tb00469.x

Günel, G., Vama, S., & Watanabe, C. (2020). A manifesto for patchwork ethnography. Retrieved July 20, 2025, from https://culanth.org/fieldsights/a-manifesto-for-patchwork-ethnography

Günel, G., & Watanabe, C. (2024). Patchwork ethnography. American Ethnologist, 51(1), 131–139. doi: 10.1111/amet.13243

Gupta, A., & Ferguson, J. (1997). Discipline and practice: “The Field” as site, method, and location in anthropology. In A. Gupta & J. Ferguson (Eds.), *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science* (pp. 1–46). Berkeley, CA: University of California Press.

Haraway, D. (2008). *When species meet.* Minneapolis, MN: University of Minneasota Press.

Hine, C. (2000). *Virtual ethnography.* London: Sage Publications.

Hine, C. (2015). *Ethnography for the internet: Embedded, embodied and everyday.* London: Bloomsbury Academic.

Ingold, T. (2000). *The perception of the environment: Essays on livelihood, dwelling and skill.* New York, NY: Routledge.

Kirksey, E. (Ed.). (2014). *The multispecies salon*. Durham, NC: Duke University Press.

Kirksey, E. (2015). *Emergent ecologies.* Durham, NC: Duke University Press.

Kirksey, S. E., & Helmreich, S. (2010). The emergence of multispecies ethnography. *Cultural Anthropology,* 25(4), 545–576. doi: 10.1111/j.1548-1360.2010.01069.x

Kohn, E. (2013). *How forests think: Toward an anthropology beyond the human*. Berkeley, CA: University Of California Press.

Kozinets, R. V. (2002). The field behind the screen: Using Netnography for marketing research in online communities. *Journal of Marketing Research*, 39(1), 61–72. doi: 0.1509/jmkr.39.1.61.18935

Kozinets, R. V. (2010). Netnography: *Doing ethnographic research online*. London: Sage Publications.

Kuper, A. (1983). *Anthropology and anthropologists: The modern British school*. London: Routledge.

Lanzeni, D., Waltorp, K., Pink, S., & Smith, R. C. (Eds.). (2023). *An anthropology of futures and technologies*. London: Routledge.

Latour, B. (1992). "Where Are the Missing Masses?" The

sociology of a few mundane artifacts. In W. E. Bijker & J. Law (Eds.), Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change (pp. 225–258). Cambridge, MA: MIT Press.

Latour, B. (1996). *Aramis, or, the love of technology.* Boston, MA: Harvard University Press.

Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press.

Lupton, D. (2021). Doing fieldwork in a pandemic. Retrieved July 20, 2024, from http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4228791

Malinowski, B. (1922). *Argonauts of the Western Pacific: An Account of native enterprise and adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: Routledge.

Mann, A., Mol, A., Satalkar, P., Savirani, A., Selim, N., Sur, M., et al. (2011). Mixing methods, tasting fingers: Notes on an ethnographic experiment. *HAU: Journal of Ethnographic Theory,* 1(1), 221–243.

Marcus, G. E. (1995). Ethnography in/of the world system: The emergence of multi-sited ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95–117. doi: 10.1146/annurev.an.24.100195.000523

Marcus, G. E., & Fischer, M. M. J. (1999). Anthropology as cultural critique: An experimental moment in the human sciences (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press.

Mauss, M. (2016). *The gift: Expanded edition.* Chicago, IL: University of Chicago Press.

Miller, D., & Slater, D. (2000). *The internet: An ethnographic approach.* Oxford: Berg.

Pink, S. (2015). *Doing sensory ethnography* (2nd ed.). London: Sage Publications.

Pink, S., Horst, H., Postill, J., Hjorth, L., Lewis, T., & Tacchi, J. (2016). D*igital ethnography: Principles and practices*. London: Sage Publications.

Postill, J., & Pink, S. (2012). Social Media Ethnography: The Digital Researcher in A Messy Web. Media *International Australia*, 145(1), 123-134.

Powdermaker, H. (1966). *Stranger and friend: The way of an anthropologist*. New York, NY: W. W. Norton & Company.

Radcliffe-Brown, A. R. (1922). *The Andaman Islanders : A study in social anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rosa, F. D., & Vermeulen, H. F. (Eds.). (2022). *Ethnographers before Malinowski :Pioneers of anthropological fieldwork, 1870-1922.* New York, NY: Berghahn Books.

Said, E. W. (1978). Orientalism. *The Georgia Review,* 31(1), 162–206.

Sera-Shriar, E. (2014). What is armchair anthropology? Observational practices in 19th-century British human sciences. *History of the Human Sciences*, 27(2), 26–40. doi: 10.1177/095269 5113512490

Stocking, G. W. (1992). T*he ethnographer's magic and other essays in the history of anthropology.* Madison, WI: University of Wisconsin Press.

Tsing, A. L. (2005). *Friction: An ethnography of global connection.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Tsing, A. L. (2015). *The mushroom at the end of the world: On the possibility of life in capitalist ruins*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Urry, J. (1985). Ethnographic fieldwork: A brief history of the Central Anthropological Initiation rite. *Sites: a Journal for Radical Perspectives on Culture*, 11, 6–12.

Vannini, P. (2010). Mobile Cultures: From the Sociology of Transportation to the Study of Mobilities. *Sociology Compass,* 4(2), 111–121. doi:10.1111/j.1751-9020.2009.00268.x

Vermeulen, H. F. (2015). *Before Boas: The genesis of ethnography and ethnology in the German Enlightenment*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.

Vermeulen, H. F., & Rosa, F. D. (2022). Before and after Malinowski: alternative views on the history of anthropology [A Virtual Round Table at the Royal Anthropological Institute, London, 7 July 2022]. Retrieved July 15, 2025, from www.berose.fr/article2707.html?lang=fr

Vindrola-Padros, C. (2021). *Rapid ethnographies: A practical guide.* Cambridge: Cambridge University Press.

Winichakul, T. (2000). The others within: Travel and ethno-spatial differentiation of Siamese subjects 1885-1910. In A. Turton (Ed.), *Civility and Savagery: Social Indentity in Tai State* (pp. 38–62). London: Routledge.

Young, M. W. (Ed.). (1979). *The ethnography of Malinowski : The Trobriand Islands 1915-18*. London: Routledge & Kegan Paul.

Zumwalt, R. L. (2022). *Franz Boas: Shaping anthropology and fostering social justice*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.

“ทำไมเสรีนิยมจึงนิยมการจ้างงานเปราะบาง?: บททดลองนำเสนอเชิงมานุษยวิทยาเศรษฐกิจ”[1]

“Why Does Liberalism Love Precarious Employment?: An Economic Anthropological Inquiry”

นันทวัฒน์ ฉัตรอุทัย
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

Nantawat Chatuthai
Faculty of Social Sciences, Chiang Mai University
nantawat.c@cmu.ac.th

วันรับบทความ: 19 พฤษภาคม 2568 (Received May 19, 2025)
วันแก้ไขบทความ: 24 มิถุนายน 2568 (Revised June 24, 2025)
วันตอบรับบทความ: 8 สิงหาคม 2568 (Accepted August 8, 2025)

บทคัดย่อ

บทความวิจัยต้องการตอบคำถามว่า อุดมการณ์เสรีนิยมประชาธิปไตยมีส่วนช่วยผลิตซ้ำหรือขยายปัญหาการจ้างงานเปราะบางผ่านการสนับสนุนอุดมการณ์ผู้ประกอบการเสรีนิยมใหม่อย่างไร? และเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น? ทั้งนี้ด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดในเชิงมานุษยวิทยาเศรษฐกิจ เริ่มจากการสำรวจคำอธิบายของฟูโกต์เรื่องกำเนิดของลัทธิเสรีนิยมใหม่และทฤษฎีทุนมนุษย์ (ผู้ประกอบการ) จากนั้นอภิปรายว่ากระบวนการดังกล่าวเกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์อย่างไรและนำมาสู่การเปลี่ยนผ่านสู่ระบบการจ้างงานเปราะบางได้อย่างไร ในส่วนสุดท้ายได้อภิปรายให้เห็นว่าความคิดที่ว่าปัจเจกคือผู้ประกอบการอาจไม่ได้เพิ่งถูกสร้างขึ้นมาในยุคของลัทธิเสรีนิยมใหม่

หากแต่อาจถูกสร้างขึ้นมาโดยอุดมการณ์เสรีนิยมประชาธิปไตยตั้งแต่ต้น ในแง่นี้อุดมการณ์เสรีนิยมประชาธิปไตยจึงมีส่วนไม่น้อยในการสนับสนุนปัญหาการจ้างงานเปราะบาง

คำสำคัญ: ปรัชญาการเมืองเสรีนิยม, อุดมการณ์ประชาธิปไตย, ลัทธิเสรีนิยมใหม่, ลัทธิผู้ประกอบการนิยม, การจ้างงานเปราะบาง

Abstract

The research article aims to answer the question: How does liberal democratic ideology help reproduce or expand the problem of precarious employment through the support of neoliberal entrepreneurial ideology? And why is it so? By studying the history of thought within the framework of economic anthropology, starting with an exploration of Foucault's explanation of the origins of neoliberalism and human capital theory (entrepreneurship), then discussing how such processes actually occurred historically and led to the transition to a precarious employment system. The final section discusses that the idea that individuals are entrepreneurs may not have just been created in the era of neoliberalism, but may have been created by liberal democratic ideology from the beginning. In this sense, liberal democratic ideology plays a significant role in supporting the problem of precarious employment.

Keywords: political liberalism, democratic ideology, neoliberalism, entrepreneurialism, precarious employment

บทนำ

กล่าวได้ว่า “สภาวะความเปราะบาง” (precarity) เป็นหนึ่งในหัวข้อวิจัยหลักของนักมานุษยวิทยาทั้งไทยและเทศในช่วงเวลาที่ผ่านมา โดยทั่วไปมักใช้แนวคิดนี้อธิบายสภาวะความยากจน ทุกข์ยาก พึ่งพาตัวเองไม่ได้ รวมไปถึงการอภิปรายปัญหานี้จากมุมของปรัชญาและจริยศาสตร์ต่อคำถามเรื่องการมีชีวิตที่ดี เช่น งานศึกษาชีวิตที่อันตรายของจูดิธ บัตเลอร์ (Butler, 2004; ดู นฤพนธ์, 2564) อย่างไรก็ดีในที่นี้เสนอว่าแนวคิดความเปราะบางปรากฏขึ้นในวงวิชาการในลักษณะที่เป็นปฏิกริยาต่อปรากฏการณ์การผลักลูกจ้างออกจากระบบการจ้างงานประจำ-มั่นคงสู่ระบบการจ้างงานยืดหยุ่น-ไม่เป็นทางการรวมทั้งการโจมตีระบบสวัสดิการโดยรัฐ ซึ่งวงวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่าทั้งหมดนี้เป็นผลจากการขยายตัวของระบอบทุนนิยมโลกยุคล่าสุดที่มักนิยมเรียกขานกันว่าลัทธิเสรีนิยมใหม่หรือทุนนิยมเสรีนิยมใหม่ (ดู เช่น Han, 2018; Kasmir, 2023; Rogers, Castree, & Kitchin, 2013)

ฮัน (Han, 2018) เสนอว่า แนวคิดสภาวะความเปราะบางในแง่มุมนี้สัมพันธ์กับอีกแนวคิดหนึ่งนั่นคือ “ภาคเศรษฐกิจไม่เป็นทางการ” (informal economy) แนวคิดดังกล่าวปรากฏขึ้นครั้งแรกในงานศึกษาตลาดแรงงานเมืองในแอฟริกาโดยฮาร์ท (Hart, 1973) โดยมีข้อเสนอหลักว่า แรงงานอพยพจำนวนมากในเขตเมืองที่เขาศึกษาไม่ใช่กลุ่มคนว่างงานที่รอการจ้างงานอย่างเฉื่อยเนือย หากแต่พวกเขาถูกจ้างงานอยู่ตลอดแม้จะไม่ต่อเนื่องและมีรายได้ต่ำก็ตาม นี่จึงเป็นที่มาของการเสนอว่าการจ้างงานแบบนี้เกิดขึ้นในบริบทของระบบเศรษฐกิจแบบไม่เป็นทางการโดยเฉพาะการจ้างงานตัวเอง ในช่วงเดียวกันนั้นเองที่องค์การแรงงานระหว่างประเทศหรือไอแอลโอ (ILO) ได้เริ่มนำแนวคิดนี้มาปรับใช้โดยอธิบายใหม่ว่า เศรษฐกิจแบบไม่เป็นทางการเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญต่อการพัฒนาประเทศ แต่เศรษฐกิจแบบนี้จะค่อยๆ หายไปเมื่อประเทศนั้นๆ มีการพัฒนาอุตสาหกรรมสมัยใหม่มากขึ้น อย่างไรก็ดีเมื่อเข้าสู่ทศวรรษที่ 1980s กลับกลายเป็นว่าแม้ในประเทศอุตสาหกรรมก้าวหน้า

หลายประเทศก็เริ่มมีการปรากฏตัวของภาคเศรษฐกิจไม่เป็นทางการมากขึ้นด้วย เช่น การเปลี่ยนไปใช้วิธีการจ้างเหมารวมทั้งวิธีการจ้างงานแบบยืดหยุ่น (Han, 2018, p. 334)

ฮิววิสันและคาเลเบิร์ก (Hewison & Kalleberg, 2012) เสนอว่าภาคเศรษฐกิจไม่เป็นทางการโดยเฉพาะในกรณีของทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เกิดขึ้นในบริบทของการย้ายฐานการผลิตเพื่อแสวงหาแรงงานราคาถูกรวมทั้งยังถูกขับเคลื่อนด้วยลัทธิเสรีนิยมใหม่ (neoliberalism) ในแง่ของการผลักดันให้ประเทศต่างๆ ดำเนินนโยบายแปรรูปรัฐวิสาหกิจให้เป็นของเอกชนและเปิดเสรีการค้าให้มากขึ้น ในกรณีของประเทศไทยกระบวนการเหล่านี้ (ซึ่งเริ่มต้นในช่วงราวกลางทศวรรษที่ 1980s) นำมาสู่การขยายตัวของระบบการจ้างงานยืดหยุ่น/ไม่เป็นทางการอย่างเข้มข้น ส่งผลให้ประเทศไทยและประเทศอื่นๆ ในภูมิภาคมีขนาดของภาคเศรษฐกิจไม่เป็นทางการใหญ่ถึง 60%-90% ของขนาดเศรษฐกิจของประเทศ กระนั้นสิ่งที่ฮิววิสันและคาเลเบิร์กเสนอว่ากำลังเป็นปัญหาใหญ่จริงๆ ในปัจจุบันคือ ขนาดของการจ้างงานในเศรษฐกิจภาคไม่เป็นทางการกำลังขยายตัวขึ้นอีก ทั้งนี้ด้วยกระบวนการเปลี่ยนการจ้างงานแบบทางการให้เป็นการจ้างงานแบบไม่เป็นทางการมากขึ้น (informalization) รวมทั้งระบบการจ้างงานแบบไม่เป็นทางการ “กำลังถูกทำให้กลายเป็นเรื่องปกติ” (normalized) (Hewison & Kalleberg, 2012, pp. 396-400)

หากพูดด้วยภาษาของไอแอลโอแล้ว คำอธิบายของฮิววิสันและคาเลเบิร์กเรื่องการทำให้กลายเป็นการจ้างงานแบบไม่เป็นทางการก็คือกระบวนการเปลี่ยนการจ้างงานตามมาตรฐาน (standard employment) ไปสู่การจ้างงานแบบนอกมาตรฐาน (non-standard employment) ซึ่งนำไปสู่คำถามต่อไปว่าแล้วไอแอลโอให้นิยามการจ้างงานทั้งสองแบบไว้อย่างไร? ในรายงานสำรวจการจ้างงานนอกมาตรฐานทั่วโลกที่เผยแพร่ในปี ค.ศ. 2016 ไอแอลโอ (ILO, 2016) เริ่มต้นด้วยการให้นิยามการจ้างงาน

มาตรฐานว่าหมายถึง การจ้างงานที่มีลักษณะ “ต่อเนื่อง” (continuous) หรือปลายเปิด (open ended) และ “เต็มเวลา (full time)” และต้องเป็นความสัมพันธ์แบบผู้สั่ง-ผู้ใต้บังคับบัญชา รวมทั้ง “เป็นความสัมพันธ์โดยตรง” ระหว่าง “นายจ้างและลูกจ้าง” ความสัมพันธ์ชุดนี้เองที่จะเป็นรากฐานของกลไกคุ้มครองสวัสดิการของแรงงานลูกจ้างอีกทีหนึ่ง (ILO, 2016, p. 1) ในแง่นี้การจ้างงานนอกมาตรฐานก็คือการจ้างงานในรูปแบบใดๆ ก็ตามที่ไม่เป็นไปตามมาตรฐานของการจ้างงานดังที่เพิ่งได้กล่าวไป ซึ่งไอแอลโอสรุปลักษณะสำคัญออกมาได้สี่ประการได้แก่ การจ้างงานปลายปิด (not open ended) การจ้างงานแบบไม่เต็มเวลา (not full time) การจ้างงานแบบหลายฝ่าย (multi-party employment relationship) และการจ้างงานตัวเองเทียม (disguised employment) (ILO, 2016, pp. 2-3)

การจ้างงานปลายปิดก็คือการจ้างงานแบบมีระบุระยะเวลาสิ้นสุดสัญญาจ้าง (fixed-term) ซึ่งในปี ค.ศ. 2018 ไอแอลโอกำหนดว่าคือการจ้างงานที่มีระยะเวลาตั้งแต่สามเดือนขึ้นไปแต่ไม่ถึงอายุเกษียณ ทั้งนี้รวมถึงการใส่เงื่อนไขพิเศษที่จะนำไปสู่การยุติสัญญาจ้างได้ก่อนการเกษียณอายุ (ดู ILO, 2018, p. 9) ตัวอย่างที่ชัดเจนในเมืองไทยคือกรณีสัญญาจ้างของอาจารย์พนักงานมหาวิทยาลัยที่ส่วนหนึ่งมีการระบุเงื่อนไขการยกเลิกสัญญาจ้างหรือไม่ขึ้นเงินเดือนหากไม่สามารถบรรลุเงื่อนไขพิเศษในสัญญาจ้าง เช่น การได้รับตำแหน่งทางวิชาการในเงื่อนเวลาที่กำหนด หรือล่าสุดที่บางมหาวิทยาลัยเริ่มยุติการให้สัญญาจ้างชุดเดียวจนถึงเกษียณโดยเปลี่ยนมาให้สัญญาแบบกำหนดระยะเวลาแทนโดยอาจจะให้สัญญาชุดใหม่หรือไม่ให้ก็ได้เมื่อระยะสัญญาจ้างเดิมหมดลง ในแง่นี้จึงทำให้เห็นว่าอาจารย์มหาวิทยาลัยไทยในปัจจุบันจำนวนมากไม่ได้ทำงานประจำหรือมีสัญญาจ้างมาตรฐานหากอ้างอิงตามมาตรฐานของไอแอลโอ

อีกตัวอย่างที่สะท้อนลักษณะของการจ้างงานนอกมาตรฐานโดยเฉพาะในแง่ที่เป็นการจ้างแบบหลายฝ่ายรวมทั้งการจ้างงานตัวเองเทียมก็คือ

ไรเดอร์รับ-ส่งอาหาร ในมุมแรกแม้วงวิชาการมักพยายามจะสร้างความเข้าใจว่าบริษัทแพลตฟอร์มนั่นแหละที่เป็นนายจ้างของไรเดอร์ แต่หากลองพิจารณาดูให้ดีจะพบว่าบริษัทแพลตฟอร์มทำหน้าที่เป็นเพียงนายหน้าที่จับคู่ให้คนสามฝ่ายมาพบกันซึ่งไม่ใช่แค่คนสั่งอาหารจากทางบ้านกับไรเดอร์แต่รวมถึงร้านอาหารด้วย นี่จึงนำไปสู่คำถามว่าใครเป็นนายจ้างกันแน่และนายจ้างมีกี่ฝ่ายกันแน่ เพราะอย่างน้อยกระบวนการทั้งหมดเริ่มต้นขึ้นเมื่อคุณลูกค้าเริ่มสั่งอาหาร ในมุมที่สองในขณะที่ไรเดอร์ไทยจำนวนมากตัดสินใจมาทำงานนี้เพราะเชื่อว่าเป็นงานอิสระและมีโอกาสหารายได้มากกว่าเกณฑ์ค่าแรงขั้นต่ำรายวันของลูกจ้าง (ดู การัณยภาส, 2567, p. 99) แต่ในแง่หนึ่งบทบาทนายหน้าของบริษัทแพลตฟอร์มมาพร้อมกับระบบการทำงานที่มีลักษณะของการสั่งการ (directing) และการตรวจตรา (monitoring) ในระดับหนึ่ง ซึ่งทำให้ผู้รับจ้างอิสระมีความเป็นลูกจ้างอยู่ด้วยในตัวเองด้วย

จากที่อภิปรายมาข้างต้นทำให้เห็นว่าไม่ว่าจะเป็นไรเดอร์หรือส่วนหนึ่งของอาจารย์มหาวิทยาลัยไทย ต่างก็ตกอยู่ในระบบการจ้างงานนอกมาตรฐานอย่างเสมอหน้าเท่าเทียมแล้วในตอนนี้ ดังนั้นจึงเห็นด้วยกับฮิววิสันและคาเลเบิร์กที่เสนอว่าแนวคิดเศรษฐกิจภาคไม่เป็นทางการไม่ทำให้เห็นถึงอัตราเร่งและขนาดของการเปลี่ยนแปลงระบอบการจ้างงาน (ดู Hewison & Kalleberg, 2012, p. 398) ในบทความวิจัยนี้จึงขอเลือกใช้คำว่า “การจ้างงานเปราะบาง” (precarious employment) เพื่อย้ำให้เห็นว่ากำลังให้ความสำคัญกับการศึกษากระบวนการเปลี่ยนการจ้างงานมาตรฐานให้เป็นงานนอกมาตรฐานที่กำลังเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วรวมทั้งกำลังถูกทำให้กลายเป็นเรื่องปกติ ซึ่งบทความวิจัยนี้เชื่อว่ากระบวนการดังกล่าวเป็นมูลเหตุสำคัญของการขยายตัวของสภาวะชีวิตเปราะบางของผู้คนส่วนใหญ่ในสังคมในปัจจุบัน

ในแง่นี้บทความวิจัยนี้จึงเสนอว่าปัญหาการจ้างงานเปราะบางเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งกับการขยายตัวของอีกสิ่งหนึ่งนั่นคือความเชื่อที่ว่าการถูกจ้างงานนอกมาตรฐานคือการทำงานแบบผู้ประกอบการ กล่าวได้ว่าการมองการจ้าง

งานเปราะบางด้วยมุมบวกไม่ใช่เรื่องใหม่ เพราะคีธ ฮาร์ทผู้เสนอแนวคิดภาคเศรษฐกิจไม่เป็นทางการเป็นคนแรกก็เชื่อว่านี่แสดงให้เห็นถึง “จิตวิญญาณความเป็นผู้ประกอบการของเหล่าคนจน” (entrepreneurialism of the poor) (Han, 2018, p. 334) ไม่ใช่แค่นักวิชาการบางส่วนที่มองระบบการจ้างงานเปราะบางในมุมบวกแต่รวมถึงผู้คนจำนวนไม่น้อยที่ทำมาหากินอยู่ในระบบนี้ ด้วยตัวอย่างเช่นกรณีของไรเดอร์ไทย การัณยภาส (2567) เสนอว่าสิ่งที่ทำให้เหล่าไรเดอร์ส่งอาหารอยู่รอดได้ในระบบการจ้างงานแบบนี้ส่วนหนึ่งก็เพราะการมีวิธีคิดแบบผู้ประกอบการของพวกเขานั่นเอง

ข้อเสนอของการัณยภาสสอดคล้องกับข้อเสนอของงานศึกษาหลายชิ้นที่ชี้ให้เห็นว่า หนึ่งในเหตุผลสำคัญที่ทำให้ผู้คนจำนวนมากลาออกจากงานมั่นคงและกระโจนเข้าสู่ระบบการจ้างงานเปราะบางเพราะพวกเขาเชื่อมั่นในอุดมการณ์ผู้ประกอบการ (Carmo, Assis, Júnior, & Teixeira, 2021, p. 22) ที่มักสร้างภาพว่าชีวิตของผู้ประกอบการเป็นดั่งการผจญภัยที่ยากลำบากแต่ทว่าสามารถประสบความสำเร็จยิ่งใหญ่ได้ในที่สุด (Pilotta, 2016, pp. 37-38) รวมทั้งยังเป็นชีวิตที่ท้าทายและต้องคอยสร้างสรรค์นวัตกรรมใหม่ๆ อยู่ตลอดเวลา (Costa & Silva Saraiva, 2012, p. 606) อย่างไรก็ดีสิ่งที่เกิดขึ้นในความเป็นจริงคือผู้ประกอบการรายย่อย/ขนาดเล็กจำนวนมาก (เช่น ในละตินอเมริกา) นอกจากจะไม่สามารถเพิ่มทุนได้แล้วยังติดอยู่ในกับดัก “ผู้จ้างงานตัวเองที่ยากจน” (poor self-employed) อีกด้วย (Eversole, 2003) สภาพการณ์นี้เกิดขึ้นแม้ในหมู่ผู้ประกอบการเทคโนโลยีรายย่อยเกิดใหม่ในประเทศสหรัฐอเมริกาเองก็ตาม (Avle et al., 2019) และด้วยข้ออ้างเรื่องการเป็นผู้ประกอบการนี่เองที่ทำให้เกิดวิธีคิดที่โยนภาระสวัสดิการกลับสู่ตัวปัจเจกเอง ทำให้สวัสดิการเป็นเรื่องในพื้นที่ส่วนตัว (personal domain) ที่รัฐพยายามจะไม่ก้าวก่าย กล่าวอีกนัยหนึ่งคือปัจเจกแต่ละคนต้องแก้ไขจัดการเรื่องนี้กันเอาเอง (Carmo et al., 2021, pp. 23, 28)

ทั้งหมดนี้คาร์โมและคณะ (Carmo et al., 2021) เสนอว่านอกจากแนวคิดเรื่อง “ความยืดหยุ่น” (flexibility) แล้ว สิ่งที่เป็นฐานรากค้ำยันความเชื่อเรื่องผู้ประกอบการก็คือแนวคิดเรื่อง “เสรีภาพ” (freedom) โดยเฉพาะเสรีภาพในการแข่งขันเพื่อแสวงหากำไร รวมทั้งแนวคิดเรื่อง “ความเป็นเอกเทศ” (autonomy) ในการได้ปกครองตัวเองของปัจเจกรวมทั้งต้องดูแลรับผิดชอบความสำเร็จและล้มเหลวของตัวเอง คาร์โมและคณะจึงเสนอว่าผู้ประกอบการในกรอบนี้ก็คือ “องค์ประธานแบบเสรีนิยมใหม่” (neoliberal subject) นั่นเอง (Carmo et al., 2021, pp. 24, 27) ทั้งนี้ไม่เพียงแต่คาร์โมและคณะเท่านั้น หากแต่พิลอตต้า (Pilotta, 2016) คอสต้าและซาไรว่า (Costa & Silva Saraiva, 2012) รวมถึงอาฟเล่และคณะ (Avle, Hui, Lindtner, & Dillahunt, 2019) ต่างก็มีข้อสรุปไปในทิศทางเดียวกันว่าลัทธิผู้ประกอบการนิยมแบบที่เห็นในปัจจุบันเป็นผลผลิตโดยตรงของลัทธิเสรีนิยมใหม่

นี่จึงนำมาสู่คำถามว่า เหตุใดการเชิดชูเสรีภาพและการเป็นองค์ประธานผู้ตัดสินชะตากรรมตนเองของปัจเจกรวมทั้งแนวคิดเรื่องความยืดหยุ่นเป็นไปเองซึ่งล้วนเป็นแนวคิดหลักของขบวนการและเหล่าปัญญาชนฝ่ายก้าวหน้า-เสรีนิยมทั้งเทศและไทยในปัจจุบัน จึงมีความสอดคล้องอย่างมากกับอุดมการณ์ของลัทธิเสรีนิยมใหม่? ทำไมฝ่ายเสรีนิยม/ก้าวหน้าไทยบางส่วนจึงเสนอให้มองขบวนการประชาธิปไตยจากเบื้องล่างผ่านแนวคิดผู้ประกอบการ ไม่ว่าจะเป็นการอธิบายว่ามีที่มาจากสังคมผู้ประกอบการชนบทอุบัติใหม่ (ดู เช่น Kasian, 2016; Keyes, 2014; อภิชาต, ยุกติ, & นิติ, 2556; อรรถจักร์, 2559) หรือการพูดถึงผู้ประกอบการทางการเมือง (เช่น ชัยพงษ์, 2563) ทั้งที่แนวคิดผู้ประกอบการสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับการขยายตัวของลัทธิเสรีนิยมใหม่และการจ้างงานเปราะบางดังที่เพิ่งได้อภิปรายไป?

จากคำถามข้างต้นทำให้เห็นว่าไม่ใช่แค่ความเชื่อเรื่องผู้ประกอบการและลัทธิเสรีนิยมใหม่เท่านั้นที่สัมพันธ์กับปัญหาการจ้างงานเปราะบางแต่ยังรวมถึงอุดมการณ์การเมืองแบบเสรีนิยมด้วย จึงนำมาสู่คำถามหลักของบทความ

วิจัยชิ้นนี้ว่าทั้งหมดนี้สัมพันธ์กันอย่างไร? เพื่อที่จะตอบคำถามดังกล่าวบทความวิจัยนี้จึงใช้แนวการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ความคิดในกรอบมานุษยวิทยาเศรษฐกิจโดยเฉพาะในความหมายของสาขาวิชาย่อยที่เน้นศึกษาพลวัตความสัมพันธ์/สอดคล้องกันระหว่างโครงสร้างส่วนบน (กฎหมาย การเมือง และอุดมการณ์) และโครงสร้างส่วนล่าง (กำลังการผลิต และความสัมพันธ์ทางการผลิต) เพื่ออธิบายให้เห็นพัฒนาการที่สัมพันธ์กันของการขยายตัวของระบอบการจ้างงานเปราะบาง การขยายตัวของอุดมการณ์ผู้ประกอบการเสรีนิยมใหม่ และอุดมการณ์การเมืองเสรีนิยม โดยในที่นี้จะอภิปรายผ่านเอกสารเฉพาะประเภทที่เป็นเอกสารวิชาการเป็นหลัก เช่น หนังสือ รายงานวิจัย และบทความวิชาการ โดยเน้นเอกสารที่ตีพิมพ์หรือเผยแพร่ในช่วงห้าปีระหว่าง พ.ศ. 2561-2565 ยกเว้นงานชิ้นสำคัญที่ตีพิมพ์ก่อนหน้านั้น

ทั้งนี้บทความวิจัยจะทดลองตอบคำถามดังกล่าวผ่านกรอบการอธิบายเรื่องกำเนิดของชีวะการเมือง (biopolitics) โดยมิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault) ทั้งนี้ด้วยไม่เพียงว่าเป็นงานที่มีอิทธิพลอย่างสูงต่องานวิชาการที่ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างลัทธิเสรีนิยมและอุดมการณ์ผู้ประกอบการ (เช่น Lorusso, 2019 และอีกหลายชิ้นที่เพิ่งได้อภิปรายไป) หากยังเป็นงานที่ช่วยเผยให้เห็นร่องรอยความเชื่อมโยงต่อไปยังอุดมการณ์การเมืองแบบเสรีนิยมด้วย

บทความวิจัยนี้แบ่งเนื้อหาออกเป็นสามส่วนหลัก ส่วนแรกเริ่มต้นด้วยการพิจารณาคำอธิบายของฟูโกต์เรื่องความเกี่ยวเนื่องระหว่างเหตุผลการปกครองแบบเสรีนิยม ลัทธิเสรีนิยมใหม่ และการเปลี่ยนนิยามของลูกจ้างคนงานให้เป็นผู้ประกอบการ จากนั้นจึงทำการสำรวจว่าลัทธิผู้ประกอบการนิยมรวมทั้งระบอบการจ้างงานเปราะบางแบบที่เป็นอยู่ในปัจจุบันเกิดขึ้นมาในเงื่อนไขบริบททางประวัติศาสตร์อะไรและอย่างไร ในส่วนสุดท้ายจะทดลองอภิปรายให้เห็นในเชิงประวัติศาสตร์ความคิดว่าอุดมการณ์เสรีนิยมประชาธิปไตยเองก็มีส่วนในการสร้างลัทธิผู้ประกอบการนิยมขึ้นมาด้วยตั้งแต่ต้น

ฟูโกต์, เสรีนิยมใหม่, และทุนมนุษย์ (ผู้ประกอบการ)

ที่ผ่านมาดูเหมือนว่าแวดวงปัญญาชนนักวิชาการพยายามจะแยกปรัชญาเสรีนิยมออกจากลัทธิเสรีนิยมใหม่ ทั้งนี้โดยให้นิยามอย่างแรกในเชิงที่เป็นพลังฝ่ายก้าวหน้า (เสริมสร้างประชาธิปไตยและปัจเจกชน) ส่วนอย่างหลังเป็นพลังฝ่ายลบ (เปลี่ยนตลาดให้ทำหน้าที่แทนรัฐในการจัดสรรสวัสดิการให้กับผู้คน) อย่างไรก็ดีนักวิชาการบางท่าน เช่น เดวิด ฮาร์วีย์ (David Harvey) เริ่มตั้งข้อสังเกตว่าความคิดและปฏิบัติการแบบก้าวหน้า (โดยเฉพาะขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม) นับวันยิ่งดูละม้ายคล้ายลัทธิเสรีนิยมใหม่เข้าไปเรื่อยๆ[2] นอกจากฮาร์วีย์แล้วปัญญาชนนักวิชาการอีกคนหนึ่งที่เริ่มเห็นถึงความเชื่อมโยงดังกล่าวคือ มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault) โดยเฉพาะในชุดคำบรรยายของเขาที่วิทยาลัยแห่งฝรั่งเศส (College de France) ระหว่างช่วงปี ค.ศ. 1978-79 ที่ต่อมาได้ถูกแปลและจัดพิมพ์เป็นภาษาอังกฤษในปี ค.ศ. 2008 ภายใต้ชื่อหนังสือว่า *The Birth of Biopolitics* (กำเนิดของชีวะการเมือง)

โดยทั่วไปวงวิชาการมักมองว่าคุณูปการสำคัญของฟูโกต์ในงานชิ้นนี้คือการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดผู้ประกอบการสมัยใหม่กับลัทธิเสรีนิยมใหม่อเมริกันในเชิงพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ (ดูตัวอย่าง เช่น Brown, 2015) อย่างไรก็ดีในที่นี้เสนอว่าคุณูปการหลักของฟูโกต์ในงานชิ้นนี้คือนอกจากจะอธิบายให้เห็นว่าพัฒนาการของทั้งสองสิ่งนี้เกิดขึ้นบนฐานของเหตุผลเชิงการปกครองแบบเสรีนิยมแล้ว การอภิปรายกำเนิดแนวคิดผู้ประกอบการแบบเสรีนิยมใหม่ของฟูโกต์ยังทำให้เห็นถึงร่องรอยที่ชัดเจนของวิธีคิดที่จะนำมาสู่ระบบการจ้างงานเปราะบางด้วย

ฟูโกต์เริ่มต้นด้วยการเสนอว่าเมื่อเข้าสู่ช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 18 ก็ได้เกิดการเปลี่ยนผ่านใหญ่หลายประการขึ้นในยุโรป เช่น การเปลี่ยนจากยุคพาณิชยนิยมสู่ยุคการค้าเสรี ฯลฯ โดยเฉพาะการเกิดเหตุผลเชิงการปกครองสมัยใหม่ที่ฟูโกต์เรียกว่าลัทธิเสรีนิยม ฟูโกต์เสนอว่าเหตุผลการปกครองแบบเสรีนิยมได้เปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง จากเดิม

ที่เป็นความสัมพันธ์เชิงบังคับอีกฝ่ายผ่านการออกกฎหมาย กลายเป็น “ความสัมพันธ์เชิงการแลกเปลี่ยน” (transaction) ไม่ว่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนความเห็นร่วมหรือความเห็นแย้ง ฯลฯ (Foucault, 2008, p. 12) นอกจากนี้ก็นำไปสู่การเกิดคำถามใหม่ของยุคสมัยว่า “ทำอย่างไรจึงจะไม่เป็นการปกครองที่มากเกินไป?” ทั้งนี้ฟูโกต์เชื่อว่าสิ่งที่จะช่วยตอบคำถามดังกล่าวไม่ใช่หลักนิติศาสตร์อีกต่อไปหากแต่เป็น “เศรษฐศาสตร์การเมือง” (political economy) (Foucault, 2008, p. 13) ที่เน้นศึกษาเพื่อหาทางจัดการ “ธรรมชาติ (ทางเศรษฐกิจ)” (economic “nature”) ซึ่งความรู้ในเรื่องธรรมชาติดังกล่าวนี้เองจะเป็นตัวบอกไม่ใช่แค่เพียงว่าปกครองมากเกินไปหรือไม่ แต่รวมถึงยังจะช่วยบอกด้วยว่าควรจะปกครองอย่างไรเพื่อให้ประสบความสำเร็จ กล่าวคือทำให้เกิดความมั่งคั่งกับชาติในกรอบปรัชญาอรรถประโยชน์นิยม (Foucault, 2008, pp. 15-16)

ฟูโกต์จึงเสนอว่าการปกครองแบบใหม่ตั้งอยู่บนฐานสำคัญสองประการ ประการแรกคือ “ตลาด” ในฐานะของ “แหล่งที่จะบอกความจริง/บอกว่าอะไรถูกหรือผิด” (a site of veridiction) เพื่อจะได้สามารถหาวิธีปกครองที่ถูกต้องเหมาะสมต่อไป (Foucault, 2008, p. 32) ประการที่สองคือความคิดเรื่องอรรถประโยชน์หรือ “ผลประโยชน์” (interests) ของปัจเจกและสังคม (Foucault, 2008, p. 44) ฟูโกต์เสนอว่าผลประโยชน์นี้เองที่เป็นเป้าหมายของการปกครองแบบใหม่ กระนั้นแม้การปกครองแบบใหม่จะเลิกยุ่งกับผู้คนหรือสิ่งต่างๆ โดยตรงแล้ว แต่ผลประโยชน์นี้เองที่ทำให้การปกครองสมัยใหม่แผ่ซ่านไปในทุกอณูและปริมณฑล ผู้คนและสิ่งต่างๆ จึงยังคงถูกปกครองผ่านการจัดการผลประโยชน์ของปัจเจกหรือกลุ่มฝ่ายต่างๆ ในสังคม (Foucault, 2008, pp. 45-46) ฟูโกต์ยังได้เสนอต่อไปว่าเมื่อความรู้เรื่องธรรมชาติทางเศรษฐกิจเริ่มแตกยอดเติบโตและเชื่อมโยงให้เหตุผลกับปฏิบัติการปกครองชุดต่างๆ ในที่สุดก็นำมาสู่การกำเนิดของ “ระบอบความจริงอย่างใหม่” (a new regime of truth) ที่จะสนับสนุนเหตุผลเชิงการปกครองแบบใหม่ที่ฟูโกต์เสนอให้เรียกว่า “ลัทธิเสรีนิยม” (liberalism) ซึ่งเขาเชื่อว่า

นี่คือรากฐานที่จะนำไปสู่การก่อรูปของ “ชีวะการเมือง” (biopolitics) ต่อไปในภายหลัง (Foucault, 2008, pp. 18-21)

คำถามก็คือแล้วฟูโกต์อธิบายเรื่อง “เสรีภาพ” (freedom) ของปัจเจกในกรอบเสรีนิยมดังกล่าวอย่างไร? ฟูโกต์เสนอว่าสำหรับเขาแล้วเสรีภาพไม่ได้มีลักษณะเชิงปริมาณและไม่ใช่สิ่งที่จะค่อยๆ ถูกตระหนักรู้เพิ่มขึ้นเมื่อสังคมก้าวหน้าขึ้นไปแต่อย่างใด หากแต่เสรีภาพเป็น “ความสัมพันธ์” ระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครองรวมทั้งมีลักษณะสัมพัทธ์ กล่าวคือเสรีภาพที่มีอยู่จะถูกชี้วัดว่า “น้อยเกินไป” เมื่อมีการเสนอเสรีภาพที่ “มากกว่า” นอกจากนี้เสรีภาพในยุคเสรีนิยมเป็นสิ่งที่ต้องถูกผลิตสร้างขึ้นเพื่อให้บริโภค ทั้งนี้โดยเริ่มต้นด้วยการสร้างความเข้าใจว่ามนุษย์โดยรากฐานนั้น “ไม่มีเสรีภาพ” (is not “be free”) ดังนั้นการปกครองในกรอบเสรีนิยมจะทำให้มั่นใจว่าตัวมันจะผลิตสร้างสิ่งต่างๆ ขึ้นมาเพื่อให้ผู้คนมีเสรีภาพให้จงได้ (Foucault, 2008, pp. 62-63) แต่ในกระบวนการผลิตสิ่งต่างๆ เพื่อเสริมสร้างเสรีภาพของผู้คนนี้เองที่มาพร้อมกับการจำกัดควบคุมต่างๆ ทั้งนี้เพื่อทำให้ชีวิตของปัจเจกทั้งหลายมีความมั่นคงปลอดภัยจากนานาอันตรายและความเสี่ยงภัยทั้งหลาย ซึ่งนำมาสู่การเกิดสถาบันและความเชื่อต่างๆ เช่น การเกิดความเชื่อว่าคนจะต้องฝากเงินไว้กับธนาคารเพื่อความปลอดภัย/ลดความเสี่ยงในชีวิต (เพื่อจะได้มีเสรีภาพในการใช้ชีวิตได้ต่อไป) (Foucault, 2008, pp. 65-67) ความคิดลักษณะนี้เองที่ด้านหนึ่งได้พัฒนาเกิดเป็นลัทธิรัฐสวัสดิการในช่วงปี ค.ศ. 1925-1930 ทั้งในสหราชอาณาจักรและในประเทศสหรัฐอเมริกา ที่เชื่อว่ารัฐจำเป็นต้องเข้าแทรกแซงกิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งนี้เพื่อปกป้องเสรีภาพของบุคคล ความคิดเชิงรัฐสวัสดิการนี้ที่ฟูโกต์เชื่อว่าได้เผยให้เห็นความขัดแย้งในตัวเอง (dilemma) ที่นำมาสู่วิกฤติของเหตุผลการปกครองแบบเสรีนิยมในที่สุด (Foucault, 2008, pp. 68-69) ตรงนี้เองคือบริบทที่ฟูโกต์เชื่อว่านำมาสู่การอุบัติขึ้นของลัทธิเสรีนิยมใหม่เพื่อวิพากษ์ความไม่เป็นเหตุเป็นผลของกรอบเสรีนิยมที่นำไปสู่การปกครอง (ของรัฐ) ที่มากเกินไป (Foucault, 2008, p. 322)

ฟูโกต์เสนอว่าได้มีลัทธิเสรีนิยมใหม่เกิดขึ้นมาอย่างน้อยสองแบบ แบบแรกคือแบบเยอรมัน แบบที่สองซึ่งเป็นแบบที่เขาให้ความสนใจคือแบบอเมริกัน หากกล่าวโดยย่อที่สุดลัทธิเสรีนิยมแบบอเมริกันนั้นมีเป้าหมายหลักคือการขยาย “หลักเหตุผลแบบตลาด” (rationality of the market) ไปสู่อาณาบริเวณต่างๆ ที่ไม่เคยเกี่ยวข้องกับมิติทางเศรษฐกิจมาก่อน เช่น ครอบครัว, อัตราการเกิดของประชากร, อาชญากรรม, และการลงทัณฑ์ (Foucault, 2008, p. 323) ฟูโกต์เสนอต่อไปว่าลัทธิเสรีนิยมอเมริกันที่ถูกพัฒนาขึ้นโดยนักเศรษฐศาสตร์สำนักชิคาโกในช่วงต้นทศวรรษที่ 1930s[3] โดยมีองค์ประกอบสำคัญอยู่อย่างน้อยสองประการ ประการแรกคือทฤษฎีทุนมนุษย์ (human capital) ประการที่สองคือคำอธิบายเรื่องอาชญากรรมและการกระทำความผิดทางกฎหมาย (Foucault, 2008, p. 219) อย่างไรก็ดีสิ่งที่มีความสำคัญต่อการอภิปรายต่อไปในบทความนี้ก็คือองค์ประกอบของลัทธิเสรีนิยมใหม่ส่วนที่ว่าด้วยทุนมนุษย์

กล่าวโดยย่อที่สุดคำอธิบายเรื่องทุนมนุษย์เริ่มต้นจากการพยายามจะมองคนงาน (worker) ในฐานะองค์ประธานทางเศรษฐกิจที่มีความกระตือรือร้น (Foucault, 2008, pp. 219-223) จึงนำมาสู่การรื้อสร้างคำอธิบายเรื่องพลังแรงงาน (labour power) ของมาร์กซ์ โดยเสนอว่ารายได้ (income) ที่เกิดจากการขายพลังแรงงานในความเป็นจริงแล้วก็คือ “ทุน” (capital) ของคนงาน ดังนั้นความสามารถในการทำงานเพื่อสร้างรายได้จึงไม่ใช่พลังแรงงาน (ที่มาร์กซ์อธิบายว่าเป็นสิ่งที่สร้างมูลค่าใช้สอย) หากแต่เป็น “ความสามารถในการสร้างทุนได้” (capital-ability) ของเหล่าคนงานต่างหาก ในแง่นี้คนงานจึงมีลักษณะเป็น “วิสาหกิจ” (enterprise) ของตัวเองและเพื่อตัวเอง (Foucault, 2008, pp. 224-225) ถึงตรงนี้ฟูโกต์เสนอว่าลัทธิเสรีนิยมใหม่ได้แก้ไขนิยามมนุษย์เป็นสัตว์เศรษฐกิจ (homo economicus) จากเดิมในกรอบเสรีนิยมที่เสนอว่ามนุษย์ต่างก็เป็นสัตว์เศรษฐกิจผู้แลกเปลี่ยนสินค้าและบริการ มาสู่การเสนอว่ามนุษย์เป็นสัตว์เศรษฐกิจเพราะเป็น “ผู้ประกอบการของตนเอง” (an entrepreneur of himself) ผู้ซึ่งต้องเป็นทุนและสะสมทุนเพื่อตนเอง เป็นผู้ผลิตให้กับตนเองและต้องเป็นแหล่งรายได้ให้แก่ตนเอง (Foucault, 2008, pp. 225-6)

ฟูโกต์อธิบายต่อไปว่าทุนมนุษย์นั้นมีทั้งแบบที่ติดตัวมา (เช่น ลักษณะทางชีววิทยา) และแบบที่สร้าง/สะสมเพิ่มเติมขึ้นได้ในภายหลัง แต่เมื่อมนุษย์กลายเป็นผู้ประกอบการของตนเองแล้ว การลงทุน (investment) เพื่อเพิ่มทุนมนุษย์ของตนจึงเป็นสิ่งที่มนุษย์แต่ละคนต้องทำด้วยตัวเอง โดยหนึ่งในการลงทุนที่สำคัญที่สุดก็คือการลงทุนเพื่อการศึกษา ซึ่งไม่ได้หมายความแค่การลงทุนเพื่อจ่ายเงินเข้าเรียนในสถานศึกษาเท่านั้นหากแต่รวมไปถึงการลงทุนเพื่อสร้าง “สิ่งแวดล้อมรอบตัวต่างๆ” (environment) ให้ตนเองหรือลูกหลานของตนมีทุนมนุษย์ที่สูงกว่าคนอื่นด้วย อย่างไรก็ดีเมื่อผู้ที่ลงทุนสร้างสิ่งแวดล้อมเพื่อสร้างทุนมนุษย์ไม่ได้มีแค่เหล่าปัจเจกผู้ประกอบการหากแต่รวมถึงตัวละครอื่นโดยเฉพาะรัฐ เช่น การสร้างระบบสาธารณสุขและอนามัย (Foucault, 2008, pp. 227-230) ตรงนี้เองที่นำฟูโกต์ไปสู่การเสนอว่า แม้สังคมเสรีนิยมใหม่จะไม่ปกครองปัจเจกโดยตรงอีกต่อไป (แบบเดียวกับที่รัฐเสรีนิยมควรจะเป็น) หากแต่สุดท้ายแล้วปัจเจกก็ยังคงถูกปกครองผ่านการแทรกแซงสิ่งแวดล้อมที่ซึ่งปัจเจกเชื่อว่าตนได้อาศัยอยู่อย่างมีอิสระอยู่นั่นเอง

ทั้งนี้ฟูโกต์เรียกการแทรกแซงนี้ว่า “เทคโนโลยีเชิงสิ่งแวดล้อม” (environmental technology) หมายความว่าสังคมเสรีนิยมใหม่จะสร้าง (และคอยปรับแต่ง) สิ่งแวดล้อมในแง่ที่เป็น “เค้าโครง” (framework) บางอย่างที่ “ยืดหยุ่นพอที่จะให้ [ปัจเจกทั้งหลาย] สามารถที่จะเล่น [ได้อย่างอิสระ]” หรือกล่าวอีกอย่างคือเป็นกรอบกติกาที่เปิดพื้นที่มากพอให้ปัจเจกไปหาวิธีปกครอง (regulate) ตัวเองเพื่อจะได้เล่นเกมนี้ต่อไปได้ (Foucault, 2008, pp. 260-1) ฟูโกต์จึงเสนอว่าการที่ปัจเจกผู้ประกอบการผู้มีความเข้าใจในความเป็นจริงทางสังคมและมีความสามารถรวมทั้งมีเสรีภาพในการจัดการโต้ตอบต่อรองปรับแต่งตัวแปรทางสิ่งแวดล้อมต่างๆ อย่างแข็งขัน ในแง่นี้พวกเขาก็คือ “ผู้ที่ถูกบริหารจัดการได้” (manageable) และในแง่นี้เองที่จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่าปัจเจกผู้ประกอบการผู้เป็นองค์ประธานทางเศรษฐกิจที่มีอิสรภาพ มีความเข้มแข็งกระตือรือร้น และเป็นนายเหนือตัวเองก็คือ

“ผู้ที่ถูกปกครองได้” (governable) (FC, 2008, p. 270) หรือไม่ได้เป็นอิสระจากการถูกปกครองผ่านระบอบเสรีภาพใหม่แต่อย่างใด

แม้ เวนดี บราวน์ (Wendy Brown) จะประเมินว่าสุดท้ายแล้วงานชิ้นนี้ของฟูโกต์ไปไม่ถึงการอธิบายชีวะการเมือง (Brown, 2015, p. 53) แต่อย่างน้อยมันก็ช่วยตอบคำถามสำคัญของบทความวิจัยนี้ได้ในบางแง่มุมนั่นคือช่วยทำให้เห็นร่องรอยความเชื่อมโยงในเชิงความคิดว่า การจ้างงานเปราะบางก็คือสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นมาในการสร้างลัทธิผู้ประกอบการนิยมโดยลัทธิเสรีนิยมใหม่ (การเปลี่ยนนิยามลูกจ้างให้กลายเป็นคนทำงานที่ต้องเป็นทุกอย่างเพื่อหาเลี้ยงและดูแลตัวเอง) ซึ่งทั้งหมดนี้อุบัติขึ้นมาบนฐานของกรอบเหตุผลการปกครองแบบเสรีนิยมอีกทีหนึ่ง อย่างไรก็ดีเนื่องจากคำบรรยายดังกล่าวดูเหมือนจะเกิดขึ้นในระหว่างที่ฟูโกต์เองก็กำลังพยายามเชื่อมโยงความคิดต่างๆ ที่เกี่ยวข้องอยู่อีกทั้งลัทธิเสรีนิยมใหม่ที่ว่าก็ยังอยู่แค่ในช่วงเริ่มก่อรูปทั้งในแง่แนวคิดและในแง่ปฏิบัติการจริงทางสังคม งานศึกษาชิ้นนี้ของฟูโกต์จึงไม่มีรายละเอียดสนับสนุนข้ออภิปรายเหมือนงานชิ้นอื่นของเขา หรือที่บราวน์เรียกงานชิ้นนี้ว่าเป็นการเขียน “ประวัติศาสตร์ของอนาคต” (history of the future) แทนที่จะเป็นการเขียน “ประวัติศาสตร์ของปัจจุบัน” (history of the present) อย่างที่ฟูโกต์เคยทำมาโดยตลอด (Brown, 2015, p. 54)

ดังนั้นเพื่อที่จะสร้างบททดลองนำเสนอให้สมบูรณ์ว่า อุดมการณ์เสรีนิยม (liberalism) มีส่วนในการช่วยสร้างความเป็นปกติให้กับการจ้างงานเปราะบางผ่านการส่งเสริมลัทธิผู้ประกอบการนิยมและลัทธิเสรีนิยมใหม่อย่างไร นอกจากจะเริ่มต้นด้วยการปูรากฐานด้วยเค้าโครงคำอธิบายของฟูโกต์แล้ว บทความวิจัยนี้จะขอต่อยอดขึ้นไปด้วยการเติมรายละเอียดให้เห็นว่าลัทธิผู้ประกอบการนิยมและลัทธิเสรีนิยมใหม่ถือกำเนิดขึ้นมาจากเงื่อนไขประวัติศาสตร์อะไร เมื่อไหร่ และตัวมันมีลักษณะอย่างไรแน่ จากนั้นในส่วนสุดท้ายจะอภิปรายให้เห็นว่า ผู้ประกอบการอาจไม่ได้เพิ่งถูกสร้างขึ้นมาในยุคของลัทธิเสรีนิยมใหม่ แต่อาจถูกสร้างขึ้นมาโดยอุดมการณ์เสรีนิยมประชาธิปไตยตั้งแต่ต้น

กำเนิดสังคมผู้ประกอบการยุค 90s

แม้ฟูโกต์จะพยายามบอกว่าการเกิดขึ้นของลัทธิเสรีนิยมใหม่ไม่ได้เป็นผลสืบเนื่องจากพลวัตของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม (Foucault, 2008, p. 70) แต่ในที่นี้เสนอว่าการเปลี่ยนแปลงของภูมิทัศน์ทุนนิยมโลกในช่วงทศวรรษที่ 1990s มีผลอย่างสำคัญที่จะผลักให้เกิดสังคมผู้ประกอบการที่จะทรงอิทธิพลอย่างยิ่งต่อมาจนถึงปัจจุบัน

ออเดร็ทช์และธูริค (Audretsch & Thurik, 2000) เสนอว่า ข้อท้าทายทางเศรษฐกิจของประเทศสหรัฐอเมริการวมทั้งยุโรปตะวันตกในช่วงทศวรรษที่ 1990s นำไปสู่การปรับเปลี่ยนทิศทางพัฒนาการของระบบทุนนิยมในโลกตะวันตกครั้งสำคัญนั่นคือ การเปลี่ยนผ่านจากระบบเศรษฐกิจแบบถูกบริหารจัดการ (managed economy) ไปสู่ระบบเศรษฐกิจแบบผู้ประกอบการ (entrepreneurial economy) (Audretsch & Thurik, 2000, p. 17)

ออเดร็ทช์และธูริคอธิบายว่าแม้จะมีการทำลายกำแพงเบอร์ลินในปี ค.ศ. 1989 (การล่มสลายของค่ายสังคมนิยม) ไปแล้ว แต่เมื่อย่างเข้าสู่กลางทศวรรษที่ 1990s ปัญหาการว่างงานที่สูงและภาวะชะงักงันทางเศรษฐกิจ (economic stagnation) ที่ประเทศในยุโรปต้องเผชิญหน้ามาตลอดในช่วงสงครามเย็นกลับไม่ได้กระเตื้องขึ้น (Audretsch & Thurik, 2000, p. 19) เรื่องนี้ได้กลายเป็นประเด็นถกเถียงทางการเมืองที่สำคัญทั้งในกลุ่มประเทศยุโรปตะวันตกและสหรัฐอเมริกา สิ่งที่น่าสนใจคือออเดร็ทช์และธูริคชี้ให้เห็นว่าข้อถกเถียงทั้งหลายที่เกิดขึ้นนั้นตั้งอยู่บนข้อสมมุติฐานเรื่องคู่ขั้วตรงข้ามระหว่างสองตัวแบบตลาดแรงงาน แบบแรกคือแบบ “แองโกล-อเมริกัน” (Anglo-American) ที่เน้นการจ้างงานให้มากด้วยการกดค่าจ้างให้ต่ำ กับแบบ “ธรรมเนียมยุโรป” (European tradition) ที่เน้นการสร้างงานรายได้สูงแต่มีระดับการจ้างงานที่ต่ำ (Audretsch & Thurik, 2000, p. 20)

อย่างไรก็ดีออเดร์ทช์และทูริคเสนอว่าความคิดเรื่องการต้องตัดสินใจเลือกระหว่างค่าจ้างที่สูงหรือการว่างงานเป็นเพียงมายาภาพ (illusion) นี่นำมาสู่ข้อถกเถียงหลักของทั้งคู่นั่นคือ เป็นไปได้ที่จะสร้างระบบเศรษฐกิจที่สามารถสร้างงานรายได้สูงไปและระดับการจ้างงานที่สูงไปพร้อมกันได้ ทั้งนี้การที่จะเข้าใจเรื่องนี้ได้จำเป็นต้องเข้าใจเสียก่อนว่าพลังของเศรษฐกิจโลกาภิวัตน์และการปฏิวัติการสื่อสารโทรคมนาคมส่งผลต่อการเปลี่ยนรากฐานความได้เปรียบทางเศรษฐกิจเชิงเปรียบเทียบของหลายประเทศในยุโรปไปอย่างไร (Audretsch & Thurik, 2000, p. 20)

แต่เดิม ในบริบทของยุโรปยุคหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ความได้เปรียบทางการแข่งขันของประเทศในยุโรปมักเกิดจาก “การประหยัดเชิงขนาด” (scale economy) ที่ช่วยทำให้มีต้นทุนการผลิตที่ต่ำกว่า ทว่าความได้เปรียบนี้เริ่มหมดไปอันเนื่องมาจากเหตุผลสองประการ ประการแรกคือ โลกาภิวัตน์ได้สร้างคู่แข่งจากเศรษฐกิจเกิดใหม่ทั้งจากภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมไปถึงประเทศยุโรปกลางและยุโรปตะวันออก ซึ่งล้วนมีต้นทุนการผลิตและต้นทุนค่าจ้างแรงงานที่ถูกกว่า (ยังไม่นับจีนและอินเดีย) สาเหตุประการที่สองคือการปฏิวัติการสื่อสารโทรคมนาคม ข้อนี้ส่งผลให้การส่งผ่านข้อมูลข่าวสารการค้าข้ามพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่เคยมีต้นทุนที่สูงกลายเป็นกิจกรรมที่เกือบจะไม่มีต้นทุนอีกต่อไป ถึงตรงนี้ผู้ผลิตจากยุโรปที่มีต้นทุนสูงกว่าเหลือเพียงสามทางเลือก ทางเลือกแรกคือผู้ผลิตต้องหาวิธีลดต้นทุนทั้งค่าจ้างและต้นทุนการผลิตลงให้ถึงระดับที่พอจะยังแข่งขันกับผู้ผลิตจากประเทศที่มีต้นทุนถูกกว่าได้ ประการที่สองผู้ผลิตอาจพิจารณานำเครื่องจักรและเทคโนโลยีมาแทนการใช้แรงงานมนุษย์เพื่อเพิ่มระดับผลิตภาพ (productivity) ให้สูงขึ้น ประการที่สามผู้ผลิตอาจจำเป็นต้องย้ายฐานการผลิตจากพื้นที่ที่มีต้นทุนสูงไปสู่พื้นที่ที่มีต้นทุนต่ำกว่า (Audretsch & Thurik, 2000, p. 21)

ออเดร์ทช์และทูริคอธิบายว่าบริษัทในยุโรปและอเมริกาที่ประสบความสำเร็จในการปรับตัวมักเลือกวิธีที่สองและสาม กระนั้นทางเลือกทั้งสอง

ก็ได้ทำให้เกิดกระแสการลดขนาดขององค์กร (corporate downsizing) ที่แพร่ลามไปทั้งทวีปยุโรปและอเมริกาเหนือ กระแสการลดขนาดองค์กรไม่ได้เกิดขึ้นแค่ในประเทศยุโรปบางประเทศ เช่น ในสวีเดนหรือเยอรมนี หากแต่ได้เกิดขึ้นไปตลอดทั้งประเทศในกลุ่ม OECD ซึ่งส่งผลทำให้ผู้คนต้องตกงานจำนวนมาก อย่างไรก็ดีทั้งคู่เสนอว่ายุโรปไม่จำเป็นต้องติดอยู่ในกับดักคู่ขั้วความคิดชุดเดิมเพราะในความเป็นจริงยังมีทางเลือกในการแก้ปัญหาภาวะว่างงานอีกประการซึ่งนั่นก็คือ การเปลี่ยนสู่ระบบเศรษฐกิจใหม่คือ “ระบบเศรษฐกิจบนฐานความรู้” (knowledge-based economy) ออเดร็ทช์และทูริคเสนอว่า ทางเลือกดังกล่าวหมายถึงการเปลี่ยนผ่านกิจกรรมทางเศรษฐกิจจากภาคการผลิตอุตสาหกรรมแบบเก่า (ที่ซึ่งบริษัทในยุโรปและอเมริกาเหนือได้สูญเสียความสามารถการแข่งขันไปแล้ว) ไปสู่ภาคอุตสาหกรรมที่ซึ่งความได้เปรียบเชิงเปรียบเทียบไม่ขัดแย้งกับการดำเนินนโยบายเน้นอัตราการจ้างงานสูงและสร้างงานที่มีค่าแรงที่สูง ซึ่งก็คือกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ตั้งอยู่บนฐานของความรู้นั่นเอง ตัวอย่างที่ชัดเจนก็คือการเกิดขึ้นของซิลิคอนวัลเลย์ (Silicon Valley) ในรัฐแคลิฟอร์เนียร์ ประเทศสหรัฐอเมริกา (Audretsch & Thurik, 2000, pp. 21-22) ซึ่งเป็นที่ตั้งของเหล่าบริษัทนวัตกรรมที่บุกเบิกโลกเทคโนโลยีสารสนเทศสมัยใหม่ เช่น กูเกิล (Google), เฟซบุ๊ค (Facebook) และแอปเปิล (Apple)

ประเด็นสำคัญก็คือ ออเดร็ทช์และทูริคเชื่อว่ากิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ตั้งอยู่บนฐานของความรู้ใหม่ๆ จะถูกลอกเลียนแบบได้ยาก อีกทั้งไม่เป็นการง่ายที่บริษัทยักษ์ใหญ่ข้ามชาติจะถ่ายทอดเทคโนโลยีนี้สู่ประเทศอื่นๆ ที่มีต้นทุนที่ถูกกว่า ในแง่นี้ประเทศที่เปลี่ยนระบบเศรษฐกิจสู่ฐานนวัตกรรมความรู้จะสามารถรักษาฐานค่าจ้างที่สูงไว้ได้ ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าสิ่งที่จะทำให้ประเทศยุโรปกลับมามีความได้เปรียบเชิงเปรียบเทียบอีกครั้งก็คือระบบเศรษฐกิจบนฐานของ “ความคิดสร้างสรรค์” (creativity) และ “นวัตกรรมความรู้ใหม่ๆ” (new ideas) นั่นเอง (Audretsch & Thurik, 2000, p. 23)

อย่างไรก็ดีออเดร็ทช์และทูริคก็เห็นว่าการเปลี่ยนผ่านระบบเศรษฐกิจจากแบบเก่าสู่แบบใหม่ก็มีความท้าทายข้อใหญ่ กล่าวโดยย่อก็คือ ระบบเศรษฐกิจแบบเก่าที่เน้นการผลิตจำนวนมากไม่เอื้อต่อการสร้างนวัตกรรมความคิดใหม่ๆ เนื่องจากความคิดใหม่ในด้านหนึ่งก็ยังมีความไม่แน่นอนอยู่ว่าจะนำไปใช้ได้จริงหรือไม่ ดังนั้นความคิดใหม่ๆ จึงมักถูกปฏิเสธจากเจ้านายหรือผู้ร่วมงาน นอกจากนี้ยังเกี่ยวกับเหตุผลที่ว่าการเปลี่ยนวิธีการผลิตบ่อยๆ ก็จะทำให้สูญเสียการได้เปรียบเชิงขนาด (ผลิตเหมือนเดิมในปริมาณมากๆ) ซึ่งทำให้ต้นทุนการผลิตเพิ่มขึ้น นี่จึงทำให้ระบบการผลิตแบบเดิมเป็นอุปสรรคต่อการสร้างนวัตกรรมความรู้ใหม่ๆ ที่ต้องการสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจที่เอื้อต่อการสร้างสรรค์และการลองผิดลองถูกซึ่งเป็นรากฐานของระบบเศรษฐกิจบนฐานความรู้ ด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้คนที่มีความคิดใหม่ๆ มักเลือกที่จะหันไปสร้างบริษัทเป็นของตัวเอง เพราะเห็นว่าเป็นเพียงทางเดียวที่จะทำให้สามารถนำความคิดใหม่ของตนมาทดลองและต่อยอดทางธุรกิจได้ ออเดร็ทช์และทูริคเรียกสังคมที่เอื้อต่อการเติบโตของระบบเศรษฐกิจในทิศทางนี้ว่า “สังคมผู้ประกอบการ” (entrepreneurial society) โดยทั้งคู่เชื่อว่าจะเป็นสังคมที่เอื้อให้เกิดการสร้างสรรค์นวัตกรรมความรู้ใหม่ๆ เพราะเป็นสังคมที่คอย “กระตุ้นส่งเสริมให้ผู้คนสร้างสรรค์ความคิดใหม่ๆ และนำความคิด เหล่านั้นมาทำให้เป็นการค้าอย่างกระตือรือร้น” (Audretsch & Thurik, 2000, p. 24)

ทั้งนี้ระบบเศรษฐกิจที่ความได้เปรียบเชิงเปรียบเทียบคือความรู้ใหม่ไม่ได้ต้องการแค่โครงสร้างระบบการผลิตแบบใหม่หากแต่ยังรวมถึงต้องการ “ระบบคุณค่าทางเศรษฐกิจชุดใหม่” (economic values) ด้วย กล่าวโดยขยายความคือ คุณลักษณะเฉพาะของระบบเศรษฐกิจบนฐานความรู้คือการที่มีผู้คนจำนวนมากในระบบเศรษฐกิจเริ่มต้นธุรกิจใหม่ของตัวเองโดยมีเป้าหมายเพื่อแสวงหาหนทางสร้างสรรค์ความรู้และนวัตกรรมใหม่ๆ หมายความว่าจะมีความคิดบางส่วนที่ประสบความสำเร็จในขณะที่อีกบางส่วนจะล้มเหลว (Audretsch & Thurik, 2000, pp. 24-25)

สภาพการณ์ดังกล่าวแม้จะดูว่าเต็มไปด้วยความปั่นป่วนวุ่นวายและสร้างความสูญเปล่าทางเศรษฐกิจ อย่างไรก็ดีนี่คือสภาพแวดล้อมหรือกระบวนการที่ซึ่งนวัตกรรมความรู้ใหม่ๆ จะถูกสำรวจและสร้างสรรค์ขึ้น ซึ่งในที่สุดก็จะนำไปสู่การสร้างตำแหน่งงานใหม่ๆ ที่มีการจ่ายค่าจ้างสูงเพื่อทดแทนตำแหน่งงานที่สูญเสียไปจากช่วงที่บริษัทต่างๆ พากันหันไปใช้วิธีลดขนาดบริษัทตัวเอง ดังนั้นระบบเศรษฐกิจบนฐานความรู้ที่แม้อาจจะดูผันผวนแต่จริงๆ เป็นระบบเศรษฐกิจที่มีการ “เคลื่อนไหว” อยู่ตลอดเวลาต่างหาก กล่าวคือในแต่ละปีจะเต็มไปด้วยบริษัทหน้าใหม่ๆ เกิดขึ้นอย่างมากมาย แต่ก็จะมีเพียงบริษัทเพียงแค่หยิบมือเดียวที่จะอยู่รอดต่อไปได้ ตัวอย่างที่ชัดเจนก็คือระบบเศรษฐกิจของประเทศสหรัฐอเมริกา ออเดร็ทช์และทูริคเสนอว่าภูมิทัศน์ของภาคอุตสาหกรรมของประเทศสหรัฐอเมริกาใช้เวลาโดยเปรียบเทียบเพียงช่วงสั้นๆ ในการเปลี่ยนผ่านจากระบบเศรษฐกิจยุคก่อนหน้าที่เฉื่อยชาและถูกครอบงำด้วย “บริษัทยักษ์ใหญ่ไดโนเสาร์” (corporate dinosaurs) อย่าง IBM หรือ RCA สู่ระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ที่เต็มไปด้วยพลวัตที่ได้สร้างบริษัทหน้าใหม่ขึ้นมาอย่างมากมาย เช่น Microsoft และ Intel และเป็นบริษัทเหล่านี้นี่เองที่ไม่ได้แค่สร้างตำแหน่งงานใหม่ๆ ขึ้นมาเกือบทั้งหมด หากแต่ยังได้สร้างอุตสาหกรรมแบบใหม่ขึ้นมาด้วย ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ในขณะที่เหล่าบริษัทยักษ์เก่าทั้งหลายต่างพากันลดขนาดตัวเองเพื่อรักษาความได้เปรียบในการแข่งขัน บริษัทเกิดใหม่ในอุตสาหกรรมรุ่นใหม่นี่เองที่กลับเป็นผู้สร้างตำแหน่งงานให้กับระบบเศรษฐกิจของประเทศสหรัฐอเมริกา (Audretsch & Thurik, 2000, p. 25)

ไม่เพียงเท่านั้น งานที่เหล่าบริษัทของผู้ประกอบการไฮเทครุ่นใหม่ได้สร้างขึ้นเป็นงานที่มีค่าแรงสูงอีกด้วย ออเดร็ทช์และทูริคอ้างอิงหลักฐานว่าในกรณีของการจ้างงานในซิลิคอนวัลเลย์พบว่ามีรายได้เฉลี่ยของลูกจ้างสูงกว่าร้อยละ 50 สิบเมื่อเทียบกับค่าเฉลี่ยของทั้งประเทศ ในขณะเดียวกันซิลิคอนวัลเลย์ก็ได้จ้างงานเพิ่มมากขึ้นถึง 15,000 ตำแหน่ง หรือคิดเป็นร้อยละ 15 เมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนตำแหน่งงานในซิลิคอนวัลเลย์ระหว่างปี ค.ศ. 1992

และ 1996 ออเดร็ทช์และทูริคจึงย้ำว่า ในระบบเศรษฐกิจแบบผู้ประกอบการที่ประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจบนฐานนวัตกรรมความรู้ไม่ต้องมีการเลือกเอาเพียงอย่างใดอย่างหนึ่งระหว่างการมีค่าจ่างที่สูงกับอัตราการจ้างงานที่สูงอีกต่อไปเพราะสามารถมีได้ทั้งคู่ไปพร้อมกัน (Audretsch & Thurik, 2000, pp. 27-8)

เมื่อระบบเศรษฐกิจแบบผู้ประกอบการใช้ปัจจัยการผลิตและวิธีการผลิตแบบเก่าลดลงเพราะหันมาพึ่งพานวัตกรรมความรู้เป็นหลัก ออเดร็ทช์และทูริคจึงเห็นว่าในบริบทนี้เองที่ทำให้ไม่มีความแน่นอนใดๆ อีกต่อไปว่าควรจะผลิตสินค้าอะไร ควรจะผลิตอย่างไร และใครควรจะเป็นผู้ผลิต พูดอีกอย่างก็คือระบบเศรษฐกิจแบบผู้ประกอบการได้เพิ่ม “ระดับของความไม่แน่นอน” (degree of uncertainty) ให้สูงขึ้นเป็นอย่างมากนั่นเอง ดังนั้นเพื่อให้ระบบเศรษฐกิจแบบผู้ประกอบเติบโต ออเดร็ทช์และทูริคจึงเสนอว่ารัฐต้องมุ่งสู่การออกนโยบายที่นำไปสู่การสร้างสิ่งแวดล้อมทางเศรษฐกิจที่เกื้อหนุนให้เกิดการงอกเงยของการสร้างสรรค์นวัตกรรมความคิดรวมทั้งการสร้างการเติบโตของการใช้ความรู้ใหม่ในเชิงพาณิชย์ให้มากที่สุด (commercialization of knowledge) (Audretsch & Thurik, 2000, p. 31) กล่าวอีกอย่างคือรัฐต้องเปลี่ยนแนวการกำหนดนโยบายจากเดิมที่เน้นการจำกัดควบคุมไปสู่การเน้นกระตุ้นหรือส่งเสริมโดยเฉพาะต่อเหล่าผู้ประกอบการรายย่อยหน้าใหม่ (small start-ups) ในอุตสาหกรรมบนฐานความรู้ (Audretsch & Thurik, 2000, p. 32)

ในขณะที่ประเทศสหรัฐอเมริกาหันไปส่งเสริมการสร้างผู้ประกอบการเทคโนโลยีรายย่อย ในยุโรปเองก็ได้เกิดการเปลี่ยนวิธีคิดเรื่องการบริหารบริษัทธุรกิจและการจ้างงานที่นำมาสู่การบอกลาคุณค่าเรื่องงานและชีวิตที่มั่นคงและเดินหน้าเข้าสู่ยุคของการจ้างงานเปราะบางภายใต้ป้ายชื่อว่าจิตวิญญาณใหม่แห่งทุนนิยมดังจะได้อภิปรายในส่วนต่อไป

จิตวิญญาณทุนนิยมใหม่ (การจ้างงานเปราะบางแบบยุคเสรีนิยมใหม่)

โบทัลสกี้และชิอาเปลโล (Boltanski & Chiapello, 2005) เสนอว่า วิธีคิดของระบบทุนนิยมในประเทศฝรั่งเศสระหว่างช่วง ค.ศ. 1968-1978 กับช่วง 1985-1995 มีความแตกต่างอย่างน่าสนใจยิ่ง (Boltanski & Chiapello, 2005, p. 161) โดยความแตกต่างที่ว่านี้คือความแตกต่างของสิ่งที่ทั้งคู่เรียกว่า “จิตวิญญาณของทุนนิยม” (spirit of capitalism) โบทัลสกี้และชิอาเปลโล เสนอว่าในช่วงทศวรรษที่ 1990s ภาพตัวแทนแบบใหม่ของบริษัทธุรกิจได้ปรากฏขึ้นคือเป็นบริษัทการค้าที่มีการจัดองค์กรแบบเน้นความ “ยืดหยุ่น” (flexible) มีการบริหารจัดการตามโครงการ (organised by projects) มากขึ้น ลดลำดับชั้นสายบังคับบัญชาลง การทำงานเริ่มมีลักษณะเป็น “เครือข่าย” บภาพจำเก่าของบริษัทโดยเฉพาะในยุค 1960s ที่มักชวนให้นึกถึงองค์กรที่มีโครงสร้างสายบังคับบัญชาแนวดิ่ง หรือมีลักษณะแบบ “ความเป็นระบบข้าราชการสูง” (excessive bureaucracy) (Boltanski & Chiapello, 2005, pp. 165-166)

กล่าวโดยขยายความคือ ในภาพตัวแทนใหม่นี้บริษัทธุรกิจต้องเป็นองค์กรที่กระชับไม่เทอะทะ (lean companies) ที่ทำงานในเชิงเครือข่ายที่เชื่อมโยงผู้เกี่ยวข้องอย่างหลากหลาย ต้องหันไปเน้นการบริหารจัดการในลักษณะที่เป็นทีม (team-based) หรือตามรายโครงการ (project-oriented) มากขึ้น และที่สำคัญที่สุดคือต้องหันไปเน้นการตอบสนอง “ความพึงพอใจของลูกค้า” เป็นสำคัญ บริษัทที่กระชับไม่เทอะทะหมายความว่า ต้องเป็นองค์กรที่คล่องแคล่ว (light) และไม่อุ้ยอ้าย (fat-free) ทั้งนี้ด้วยการกำจัดโครงสร้างลำดับชั้นของสายบังคับบัญชาส่วนใหญ่ทิ้งไปให้หมด และที่สำคัญที่สุดคือบริษัทต้องหันไป “จ้างเหมา” (subcontract) งานทุกส่วนที่ไม่เกี่ยวข้องกับงานหลักขององค์กร หลายครั้งบริษัทจะหันไปจ้างเหมา “อดีตลูกจ้างที่ผันตัวเองมาเป็นผู้ประกอบการ” ดังนั้นแล้วบริษัทสมัยใหม่จะมีลักษณะอุปมาคล้ายเป็นแกนกลางที่มีความกระชับ ซึ่งแวดล้อมด้วยโครงข่ายของ ซัพพลายเออร์ ผู้รับจ้างเหมา (subcontractors/

service providers) และลูกจ้างชั่วคราว (temporary personnel) นี่คือลักษณะของบริษัทสมัยใหม่ที่มักถูกอธิบายว่าเป็นการทำงานในลักษณะเครือข่าย (Boltanski & Chiapello, 2005, p. 181)

ในส่วนของลูกจ้างนั้นก็ต้องมีการบริหารจัดการในแบบใหม่เช่นกัน ในบริษัทสมัยใหม่ลูกจ้างจะถูกจัดเข้ากลุ่มทีมย่อยโดยเน้นให้แต่ละทีมต้องประกอบด้วยลูกจ้างที่มาจากหลากสาขาความรู้ (small multidisciplinary teams) นอกจากนี้ลูกจ้างองค์กรสมัยใหม่ในอุดมคติถูกมองว่าต้องเป็นปัจเจกที่มีความคิดสร้างสรรค์ (creative) และมีความสามารถบริหารจัดการตัวเองได้ (self-organised) จึงเป็นเหล่าผู้ที่จะส่งผลโดยตรงต่อความสามารถในการแข่งขัน (performance) ของบริษัทธุรกิจ กระนั้นคนเหล่านี้ก็ยังต้องการการได้รับการสั่งการ (being directed) หน้าที่การสั่งการตรงนี้จะตกเป็นของคนกลุ่มเล็กๆ ผู้ที่ทำหน้าที่ขับเคลื่อนหรือคอยสั่งการทีมในบริษัทสมัยใหม่จะเน้นบทบาทการเป็นโค้ช (coach) ผู้ช่วยตกผลึกความคิด (catalyst) รวมทั้งทำหน้าที่เชิงผู้ประสานงานด้วย (co-ordinator) ดังนั้นคนกลุ่มนี้จึงเป็นหัวหน้าทีม (team leader) ที่ไม่ใช่หัวหน้าในความหมายแบบเดิม (chief) อีกต่อไป กล่าวอีกอย่างก็คือ แม้โดยธรรมชาติแล้วบริษัทธุรกิจเป็นองค์กรที่ประกอบขึ้นจากคนที่มีความแตกต่างทางคุณวุฒิ อย่างไรก็ดีองค์กรสมัยใหม่จะปฏิบัติต่อบุคลากรต่างๆ ในแง่ที่มีความเท่าเทียมมากขึ้น เป็นเพื่อนร่วมงานกันมากขึ้น และทำงานร่วมกันในลักษณะของความเป็น “ทีม” เดียวกันมากขึ้น หากจะกล่าวโดยสรุปก็คือ นอกจากจะมีการลดทอนหลักการเรื่องสายการบังคับบัญชาแนวดิ่งแล้ว องค์กรสมัยใหม่ยังหันไปเน้นชุดหลักการใหม่ซึ่งประกอบด้วยเรื่องความยืดหยุ่น (flexible) นวัตกรรม (innovative) และการมีความสามารถในการแข่งขันที่สูง (highly competent) (Boltanski & Chiapello, 2005, pp. 181-182)

นอกจากจินตภาพรวมทั้งภาคปฏิบัติการขององค์กรธุรกิจสมัยใหม่จะเปลี่ยนไปแล้ว ความคิดเรื่องชีวิตการทำงานก็เปลี่ยนไปด้วย เมื่อเข้าสู่ทศวรรษที่ 1990s ความคิดเรื่องความมั่นคง (security) ของชีวิตและงานไม่ได้

เป็นคุณค่าหลักของสังคมฝรั่งเศสอีกต่อไป (Boltanski & Chiapello, 2005, p. 184) ในปัจจุบันระบบทุนนิยมได้สร้างความเข้าใจใหม่ว่าเส้นทางความก้าวหน้าในชีวิตการทำงานหมายถึงการได้มีโอกาสมีส่วนร่วมในโครงการต่างๆ (projects) อยู่เสมอ ในแง่นี้นิยามของการมีงานที่มั่นคงได้ถูกทำให้กลายเป็นเรื่องของการที่บุคคลนั้นๆ "มีความพร้อมที่จะถูกจ้างงาน" (employability) อยู่ทุกขณะ ซึ่งส่วนใหญ่หมายถึงประสบการณ์ความสามารถที่แต่ละบุคคลต้องสะสมจากประสบการณ์ทำงาน (ตามโครงการต่างๆ) ที่ตนเคยมีส่วนร่วม (Boltanski & Chiapello, 2005, p. 166)

นอกจากนี้การทำตัวเองให้มีสภาวะพร้อมเสมอที่จะถูกจ้างงานคือ "ทุนส่วนตัว" (personal capital) ที่ปัจเจกแต่ละคนจะต้องบริหารจัดการสร้างให้เกิดขึ้นตามวิถีของตนเองให้ได้ ดังนั้นหากมองในแง่นี้ความก้าวหน้าในอาชีพการงานในยุคของสังคมหลังอุตสาหกรรมมีลักษณะคล้ายการวิ่งไล่กวดจากการมีส่วนร่วมในโครงการหนึ่งสู่อีกโครงการหนึ่ง ไปเรื่อยๆ ไม่จบสิ้น โดยที่ปัจเจกแต่ละคนจะต้องพึ่งพาทรัพยากรของตนเองเป็นส่วนใหญ่ ในบริบทนี้ปัจเจกทั้งหลายจำเป็นต้องคอยสร้างแฟ้มสะสมผลงาน (portfolio) เพื่อแสดงความถนัดและความสามารถของตนเองอยู่ตลอดเวลา ทั้งนี้เพราะว่าบริษัทธุรกิจสมัยใหม่ไม่สามารถรับประกันการจ้างงานยั่งยืนให้กับลูกจ้างอีกต่อไป อย่างไรก็ดีแม้บริษัทห้างร้านสมัยใหม่จะไม่สามารถการันตีการจ้างงานมั่นคงให้กับลูกจ้างได้ แต่สามารถการันตี 'ความสามารถในการถูกจ้างได้' ให้กับลูกจ้างของตนได้ ทั้งนี้ด้วยการเน้นเรื่องความสามารถในการแข่งขันและความยืดหยุ่นของบริษัทซึ่งจะช่วยเปิดโอกาส (enable) ให้ลูกจ้างสามารถรับงานใหม่ได้ทั้งจากภายในบริษัทที่กำลังจ้างตนหรือจากบริษัทอื่นไปพร้อมกันได้ (Boltanski & Chiapello, 2005, pp. 184-5)

จากที่อภิปรายมานอกจากจะพิสูจน์ข้อเสนอของฟูโกต์เรื่องกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางความคิดที่พยายามจะเปลี่ยนคนงานลูกจ้างให้กลายเป็นบริษัทผู้รับงานรายย่อยแล้ว ยังทำให้เห็นว่าภาคปฏิบัติการจริงของ

ลัทธิเสรีนิยมใหม่หรือจิตวิญญาณของทุนนิยมยุคใหม่ได้พยายามเปลี่ยนแนวคิดเรื่องบริษัทด้วย กล่าวคือหันไปเน้นการลดขนาดและลดลักษณะความเป็นทางการลง ซึ่งนำไปสู่การจ้างงานที่ลดลงรวมทั้งลดการจ้างงานแบบเป็นทางการลงด้วย หรือกล่าวอีกอย่างก็คือได้เกิดการพยายามเปลี่ยนความสัมพันธ์แบบจ้างงานระหว่างนายจ้างลูกจ้าง ไปสู่ความสัมพันธ์แบบคู่ค้า (partner) หรือเปลี่ยนลูกจ้างที่นายจ้างต้องคอยดูแลรับผิดชอบสวัสดิการต่างๆ ให้กลายเป็นคู่ค้าหรือบริษัทรายย่อยที่มาคอยรับเหมางานจากบริษัทเป็นรายโครงการไป ทั้งนี้ภายใต้ความเชื่อว่าทุกฝ่ายจะได้มีความยืดหยุ่นและมีเสรีภาพเพื่อสร้างนวัตกรรมและความสามารถในการแข่งขันให้สูงขึ้น

อย่างไรก็ดี ในที่นี้เสนอว่าความเชื่อในเรื่องเสรีภาพของปัจเจกในฐานะผู้ประกอบการผู้สร้างนวัตกรรมและความสำเร็จทางธุรกิจไม่ได้เพิ่งปรากฏขึ้นในยุคทุนนิยมใหม่หากแต่อาจถูกสร้างและพัฒนาขึ้นมาอย่างต่อเนื่องในกรอบของอุดมการณ์เสรีนิยมประชาธิปไตย ดังจะอภิปรายในส่วนต่อไปซึ่งเป็นส่วนสุดท้ายของบทความวิจัยชิ้นนี้

ประวัติศาสตร์พัฒนาการลัทธิผู้ประกอบการนิยมในอุดมการณ์เสรีนิยม (ประชาธิปไตย)

ในขณะที่ฟูโกต์ได้อภิปรายให้เห็นว่าทฤษฎีทุนมนุษย์ที่นำไปสู่การสร้างลัทธิผู้ประกอบการ (และระบบการจ้างงานเปราะบาง) เกิดขึ้นมาจากลัทธิเสรีนิยมใหม่ที่วิวัฒน์ขึ้นมาจากเหตุผลการปกครองแบบเสรีนิยมอีกทีหนึ่ง ในส่วนนี้จะขออภิปรายว่าเสรีนิยมในความหมายที่เข้าใจในปัจจุบันคืออุดมการณ์เสรีนิยมประชาธิปไตยที่เชื่อในเรื่องเสรีภาพและอำนาจของปัจเจกอุดมการณ์ชุดนี้เองก็ได้มีส่วนสร้างลัทธิผู้ประกอบการนิยมขึ้นมาด้วยตั้งแต่ต้น ซึ่งในที่นี้จะขอทดลองอภิปรายให้เห็นผ่านงานศึกษาของโกเมซและโคริเน่ ดังนี้

กล่าวโดยย่อที่สุดโกเมซและโคริเน่ (Gomez & Korine, 2008) เริ่มต้นจากปมปริศนาสำคัญที่ทุกคนมักมองข้ามไปนั่นคือคำถามที่ว่า แนวคิดเสรีนิยมสร้างความเชื่อเรื่อง 'คนไม่เท่ากัน' (การบริหารองค์กรสมัยใหม่) ขึ้นมาจากฐานความเชื่อเรื่อง 'คนเท่ากัน' ได้อย่างไร? เพื่อตอบคำถามดังกล่าวโกเมซและโคริเน่จึงสืบย้อนกลับไปที่จุดเริ่มต้นของความเชื่อเรื่องเสรีภาพและความเป็นเอกเทศของบุคคลซึ่งเป็นเสาหลักสำคัญของปรัชญาเสรีนิยม ทั้งคู่เสนอว่าความเชื่อดังกล่าวพัฒนาขึ้นมาโดยเป็นผลสืบเนื่องจากเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์อย่างน้อยสามเหตุการณ์ได้แก่ การปฏิรูปโปรเตสแตนต์ (the Protestant Reformation) ในช่วงศตวรรษที่ 16 วิกฤตการณ์ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในเกาะบริเตนใหญ่ (ศตวรรษที่ 17) และฝรั่งเศส (ศตวรรษที่ 18) และการสถาปนาประเทศสหรัฐอเมริกา (Gomez & Korine, 2008, p. 21)

อย่างไรก็ดีโกเมซและโคริเน่ชี้ให้เห็นว่า เสรีภาพของปัจเจกเป็นความคิดที่มีความขัดแย้งในตัวเอง (dilemma) เพราะในอีกด้านหนึ่งปรัชญาเสรีนิยมก็พยายามสร้างคำอธิบายว่าปัจเจกจำเป็นต้องถูกปกครองและต้องถูกริดรอนเสรีภาพบางส่วน ไม่ว่าจะเป็นความคิดในสายของโธมัส ฮอบส์ (Thomas Hobbes) ที่เสนอว่าสังคมสมัยใหม่จำเป็นต้องมียักษ์ (Leviathan) ซึ่งมีอำนาจเหนือหรือสูงสุดเพื่อใช้ควบคุมปกครองเพื่อป้องกันการเกิดสภาวะที่ปัจเจกเสรีทุกคนเข้าทำสงครามห้ำหั่นกันเพื่อแย่งชิงผลประโยชน์สูงสุดของตน (war of every man against every man) หรือในสายความคิดของจอห์น ล็อค (John Locke) ที่เสนอสิ่งที่เรียกว่าสัญญาประชาคมแทนที่ยักษ์เลเวียธานเพราะเชื่อว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่มีเหตุผลพอที่จะยอมจำกัดเสรีภาพของตนเองเพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคม (Gomez & Korine, 2008, pp. 22-23)

ดังนั้นคำถามก็คือแล้วปรัชญาเสรีนิยมสร้างความชอบธรรมให้กับการที่ปัจเจกคนหนึ่งสามารถปกครองใช้อำนาจเหนือปัจเจกอื่นๆ ได้อย่างไร? โกเมซและโคริเน่เสนอว่าจุดเริ่มต้นอยู่ที่การอธิบายว่ารากฐานของเสรีภาพ

ของปัจเจกในกรอบเสรีนิยมคือการเป็นเจ้าของทรัพย์ส่วนบุคคลโดยที่คนอื่นไม่สามารถเข้ามายุ่งเกี่ยวหรือใช้ประโยชน์ทรัพย์สินส่วนบุคคลของปัจเจกนั้นได้ ปัจเจกจึงมีสิทธิที่จะทำอะไรกับทรัพย์สินนั้นๆ ของตนก็ได้ (Gomez & Korine, 2008, p. 25) ประเด็นสำคัญคือนักปรัชญาเสรีนิยมโดยเฉพาะล็อคเชื่อว่า การแสวงหาทรัพย์สินส่วนบุคคลของปัจเจกคนหนึ่งจะไม่กระทบต่อเสรีภาพของปัจเจกอื่น ทั้งนี้ด้วยการให้เหตุผลว่าปัจเจกได้ทรัพย์สินมาจากน้ำพักน้ำแรงของเขาจากการทำงาน/ประกอบธุรกิจดังนั้นทรัพย์สินเหล่านั้นจึงควรตกเป็นของปัจเจกคนนั้น ด้วยตรรกะชุดนี้เองปัจเจกผู้ซึ่งเป็นเจ้าของธุรกิจ (ผู้ประกอบการ) จึงควรมีสิทธิเต็มที่ในการลงแรงบริหารจัดการธุรกิจเพื่อเก็บประโยชน์โพดผลใดก็ตามที่เกิดขึ้นเป็นของตน (Gomez & Korine, 2008, pp. 27-29)

อย่างไรก็ดีโกเมซและโคริเน่ตั้งคำถามว่า ถ้าหากเสรีภาพในการประกอบธุรกิจของปัจเจกเป็นรากฐานของความคิดเรื่องเสรีภาพในสังคมสมัยใหม่ เช่นนั้นแล้ว “ปัจเจกทุกคนไม่ต้องกลายเป็นผู้ประกอบการไปทั้งหมดเลยหรือ?” นี่นำมาสู่คำถามต่อไปว่าปรัชญาเสรีนิยมสมัยใหม่ให้คำอธิบายอย่างไรในการสร้างความชอบธรรมให้กับการที่ปัจเจกบางคนยอมมอบความเป็นเอกเทศของตนให้กับปัจเจกอื่นผ่านการยอมตกเป็นลูกจ้างที่ถูกบริหารสั่งการโดยปัจเจกอื่นผู้เป็นนายจ้าง/ผู้ประกอบการ โกเมซและโคริเน่เสนอว่าปรัชญาเสรีนิยมให้อำนาจการปกครองปัจเจกอื่นต่อผู้ประกอบการผ่านหลักการสองประการ ประการแรกคือหลักการเรื่องใครทำมากกว่าควรได้รับผลประโยชน์ตอบแทนมากกว่า ประการที่สองคือหลักการเรื่องคนเท่ากันแต่คนมีความสามารถไม่เท่ากัน (Gomez & Korine, 2008, pp. 29-30)

สำหรับหลักการแรกนั้นโกเมซและโคริเน่อ้างข้อความของจอห์น ล็อคที่กล่าวว่า “[พระเจ้า]ได้มอบ[โลกใบนี้]เพื่อการใช้สอยประโยชน์แด่ผู้ที่มีความอุตสาหะและมีเหตุผล” ดังนั้นผลพวงใดๆ อันเกิดขึ้นจากการลงมือทำของพวกเขาจึงควรต้องตกเป็นกรรมสิทธิ์ของพวกเขาเหล่านั้นไปด้วย (ดู Locke,

Second Treatise, Ch. V, Section 34) กล่าวอีกอย่างก็คือหากพิจารณาตามข้อเสนอนี้ของล็อค บุคคลใดทำงานบุคคลนั้นก็มีสิทธิสะสมผลประโยชน์จากการทำงานนั้น บุคคลใดที่ทำงานน้อยกว่าก็ควรจะต้องมีสิทธิในการสะสมประโยชน์จากการทำงานได้น้อยกว่า ดังนั้นเพื่อให้สังคมมีความเป็นธรรม (fairness) ปัจเจกซึ่งเป็นผู้ที่ทำงานมากกว่าคนอื่นจึงควรมีสิทธิในการสะสมปัจจัยการผลิตมากกว่าคนอื่น หลักการข้อนี้เองที่ช่วยสร้างความชอบธรรมให้กับความสัมพันธ์ระหว่างนายจ้าง-ลูกจ้างบนฐานของอุดมการณ์เสรีนิยม ซึ่งนำไปสู่การอธิบายว่า “ลูกจ้างเป็นฝ่ายที่ยอมยกความเป็นเอกเทศหรือเสรีภาพส่วนหนึ่งของตนโดยสมัครใจให้กับผู้ประกอบการ” ทั้งนี้ถ้าหากหลักการข้อแรกสร้างความชอบธรรมในการปกครองปัจเจกอื่นให้กับผู้ประกอบการด้วยการเสนอว่าเพราะผู้ประกอบการเป็นผู้ที่ทำงานมากกว่า หลักการข้อที่สองเสนอว่า “ธรรมชาติ” ได้มอบความสามารถที่ไม่เท่ากันให้กับผู้คน (Gomez & Korine, 2008, p. 30) กล่าวอีกอย่างคือปรัชญาเสรีนิยมเชื่อว่าคนเท่ากันแต่ในขณะเดียวกันก็เชื่อว่าคนมีความสามารถไม่เท่ากันไปพร้อมกันด้วย

โกเมซและโคริเน่เสนอว่าหากพิจารณาดูจากงานเขียนของนักคิดในสายเสรีนิยมจากช่วงต้นศตวรรษที่ 19 จะพบว่ามักมีการโยงคุณธรรมสำคัญหลายข้อ (virtues) ว่าเป็นคุณสมบัติของผู้ประกอบการ (the entrepreneur) ยกตัวอย่าง เช่น ฌอง-แบบติสต์ เซย์ (Jean-Baptiste Say) นักเศรษฐศาสตร์เสรีนิยมชาวฝรั่งเศสจากช่วงปลายศตวรรษที่ 18 กล่าวว่างานของผู้ประกอบการจำเป็นต้องประกอบด้วยการผสมผสาน “คุณค่าศีลธรรม” สำคัญหลายข้อ (moral qualities) ซึ่งเดิมมักไม่ค่อยปรากฏอยู่ด้วยกัน ได้แก่ “ความสามารถในการตัดสินคุณค่า (judgment) ความวิริยะอุตสาหะ (perseverance) และความรู้รอบตัวรวมทั้งความรู้ทางธุรกิจ” (Gomez & Korine, 2008, p. 31) (ดู Say, Treatise on Political Economy, Book II, Ch. 7, Para. 29) คาร์โมและคณะเสริมว่า สำหรับเซย์แล้วผู้ประกอบการคือผู้เชี่ยวชาญที่สามารถสร้างความรู้ใหม่ๆ และสามารถนำความรู้ใหม่ๆ เหล่านั้นไปสร้างประโยชน์

ใช้สอยใหม่ๆ ได้ ดังนั้นผู้ประกอบการจึงสามารถโยกย้ายทรัพยากรทางเศรษฐกิจจากภาคการผลิตที่มีผลิตภาพต่ำไปสู่ภาคการผลิตที่มีประสิทธิภาพสูงกว่าและมีรายได้มากกว่า ในแง่นี้ผู้ประกอบการก็คือผู้ที่สามารถสร้างธุรกิจชนิดใหม่ได้นั่นเอง (Carmo et al., 2021, p. 21)

จะเห็นได้ว่ามุมมองของเซย์ส่งทอดต่อมาถึงนักเศรษฐศาสตร์ร่วมสมัยชื่อดังอย่าง โจเซฟ ชุมปีเตอร์ (Joseph Schumpeter) คาร์โมและคณะอธิบายว่า ชุมปีเตอร์เชื่อว่าผู้ประกอบการจะเป็นศูนย์กลางของทฤษฎีเศรษฐกิจใหม่ของเขาที่เน้นเรื่องความเปลี่ยนแปลงและการสร้างนวัตกรรม ด้วยการปฏิรูปหรือกระทั่งปฏิวัติกระบวนการผลิตแบบเดิมเพื่อค้นหาความเป็นไปได้ใหม่ๆ ซึ่งชุมปีเตอร์มองว่านี่จะนำมาสู่การปฏิวัติโครงสร้างทางเศรษฐกิจจากภายใน ทั้งนี้ด้วยการทำลายโครงสร้างแบบเก่าและสร้างโครงสร้างเศรษฐกิจแบบใหม่ขึ้นมาแทน กล่าวอีกนัยก็คือผู้ประกอบการมีบทบาทหลักเป็นผู้ “สร้างสรรค์ด้วยการทำลายล้างสิ่งเก่า” (creative destruction) นั่นเอง (Carmo et al., 2021, p. 21) ดังนั้นโกเมซและโคริเน่จึงเสนอว่า ในช่วงแรกเริ่มของยุคทุนนิยม คำว่า “นักอุตสาหกรรม” (industrialist) และ “อุตสาหกรรม” (industry) จึงมักถูกใช้โดยมีความหมายในเชิงสรรเสริญว่าผู้ประกอบการไม่ได้มีคุณลักษณะเหล่านี้ตั้งแต่แรกแต่สร้างขึ้นมาจาก “การทำงานอย่างขยันหมั่นเพียร” (Gomez & Korine, 2008, p. 31)

นอกจากจะสร้างความเชื่อว่าผู้ประกอบการคือคนเท่ากันที่เก่งกว่าคนเท่ากันคนอื่นๆ แล้วยังเชื่อว่าก้าวหน้าของสังคมขึ้นอยู่กับความก้าวหน้าของผู้ประกอบการด้วย โกเมซและโคริเน่เสนอว่าปรัชญาเสรีนิยมเชื่อว่า นอกจากการแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตนของผู้ประกอบการจะ “ไม่ส่งผลร้าย” ต่อประโยชน์ส่วนรวมแล้วยังกลับช่วย “ส่งเสริมเพิ่มพูน” (advance) ผลประโยชน์ส่วนรวมของสังคมด้วย (ดู Smith, Wealth of Nations, 1776, Book 1, Ch. 2) กล่าวคือการที่ปัจเจกผู้ประกอบการแต่ละคนสะสมอรรถประโยชน์สูงสุดของตนให้เพิ่มพูนขึ้นไปนั้น ในที่สุดแล้ว “ก็จะทำให้อรรถประโยชน์ส่วนรวม

ของสังคมเพิ่มขึ้นสูงสุดตามไปด้วย” กล่าวอีกอย่างก็คือ ความคิดเศรษฐศาสตร์เสรีนิยมสมัยใหม่เชื่อว่ายิ่งปัจเจกผู้ประกอบการแสวงหาและได้มาซึ่งกำไรมากเท่าใดความมั่งคั่งโดยรวมของสังคมก็จะยิ่งเพิ่มสูงขึ้นตามไปด้วยเท่านั้น (Gomez & Korine, 2008, pp. 33-34)

เมื่อปรัชญาเสรีนิยมเชื่อว่าผู้ประกอบการเป็นทั้งผู้ที่เก่งกว่าปัจเจกอื่นและยังเป็นผู้ที่สามารถนำพาสังคมสู่ความก้าวหน้าได้ ผู้ประกอบการจึงสมควรเป็นผู้ปกครองของสังคมเสรีนิยมสมัยใหม่ไปด้วย น่าสนใจว่านักเศรษฐศาสตร์หลายคนได้แสดงทัศนะในเชิงชี้ให้เห็นถึงบทบาทความเป็นผู้นำในแง่นี้ของผู้ประกอบการ เช่น ชุมปีเตอร์ที่เสนอว่าถึงแม้จะไม่ได้มียศถาบรรดาศักดิ์อะไรเหมือน “ขุนศึกจากยุคกลาง” แต่ผู้ประกอบการก็คืออีกรูปแบบหนึ่งของ “ปัจเจกที่มีภาวะผู้นำ” (ดู Schumpeter, CSD, II, XII, 133.) แวร์เนอร์ ซอมบาร์ท (Werner Sombart) เป็นนักคิดและนักเศรษฐศาสตร์ร่วมสมัยอีกคนที่แสดงความเห็นไปในทางเดียวกับชุมปีเตอร์ว่า ผู้ประกอบการนั้นมีลักษณะคล้ายกับทั้ง “จอมทัพ” (the chief of the army) และ “ประมุขของรัฐ” (the head of state) (Gomez & Korine, 2008, pp. 35-36) (Sombart, Le bourgeois, Book 1) ไม่ใช่แค่นักรบแต่นักเศรษฐศาสตร์อีกหลายคน เช่น เพนโรส (Penrose) รวมทั้ง เคิร์ซเนอร์ (Kirzner) เสนอว่าผู้ประกอบการมีลักษณะคล้ายเป็นศาสดาพยากรณ์ (prophet) ด้วย นั่นคือมีวิสัยทัศน์รู้เห็นล่วงหน้าในสิ่งที่คนอื่นไม่สามารถเห็นได้ ไม่ว่าจะเป็นโอกาสทางธุรกิจ หรือนวัตกรรมทางเทคโนโลยีใหม่ๆ โกเมซและโคริเน่ตั้งข้อสังเกตไว้อย่างน่าสนใจว่าผู้ประกอบการในกรอบเสรีนิยมได้รับการสรรเสริญมากมายจนกระทั่งทำให้หลายคนเชื่อว่าผู้ประกอบการควรเข้ามาบริหารปกครองรัฐบาลไปด้วยเลยก็น่าจะเป็นการดี (Gomez & Korine, 2008, p. 37) (ดู Penrose (1959); Kirzner (1973))

ถึงตรงนี้จะเห็นได้ว่าหลักการเรื่องความเท่าเทียม-เสรีภาพทางธุรกิจในกรอบเสรีนิยมสามารถสร้างความชอบธรรมให้กับ “ความไม่เท่าเทียมที่ยอมรับได้” (acceptable inequality) ซึ่งในที่สุดนำไปสู่การสร้างความเข้าใจว่าผู้ประกอบการเป็น “นาย” (master) ที่สมควรเป็นที่ “ยอมรับได้” และสมควรเป็น “ที่ปรารถนา” ของปัจเจกทั่วไปในสังคมเสรีนิยมสมัยใหม่ (Gomez & Korine, 2008, pp. 32-33) อย่างไรก็ดีโกเมซและโคริเน่ตั้งคำถามว่า ถ้าหากเป็นเช่นนี้จริงแล้วปรัชญาเสรีนิยมใหม่จะไม่ทำให้ผู้ประกอบการกลายเป็นยักษ์เลเวียธานสมัยใหม่ไปหรือ? (Gomez & Korine, 2008, p. 38) คำตอบก็คือปรัชญาเสรีนิยมเชื่อว่าปัญหานี้สามารถป้องกันได้ด้วยการทำให้สังคมมีลักษณะที่แตกกระจายไม่รวมศูนย์

โกเมซและโคริเน่เสนอว่ากรอบคิดเสรีนิยมจะอธิบายว่าการที่ปัจเจกส่วนหนึ่งไม่สามารถจะเป็นผู้ประกอบการได้นั้น ไม่ใช่เพราะพวกเขายังทำงานหนักไม่พอหรือมีพรสวรรค์ไม่พอ หากแต่เป็นเพราะว่าพวกเขาถูก “กีดกันโอกาส” จากผู้ประกอบการรายใหญ่ที่กำลังพยายามจะครอบครองความมั่งคั่งทั้งหมดต่างหาก นี่จึงนำมาสู่หลักการเรื่องสังคมที่แตกกระจาย (society fragmented) ซึ่งเสนอว่า เพื่อให้มั่นใจว่าปัจเจกบุคคลทุกคนมีเสรีภาพที่จะเป็นผู้ประกอบการได้ สังคมสมัยใหม่จึงต้องมีลักษณะที่แตกกระจายออก กล่าวคือทำให้มีปริมาณปัจเจกที่เป็นอิสระต่อกันจำนวนมากพอจนไม่มีปัจเจกคนใดสามารถเถลิงอำนาจเหนือปัจเจกคนอื่นๆ ที่เหลือได้ และเพื่อสร้างให้เกิดสภาพการณ์ดังกล่าวขึ้นมาได้สังคมต้องมีการแข่งขันระหว่างปัจเจกให้มาก อย่างไรก็ดีเพื่อป้องกันไม่ให้การแข่งขันนำไปสู่การที่สังคมมีความแตกกระจายมากเกินไปจนกลายเป็นสภาวะสงครามแบบฮอบส์เซี่ยน สังคมเสรีนิยมจึงต้องการระเบียบการเมืองแบบประชาธิปไตยมากำกับการแข่งขันระหว่างปัจเจกด้วย (Gomez & Korine, 2008, p. 40)

กล่าวโดยย่อที่สุด ระบอบประชาธิปไตยที่กอปรขึ้นจากหลักการสำคัญสามประการได้แก่ สิทธิเท่าเทียมเสมอหน้า การแบ่งแยกอำนาจ และการอภิปราย

ผลประโยชน์ที่แตกต่างของกลุ่มปัจเจกผ่านระบบตัวแทน หลักการเหล่านี้ในด้านหนึ่งช่วยทำให้สังคมมีความแตกกระจายในความหมายที่ว่าไม่มีใครหรือฝ่ายใดที่จะครอบงำหรือชี้นำสังคมได้เบ็ดเสร็จ ในขณะเดียวกันระบอบประชาธิปไตยก็สามารถสร้างความยึดโยงระหว่างปัจเจกทั้งหลายไว้ได้ในระดับหนึ่ง (เช่น ผ่านการสร้างฉันทามติ) ดังนั้นสังคมจึงยังไม่แตกกระจายจนกลายเป็นสภาวะอนาธิปไตยที่ทุกคนกลายเป็นศัตรูของทุกคน (Gomez & Korine, 2008, pp. 52, 53)

แม้กรอบคิดเสรีนิยมจะเกลียดชัง “การผูกขาด” (monopoly) เป็นอย่างยิ่งเพราะมันริดรอนเสรีภาพของปัจเจกโดยเฉพาะในทางเศรษฐกิจ อย่างไรก็ดีการที่หลักการเรื่องเสรีภาพในกรอบเสรีนิยมถูกสร้างขึ้นมาจากฐานความคิดเรื่องเสรีภาพของปัจเจกในฐานะผู้ประกอบการในตลาดรวมทั้งหลักการเรื่องการแข่งขันระหว่างปัจเจก ในแง่นี้โกเมซและโคริเน่จึงเสนอว่าปรัชญาเสรีนิยมดูเหมือนไม่มีความปรารถนาที่จะสร้างสังคมที่มีความสงบสันติ (peaceful society) หากแต่ต้องการที่จะสร้างสังคมที่อุดมไปด้วย “ความขัดแย้งระหว่างผู้ประกอบการทั้งหลาย” ทั้งนี้เพราะเชื่อว่าในที่สุดแล้วความขัดแย้งเหล่านี้จะกลายเป็นพลังผลักดันให้เหล่าปัจเจกผู้ประกอบการเปลี่ยนแปลงพัฒนาตนเองอยู่เสมอด้วยกลัวว่าตนเองจะเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ให้แก่คู่แข่งทางธุรกิจของตน การแข่งขันในกรอบคิดเสรีนิยมจึงเป็นเงื่อนไขพื้นฐานของ “ความเป็นธรรม” (fairness) และ “การมีประสิทธิภาพ” (efficiency) ไปพร้อมกันด้วย (Gomez & Korine, 2008, pp. 40, 45)

จากที่อภิปรายมาทั้งหมดในส่วนนี้ทำให้เห็นอย่างชัดเจนว่าปรัชญาเสรีนิยมประชาธิปไตยมีรากฐานความเชื่อที่ไม่ต่างไปจากลัทธิเสรีนิยมใหม่ นั่นคือ ความเชื่อว่าปัจเจกจะมีเสรีภาพเต็มที่เมื่อเป็นผู้ประกอบการในตลาด รวมทั้งความเชื่อที่ว่าการแข่งขัน (ไม่ว่าจะเป็นในทางสังคม เศรษฐกิจ หรือการเมือง) เป็นหลักการสำคัญที่จะช่วยต่อต้านการครอบงำผูกขาดทั้งนี้เพื่อช่วยยืนยันความเท่าเทียม/เสมอหน้าและความแตกต่างหลากหลาย (ของผลประโยชน์)

ของปัจเจกต่างๆ ในแง่นี้จึงช่วยอธิบายได้มากว่าเหตุใดอุดมการณ์เสรีนิยมประชาธิปไตยจึงมัวแต่หมกมุ่นกับเรื่องการต่อสู้ระหว่างคนตัวเล็กตัวน้อย (ผู้ประกอบการรายย่อย) กับนายทุนใหญ่และชนชั้นนำทางการเมืองแต่ไม่เคยเห็นว่าการจ้างงานเปราะบางเป็นปัญหา ทั้งนี้ก็เพราะปัญหาการจ้างงานเปราะบางถูกอำพรางไว้ภายใต้คำว่าผู้ประกอบการนั่นเอง

สรุป

บทความวิจัยนี้ได้พยายามแสดงให้เห็นว่าแม้ระบอบการจ้างงานเปราะบางซึ่งถูกผลักดันเป็นหลักโดยลัทธิเสรีนิยมใหม่เป็นปัญหาใหญ่ที่กำลังลุกลามไปทั่วโลกโดยเฉพาะในประเทศกำลังพัฒนา (รวมทั้งประเทศไทย) หากแต่ผู้คนส่วนหนึ่งกลับยอมรับได้กับสภาพการณ์ดังกล่าวทั้งนี้เพราะการจ้างงานเปราะบางถูกทำให้กลายเป็นเรื่องปกติผ่านความคิดอย่างน้อยสองชุด ได้แก่ ลัทธิผู้ประกอบการนิยมเสรีนิยมใหม่ และอุดมการณ์การเมืองเสรีนิยมประชาธิปไตย

บทความเริ่มต้นด้วยการสำรวจคำอธิบายของฟูโกต์ที่เสนอว่า ลัทธิเสรีนิยมใหม่คือความพยายามแก้ปัญหาประหลาดที่เกิดขึ้นกับรัฐเสรีนิยมในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สองนั่นก็คือ การเกิดรัฐสวัสดิการที่นำมาสู่ปัญหาการปกครองที่มากเกินไป ในการแก้ปัญหานี้เองลัทธิเสรีนิยมใหม่อเมริกันได้สร้างสิ่งที่ฟูโกต์เรียกว่าทฤษฎีทุนมนุษย์ที่มีสาระสำคัญอยู่ที่การเปลี่ยนคำอธิบายว่าแรงงานลูกจ้างไม่ได้เป็นผู้ขายกำลังแรงงานเพื่อแลกค่าจ้าง หากแต่เป็นผู้ประกอบการผู้ทำงานเพื่อแสวงหาและสะสมทุน หมายความว่าต้องรับผิดชอบดูแลตัวเองทั้งการเพิ่มทุนตัวเองและดูแลรับผิดชอบสวัสดิการของตัวเอง ด้วยเหตุนี้เองฟูโกต์จึงเสนอว่าองค์ประธานของยุคเสรีนิยมใหม่ (มนุษย์ในฐานะผู้ประกอบการรายย่อย) จึงถูกปกครองได้ผ่านการจัดการสิ่งแวดล้อมที่อ้างว่าได้มอบเสรีภาพอย่างเต็มที่ (สังคมเสรี) ให้กับพวกเขานั่นเอง นอกจากนี้การอภิปรายของฟูโกต์ยังเผยให้เห็นว่า (แม้เขาอาจจะไม่ได้ตั้งใจเลยก็ตาม) ทฤษฎีทุนมนุษย์

ไม่ได้แค่มุ่งเปลี่ยนนิยามของแรงงานลูกจ้างเป็นผู้ประกอบการรายย่อยอิสระเท่านั้น หากแต่ยังมีนัยที่ชัดเจนของการพยายามแทนที่ความสัมพันธ์การจ้างงานระหว่างนายจ้างกับลูกจ้างที่ฝ่ายแรกต้องคอยดูแลรับผิดชอบสวัสดิภาพของฝ่ายหลัง ไปสู่ความสัมพันธ์แบบคู่ค้า (partner) ระหว่างผู้จ้างกับผู้รับจ้าง (ผู้ประกอบการอิสระ) ที่ฝ่ายแรกไม่มีพันธะต้องดูแลรับผิดชอบ อะไรต่อฝ่ายหลังอีกต่อไป ทั้งหมดนี้ทำให้เห็นว่าสิ่งที่ลัทธิเสรีนิยมได้สร้างขึ้นมาไม่ได้มีแค่เพียงลัทธิผู้ประกอบการนิยมหากแต่ยังรวมถึงระบบการจ้างงานแบบเปราะบาง (ในคราบของผู้ประกอบการหรือผู้ร่วมค้าอิสระ/รายย่อย) ด้วย

ในส่วนต่อมาบทความวิจัยได้สำรวจให้เห็นว่าข้อเสนอของฟูโกต์เรื่องสังคมเสรีนิยมใหม่-ผู้ประกอบการได้ปรากฏขึ้นจริงอย่างไร แม้ฟูโกต์จะไม่อยากอธิบายว่าการเกิดของลัทธิเสรีนิยมใหม่เป็นผลมาจากการปรับตัวของระบบทุนนิยม แต่ในที่นี้เสนอว่าการเกิดขึ้นของสังคมเสรีนิยมใหม่-ผู้ประกอบการเป็นผลพวงโดยตรงของการเปลี่ยนแปลงของระบบทุนนิยมในช่วงทศวรรษที่ 1990s ที่บริษัทธุรกิจทั้งในประเทศสหรัฐอเมริกาและยุโรปตะวันตกกำลังสูญเสียความสามารถในการแข่งขันในระดับโลกเพราะมีต้นทุนการผลิตที่แพงกว่า

ในกรณีของสหรัฐอเมริกาจึงได้เกิดข้อเสนอว่า เพื่อดึงความสามารถทางการแข่งขันกลับมาจำเป็นต้องเปลี่ยนสู่ระบบเศรษฐกิจใหม่ (เศรษฐกิจบนฐานความรู้) ที่เน้นการสร้างนวัตกรรมโดยเฉพาะนวัตกรรมทางเทคโนโลยี/สารสนเทศ (ซึ่งมีมูลค่าสูงและลอกเลียนเทคโนโลยีได้ยาก) และเพื่อจะสร้างสิ่งแวดล้อมทางเศรษฐกิจที่สร้างนวัตกรรมได้ ระบบเศรษฐกิจจำเป็นต้องเปลี่ยนรูปแบบการดำเนินธุรกิจจากบริษัทองค์กรขนาดใหญ่ไปสู่ผู้ประกอบการขนาดเล็กที่มีความกล้าเสี่ยง/ทดลองสร้างนวัตกรรมมากกว่า รวมทั้งเปลี่ยนวิธีคิดเรื่องระบบเศรษฐกิจที่เน้นเสถียรภาพไปสู่ระบบเศรษฐกิจที่มีพลวัตสูง (มีความเสี่ยงสูงขึ้น) ทั้งหมดนี้นำมาสู่การเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ยุคสังคมผู้ประกอบการสมัยใหม่ ในกรณีของประเทศฝรั่งเศสก็พบว่ามีการเปลี่ยนแปลงวิธีคิดเรื่องค์กรธุรกิจ การทำงาน และความคิดเรื่องชีวิตและงาน กล่าวคือมีข้อเสนอ

ว่าองค์กรธุรกิจสมัยใหม่ต้องเป็นองค์กรแนวระนาบที่ยืดหยุ่น ทั้งนี้ด้วยการตัดส่วนที่ไม่จำเป็นออกโดยเปลี่ยนไปใช้วิธีการจ้างเหมาแทน นำมาสู่การเปลี่ยนวิธีคิดในส่วนของลูกจ้างเรื่องการมีงานมั่นคงไปสู่การเป็นผู้ที่มีความสามารถพร้อมที่จะถูกจ้างได้เสมอ ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าการเปลี่ยนผ่านสู่ยุคทุนนิยมผู้ประกอบการเสรีนิยมใหม่ได้สร้างให้เกิดทั้งความคิดที่เชิดชูบูชาผู้ประกอบการไปพร้อมกับการบอกลาวิธีคิดเรื่องงานมั่นคงสู่การจ้างงานเปราะบางที่เหล่าลูกจ้างกำลังถูกทำให้กลายสภาพเป็นบริษัท/ผู้รับเหมารายย่อยอิสระที่ต้องหันมาแข่งขันกันเอง

แม้สภาพการณ์ดังกล่าวมักจะถูกอธิบายจากวงวิชาการส่วนใหญ่ว่าเป็นผลจากลัทธิเสรีนิยมใหม่ แต่ในที่นี้เสนอว่าอุดมการณ์เสรีนิยมประชาธิปไตยก็มีส่วนสำคัญร่วมอยู่ด้วย ในส่วนท้ายของบทความวิจัยนี้ได้อภิปรายให้เห็นว่าปรัชญาการเมืองเสรีนิยมประชาธิปไตยที่มักเชื่อกันว่าเป็นอุดมการณ์ของฝ่ายก้าวหน้า แต่ในที่สุดแล้วกลับมีฐานคิดแบบเดียวกับลัทธิเสรีนิยมใหม่นั่นคือมองเสรีภาพของปัจเจกในแง่ที่เป็นผู้ประกอบการ ดังนั้นแม้เสรีนิยมจะต่อต้านการครอบงำตลาดหรือการกินรวบอำนาจ แต่ก็เป็นไปเพราะต้องการให้มีปัจเจกผู้ประกอบการเข้ามาแข่งขันในตลาดให้มาก เพราะเสรีนิยมเชื่อว่านี่เป็นทางเดียวที่ปัจเจกจะแสดงออกซึ่งเสรีภาพของตนได้อย่างเต็มที่ ดังนั้นศัตรูของนักเสรีนิยมประชาธิปไตยจึงมักเป็นชนชั้นนำและนายทุนใหญ่แต่ไม่ใช่ระบบการจ้างงานเปราะบางที่ถูกอำพรางไว้ภายใต้คำว่าผู้ประกอบการ และนี่ก็คือข้อทดลองเสนอหลักของบทความวิจัยชิ้นนี้นั่นเอง

บทความวิจัยนี้ขอทิ้งท้ายด้วยการเปิดประเด็นคำถามต่อไปว่าแล้วเราควรจะแก้ไขปัญหานี้อย่างไร? ที่ผ่านมามักมีข้อเสนอว่าควรสนับสนุนให้ผู้ที่อยู่ในระบบการจ้างงานเปราะบางมีอำนาจต่อรองมากขึ้น อย่างไรก็ดีในที่นี้เสนอว่าการยอมให้ผู้คนที่อยู่ในระบบนี้รวมตัวต่อรองได้เท่ากับเป็นการยอมรับความเป็นปกติของระบบการจ้างงานเปราะบาง ดังนั้นจึงเสนอว่าปัญหานี้ต้องแก้ไขที่ต้นเหตุนั่นคือการกลับไปสร้างงานที่มีการจ้างงานมาตรฐานให้

มากขึ้น เพราะการจ้างงานมาตรฐานจะมาพร้อมกับกลไกคุ้มครองสวัสดิภาพแรงงานโดยอัตโนมัติ แต่นี่ก็ไม่ใช่เพียงเรื่องของการต่อสู้เพื่อให้สังคมการเมืองเป็นประชาธิปไตยมากขึ้นหากแต่ต้องการกำลังการผลิตที่สูงด้วย กล่าวโดยรวมก็คือบทความวิจัยนี้เสนอว่าการจะแก้ปัญหาการจ้างงานเปราะบางนอกจากจะต้องศึกษาจากมุมมองแบบเสรีนิยมแล้ว (การวิเคราะห์อำนาจและภาวะการเป็นผู้กระทำการของปัจเจก) ยังจำเป็นต้องศึกษาจากมุมมองวิถีการผลิตแบบมาร์กซิสต์ที่อธิบายสภาพปัญหาดังกล่าวในแง่ที่เป็นพลวัตความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างส่วนล่าง (กำลังการผลิต และระบอบการจ้างงาน) และโครงสร้างส่วนบนของสังคมไทย (สังคม การเมือง วัฒนธรรม/อุดมการณ์) ด้วย ดังจะทดลองนำเสนอในโอกาสต่อไป

เชิงอรรถ

[1] เรียบเรียงจากงานวิจัยเรื่อง “สังคมผู้ประกอบการ, การทำให้การจ้างงานแบบไร้ความมั่นคงกลายเป็นเรื่องปกติ และบทเรียนจากตัวแบบนอร์ดิก: บทสำรวจเบื้องต้น” โดยได้รับการสนับสนุนทุนวิจัยจาก ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ประจำปี พ.ศ. 2566; ในที่นี้จะเน้นการอภิปรายเฉพาะไปที่เรื่องการสร้างความเป็นปกติให้กับระบบการจ้างงานเปราะบางโดยลัทธิผู้ประกอบการนิยมและอุดมการณ์เสรีนิยมประชาธิปไตย ทั้งนี้บทความวิจัยนี้ยังได้เพิ่มการอภิปรายในส่วนของฟูโกต์เพื่อเพิ่มความสมบูรณ์ให้กับเนื้อหาด้วย โดยได้รับข้อแนะนำอันมีประโยชน์ยิ่งจาก อ.ดร.ปรีดีโดม พิพัฒน์ชูเกียรติ; อนึ่งบทความวิจัยนี้ขอขอบพระคุณผู้ทรงคุณวุฒิอ่านประเมินทั้งสามท่านสำหรับข้อชี้แนะหรือโต้แย้งอันมีประโยชน์อย่างยิ่งต่อการแก้ไขบทความวิจัยนี้ให้รัดกุมยิ่งขึ้น

[2] ฮาร์วีย์เคยให้สัมภาษณ์ไว้ในวารสารฝ่ายซ้ายฉบับหนึ่งว่า ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในยุคการผลิตแบบอุตสาหกรรมมีการจัดตั้งในลักษณะขององค์กรรวมศูนย์ เช่น ขบวนการสหภาพแรงงาน แต่เมื่อระบบการผลิตเริ่มเปลี่ยนสู่ยุคเสรีนิยมใหม่ที่เน้นการสะสมทุนอย่างยืดหยุ่น (flexible accumulation) ขบวนการฝ่ายซ้ายในช่วงนี้ก็ปรับลักษณะไปในทางเดียวกัน กล่าวคือหันไปเน้นเรื่องการเชื่อมเครือข่ายขององค์กรแแนวระนาบและเน้นการกระจายอำนาจการตัดสินใจ ซึ่งนี่อาจยิ่งเป็นตัวช่วยเร่งชัยชนะของอุดมการณ์เสรีนิยมใหม่, ดู Risager (2016)

[3] ทั้งนี้เพื่อตอบโต้นโยบาย New Deal ของประธานาธิบดีรุสเวลในช่วงต้นทศวรรษที่ 30; ต่อมาผู้ที่จะมีบทบาทสำคัญในการเป็นตัวแทนความคิดนี้ของสำนักชิคาโกคือ ฟรีดริช ฮาเย็ค (Friedrich Hayek) และมิลตัน ฟรีดแมน (Milton Friedman)

บรรณานุกรม

Audretsch, D. B., & Thurik, A. R. (2000). Capitalism and democracy in the 21st Century: from the managed to the entrepreneurial economy *. *Journal of Evolutionary Economics*, 10(1-2), 17-34. doi:10.1007/s001910050003

Avle, S., Hui, J., Lindtner, S., & Dillahunt, T. (2019). Additional Labors of the Entrepreneurial Self. *Proc. ACM Hum.-Comput. Interact,* 3, 218:211-224. doi:https://doi.org/10.1145/3359320

Boltanski, L., & Chiapello, E. (2005). The New Spirit of Capitalism. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 18(3/4), 161-188. Retrieved from http://www.jstor.org/stable/20059681

Brown, W. (2015). *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution.* New York: Zone Books.

Butler, J. (2004). *Precarious life: the powers of mourning and violence.* London: Verso.

Carmo, L. J. O., Assis, L. B. d., Júnior, A. B. G., & Teixeira, M. B. M. (2021). Entrepreneurship as a Neoliberal Ideology. *Cad. EBAPE.*BR, 19(1), 18-31. doi:http://dx.doi.org/10.1590/1679-395120200043x

Costa, A. d. S. M. d., & Silva Saraiva, L. A. (2012). Hegemonic discourses on entrepreneurship as an ideological mechanism for the reproduction of capital. *Organization,* 19(5), 587-614. doi:10.1177/1350508412448696

Eversole, R. (2003). My Business Pays Me: Labourers and Entrepreneurs among the Self-Employed Poor in Latin America. *Bulletin of Latin American Research*, 22(1), 102-116. Retrieved from http://www.jstor.org/stable/27733555

Foucault, M. (2008). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979* (G. Burchell, Trans. M. Senellart Ed.): Palgrave MacMillan.

Gomez, P.-Y., & Korine, H. (2008). Entrepreneurs and democracy: A political theory of corporate governance. New York: Cambridge University Press.

Han, C. (2018). Precarity, Precariousness, and Vulnerability. *Annual Review of Anthropology*, 47(Volume 47, 2018), 331-343. doi:https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102116-041644

Hart, K. (1973). Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies,* 11(1), 61-89. Retrieved from http://www.jstor.org/stable/159873

Hewison, K., & Kalleberg, A. L. (2012). Precarious Work and Flexibilization in South and Southeast Asia. *American Behavioral Scientist,* 57(4), 395–402. doi:https://doi.org/10.

1177/0002764212466235

ILO. (2016). *Non-standard employment around the world: Understanding challenges, shaping prospects* – Overview. Retrieved from Geneva:

ILO. (2018). R*esolution concerning statistics on work relationships.* Paper presented at the 20th International Conference of Labour Statisticians, Geneva.

Kasian, T. (2016). The Irony of Democratization and the Decline of Royal Hegemony in Thailand. *Southeast Asian Studies*, 5(2), 219-237.

Kasmir, S. (2023). Precarity. In F. Stein (Ed.), T*he Open Encyclopedia of Anthropology.* Online.

Keyes, C. F. (2014). *Finding Their Voice: Northeastern Villagers and the Thai State.* Chiang Mai: Silkworm Books.

Kirzner, I. (1973). *Competition and Entrepreneurship.* Chicago: University of Chicago Press.

Lorusso, S. (2019). *Entreprecariat: Everyone is an entrepreneur. Nobody is safe.* Eindhoven: Onomatopee.

Penrose, E. (1959). *The Theory of the Growth of the Firm*. Oxford: Basil Blackwell.

Pilotta, J. J. (2016). The Entrepreneur as Hero? In V. Berdayes & J. W. Murphy (Eds.), *Neoliberalism, Economic Radicalism, and the Normalization of Violence* (pp. 37-52). Cham: Springer International Publishing.

Risager, B. S. (2016). Neoliberalism Is a Political Project: An Interview with David Harvey. Retrieved from https://jacobin.com/

2016/07/david-harvey-neoliberalism-capitalism-labor-crisis-resistance

Rogers, A., Castree, N., & Kitchin, R. (Eds.). (2013) A Dictionary of Human Geography. Oxford University Press.

การัณยภาส ภู่ยงยุทธ์. (2567). *ความหวังรายนาที: วังวนความไม่แน่นอนของแรงงานเปราะบางภายใต้ระบบเศรษฐกิจแพลตฟอร์ม.* กรุงเทพ: โครงการวิจัย “ทุนส่งเสริมกลุ่มวิจัย (เมธีวิจัยอาวุโส)” ศาสตราจารย์ ดร.ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี เรื่อง ฝ่าภาวะความไม่แน่นอน: การดำรงอยู่ในห้วงเปลี่ยนผ่านของสังคมไทย สนับสนุนโดยสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ.

ชัยพงษ์ สำเนียง. (2563). *ชาวบ้านผู้ตื่นตัว ชาวนาการเมือง และผู้ประกอบการทางการเมือง.* บทความนำเสนอที่ การประชุมวิชาการระดับชาติเวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย ครั้งที่ 14 “Humanities: เทคโนโลยี สุขภาพ และชีวิต” ในวันที่ 8-9 กันยายน 2563 ณ อาคาร 4 คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล.

นฤพนธ์ ด้วงวิเศษ. (2564). *จูดิธ บัตเลอร์ กับแนวคิดสภาวะอันตราย.* Retrieved from https://www.sac.or.th/portal/th/article/detail/291

อภิชาต สถิตนิรามัย, ยุกติ มุกดาวิจิตร, & นิติ ภวัครพันธุ์. (2556). *ทบทวนภูมิทัศน์การเมืองไทย*. แผนงานสร้างเสริมนโยบายสาธารณะที่ดี (นสธ.), สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2559). *ลืมตาอ้าปาก จาก “ชาวนา” สู่ “ผู้ประกอบการ”*. กรุงเทพฯ: มติชน.

ในโลกที่ให้ค่ากับคาร์บอน: วิถีเลี้ยงสัตว์และการปลดแอกจากภูมิอากาศในเคนยา
In a Carbon-Valuing World: Pastoralism and Climate Decolonization in Kenya

กนกวรรณ มะโนรมย์
คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี
Kanokwan Manorom
Faculty of Liberal Arts, Ubon Ratchathani University
Email: Kanokwan.m@ubu.ac.th

วันรับบทความ: 6 พฤษภาคม 2568 (Received May 6, 2025)
วันแก้ไขบทความ: 5 มิถุนายน 2568 (Revised June 5, 2025)
วันตอบรับบทความ: 10 มิถุนายน 2568 (Accepted June 10, 2025)

บทคัดย่อ

บทความนี้เสนอแนวคิดเรื่อง “การปลดแอกจากภูมิอากาศ” ผ่านกรอบนิเวศวิทยาหลังอาณานิคม โดยสร้างการถกเถียงเชิงวิชาการกับวาทกรรมภูมิอากาศกระแสหลักที่มุ่งลดการเลี้ยงสัตว์และการบริโภคเนื้อทั่วโลกในฐานะมาตรการลดคาร์บอน โดยไม่คำนึงถึงความแตกต่างทางวัฒนธรรม ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ งานวิจัยนี้ได้ศึกษาพลวัตระหว่างแนวคิดสากลเกี่ยวกับการลดการบริโภคเนื้อสัตว์และการปฏิบัติจริงของระบบปศุสัตว์พื้นเมือง โดยเน้นย้ำถึงมิติเชิงเศรษฐศาสตร์การเมืองและนิเวศวิทยาการเมืองที่อาจถูกละเลยในวาทกรรมกระแสหลัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแยกแยะระหว่างปศุสัตว์อุตสาหกรรมขนาดใหญ่และวิถีปศุสัตว์เร่ร่อนของชนเผ่า โดยใช้กรณีศึกษาจาก

ชุมชนเลี้ยงสัตว์ในเคนยา ข้อมูลจากการทบทวนวรรณกรรมและภาคสนามในช่วง พ.ศ. 2565–2567 แสดงให้เห็นว่าระบบปศุสัตว์เร่ร่อนเป็นกลไกปรับตัวต่อภัยแล้ง อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม และญาณวิทยาท้องถิ่น บทความท้าทายแนวคิดสากลที่ลดทอนปศุสัตว์เหลือเพียง “แหล่งคาร์บอน” และชี้ว่าวาทกรรมเช่นนี้สืบทอดโครงสร้างอาณานิคมในการจัดการที่ดินและสิ่งแวดล้อม บทความนี้เสนอให้ยอมรับเสียงและความรู้ของผู้หญิงและชุมชนท้องถิ่นในฐานะผู้ร่วมออกแบบอนาคตด้านสิ่งแวดล้อมอย่างเท่าเทียม

คำสำคัญ: นิเวศวิทยาหลังอาณานิคม การเลี้ยงสัตว์แบบเร่ร่อน
ความเป็นธรรมด้านสภาพภูมิอากาศ เคนยา

Abstract

This article introduces the concept of "climate liberation" through a postcolonial ecological framework. It engages in academic debate with mainstream climate discourse that focuses on reducing global livestock farming and meat consumption as a carbon mitigation measure, without considering cultural, geographical, and historical differences. This research examines the dynamics between universal ideas about reducing meat consumption and the practical realities of indigenous livestock systems, highlighting the political economic and political ecological dimensions that may be overlooked in mainstream discourse. Specifically, it differentiates between large-scale industrial livestock farming and the nomadic pastoralist practices of tribal communities, using case studies from pastoralist communities in Kenya. Data from literature reviews and fieldwork conducted between 2022 and 2024 reveal that nomadic pastoralist systems serve as mechanisms

for adapting to drought, embodying cultural identity, and reflecting local epistemologies. The article challenges universal notions that reduce livestock solely to a "carbon source," pointing out that such discourse perpetuates colonial structures in land and environmental management. This article proposes acknowledging the voices and knowledge of women and local communities as equal co-designers of environmental futures.

Keywords: Postcolonial Ecology, Pastoralism, Climate Justice, Kenya

บทนำ

“ดิบ เถื่อน ง่ายๆ และการทำให้ทรัพยากรเป็นความสมัยใหม่” ทันทีที่ล้อของเครื่องบินเล็กแบบ 8 ที่นั่งแตะพื้นดินของมาไซ (Maasai land) ในประเทศเคนยา สิ่งที่เห็นเบื้องหน้าของผู้เขียนคือร่องรอยของรันเวย์แบบง่ายๆ แทบไม่ต่างจากทางเดินธรรมดาของผู้คน กลิ่นอายของความดิบ เถื่อน ความงาม และความศิวิไลซ์ พรั่งพรูขึ้นในใจผู้เขียนอย่างฉับพลัน “โอ้ ว้าว นี่คือสนามบินเหรอพ่อ...” เด็กชายคนหนึ่งที่เพิ่งก้าวออกจากเครื่องหันไปถามพ่อของเขา เสียงของเขาเรียกเสียงหัวเราะจากทุกคนบนเครื่องบินแทบจะพร้อมเพรียงกัน **มาไซแลนด์** ผู้เขียนมาถึงแล้ว...ที่นี่คือเขตอนุรักษ์ธรรมชาติ *Maasai Mara* หรือที่ชาวมาไซเรียกว่า *“มาไซมาร่า”* (ดูสีเขียวเข้มในแผนที่) หมายถึงพื้นที่อันกว้างใหญ่ในภูมิทัศน์แบบทุ่งหญ้าสะวันนา สลับกับระบบนิเวศอันหลากหลายและสมบูรณ์ ทั้งทุ่งหญ้าที่พลิ้วลู่ลม ธารน้ำ แม่น้ำมาร่า โตรกหิน ไม้พุ่มซึ่งกระจัดกระจายเป็นหย่อมๆ เล็กบ้าง กลางบ้าง ใหญ่บ้าง มักปรากฏอยู่ตามแนวธารน้ำ รวมถึงภูเขาเตี้ยๆ เนินเขา แอ่งน้ำ และปลักตม สิ่งหนึ่งที่สะดุดตามาก คือ *ต้นไม้มาไซมาร่า* ชาวท้องถิ่นให้ชื่อนี้กับต้น *Balanites* (บาลาไนท์) มันยืนทะนงอย่างโดดเด่น สงบนิ่ง ดูเหมือนไม่เกี่ยวข้องกับใคร และอายุยืนยาว

นับร้อยปี ช้างมักใช้เปลือกต้นไม้ชนิดนี้ถูตัวเพราะคัน ความงามของมันนั้นเปลี่ยนไปตามแสงแดดของวัน ยามเช้า สาย บ่าย และย่ำค่ำ ความงามแบบ “ดิบ เถื่อน” ของมันช่างน่าหลงใหล สัตว์ป่าในมาไซมาร่าก็กระจายตัวอย่างอิสระตามลักษณะภูมิประเทศ ทั้งนุ่มนิ่ม น่ารัก อ่อนโยน ดุร้าย และน่าเกรงขาม พวกมันใช้พื้นที่ทั้งในส่วนที่เป็นของตนเอง และพื้นที่ร่วมกับสิ่งมีชีวิตอื่น ทั้งหมดนี้สะท้อนนโยบาย “การอนุรักษ์ที่อิงเสน่ห์ของสิ่งมีชีวิต” (charismatic wildlife) ซึ่งมีรากฐานจากแนวคิดแบบอาณานิคม” (บันทึกสนาม 22 เมษายน 2565)

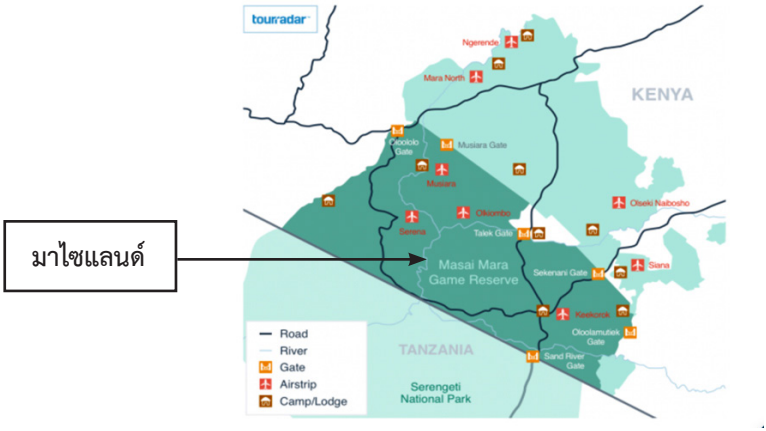

ที่มา: https://www.tourradar.com/sg/masai-mara-map

ในอีกมุมหนึ่งของเคนยา คือการที่ผู้เขียนได้ไปเยี่ยม พิพิธภัณฑ์คาเรน บลิกเซน *(Karen Blixen National Museum)* ซึ่งเล่าชีวิตจริงของนักเขียนหญิงชาวเดนมาร์ก *Karen Blixen* เจ้าของนามปากกา *Isak Dinesen* เธอใช้ชีวิตอยู่ในเคนยามากกว่า 10 ปี ตั้งแต่ต้นทศวรรษ 1900 โดยซื้อที่ดินกว่า 4,500 เอเคอร์ เพื่อปลูกกาแฟบนพื้นที่ประมาณ 600 เอเคอร์ ส่งขายสู่ยุโรป คาเรน

เคยให้การศึกษา ถ่ายทอดความรู้ด้านสุขภาพและการเพาะปลูกแก่ชาวแอฟริกันท้องถิ่น แต่ในที่สุด เธอก็กลับไปเสียชีวิตที่บ้านเกิด หลังจากพบกับความล้มเหลวทางธุรกิจ ความผิดหวังในความรัก และปัญหาสุขภาพ ภายในพิพิธภัณฑ์ (ซึ่งไม่อนุญาตให้ถ่ายภาพ) มีการจัดแสดงข้าวของเครื่องใช้ของเธออย่างพิถีพิถัน ราวกับหลุดออกมาจากภาพยนตร์ *Out of Africa* ที่สร้างจากชีวิตของเธอ เรื่องราวระหว่างเธอ สามี และชายคนรักอีกคนหนึ่ง ซึ่งเป็นคนขาวทั้งหมด กับคนท้องถิ่นผิวสีในเคนยา กลายเป็นประเด็นที่ถกเถียงอย่างหลากหลาย บ้างมองว่าเป็นการเหยียดผิว (racism) บ้างว่าเป็นการแสดงออกถึงความเหนือกว่าของคนขาว (white supremacy) และบ้างว่าเป็นเพียงเรื่องรักโรแมนติก (romance) ผู้เขียนถามไกด์สาวชาวเคนยาผู้มีรอยยิ้มสดใสว่า ในฐานะคนเคนยาเธอรู้สึกอย่างไรกับคาเรน เธอยิ้มและตอบว่า **“I am positive about her because she provided education, income and health for local people here”** ผู้เขียนรู้สึกเชิงบวกต่อคาเรน เพราะเธอส่งเสริมการศึกษา รายได้ และสุขภาพให้กับผู้คนในพื้นที่แห่งนี้” (บันทึกสนาม 3 มีนาคม พ.ศ. 2565)

ประสบการณ์ที่ Maasai Mara และพิพิธภัณฑ์ Karen Blixen ทำให้ผู้เขียนตั้งคำถามต่อ “การอนุรักษ์” ที่ถูกทำให้เป็นเรื่องของความสวยงาม เสน่ห์ และความช่วยเหลืออย่างมีเมตตาจากคนขาว โดยที่ภาพเหล่านั้นแฝงไว้ด้วยอำนาจทางประวัติศาสตร์และโครงสร้างอาณานิคมที่ยังคงส่งผลต่อวิธีที่เรามองธรรมชาติและชุมชนท้องถิ่นในวันนี้ ภายใต้กระแสการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศระดับโลก เส้นแบ่งระหว่าง “ผู้อนุรักษ์” กับ “ผู้ถูกมองว่าเป็นปัญหา” กลับกลายเป็นเรื่องซับซ้อนที่ต้องย้อนกลับไปสำรวจจากอดีตสู่ปัจจุบันซึ่งกำลังจะนำเข้าสู่ประเด็นการเขียนบทความนี้

ทุกวันนี้ บนเวทีถกเถียงเรื่องสภาพภูมิอากาศโลก การเลี้ยงสัตว์และการบริโภคเนื้อสัตว์กลายเป็นจำเลยตัวฉกาจ พวกมันถูกมองว่าเป็นสาเหตุสำคัญของการปล่อยก๊าซเรือนกระจก การทำลายความหลากหลายทางชีวภาพ และการเสื่อมโทรมของผืนดิน งานวิจัยชิ้นสำคัญอย่าง Livestock’s Long

Shadow (Steinfeld et al., 2006) และการศึกษาระบบอาหารของ Poore และ Nemecek (2018) จากซีกโลกเหนือ ได้สร้างกระแสเรียกร้องให้คนทั้งโลกลดการกินเนื้อสัตว์ และหันไปบริโภคอาหารจากพืชแทน เพื่อรับมือกับวิกฤตภูมิอากาศ แม้ข้อเสนอเหล่านี้จะตั้งอยู่บนเจตนาเชิงนิเวศที่ดูชอบธรรม แต่มันก็แฝงด้วยสมมติฐานแบบ “ภูมิอากาศแบบสากล” ซึ่งเชื่อว่าความรู้และนโยบายที่ใช้ได้ในประเทศพัฒนาแล้ว จะใช้ได้ในทุกพื้นที่ของโลก โดยไม่คำนึงถึงความแตกต่างด้านประวัติศาสตร์ ระบบอาหาร ภูมิศาสตร์ หรือวัฒนธรรมของประเทศในโลกใต้

อีกทั้งในบริบทของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศโลก วาทกรรมกระแสหลักมักชี้ให้เห็นว่าการเลี้ยงสัตว์และการบริโภคเนื้อเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการปล่อยก๊าซเรือนกระจก ทำให้เกิดแรงกดดันให้ลดการบริโภคและเปลี่ยนรูปแบบการผลิตอาหาร อย่างไรก็ตาม บทความนี้โต้แย้งว่าแนวคิดดังกล่าวมักเหมารวมและมองข้ามความซับซ้อนทางวัฒนธรรม ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิถีชีวิตของชุมชนปศุสัตว์เร่ร่อน ซึ่งแตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากการเลี้ยงสัตว์ในระบบอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ที่มักถูกงานวิชาการกระแสหลักวิพากษ์วิจารณ์

ประเทศเคนยาในแอฟริกาตะวันออก คือกรณีตัวอย่างของความตึงเครียดนี้ ที่นั่นผู้เขียนพบว่าการเลี้ยงสัตว์ไม่ได้เป็นแค่การผลิตอาหาร แต่คือหัวใจของวัฒนธรรม วิถีจิตวิญญาณ อัตลักษณ์เชิงพื้นที่ และเป็นกลไกสำคัญในการอยู่รอดจากภัยแล้ง โดยเฉพาะในเขตแห้งแล้งและกึ่งแห้งแล้งอย่าง Turkana, Isiolo, Marsabit และ Laikipia ที่ซึ่งระบบการเลี้ยงสัตว์เร่ร่อนคือทั้งทรัพย์สิน ความมั่นคง และการส่งต่อมรดกข้ามรุ่น แต่ในวาทกรรมแบบตะวันตก ชุมชนเหล่านี้กลับถูกมองว่าเป็นผู้สร้างวิกฤต เพราะสัตว์ของพวกเขาปล่อยก๊าซมีเทน ทั้งที่ในความเป็นจริง การบริโภคเนื้อสัตว์ของคนในพื้นที่กลับต่ำมาก เพราะความยากจน ขาดการเข้าถึงตลาด และการพึ่งพาเกษตรยังชีพ (Mokku, 2023) **ความขัดแย้งนี้ไม่ได้หยุดแค่เรื่องสิ่งแวดล้อม**

แต่มันกินลึกไปถึงโครงสร้างประวัติศาสตร์อาณานิคมและนโยบายเช่น แผนสวินเนอร์ตัน (Swynnerton Plan)

แผนสวินเนอร์ตันซึ่งประกาศใช้โดยรัฐบาลอาณานิคมอังกฤษในเคนยาเมื่อปี 1954 มีเป้าหมายเพื่อปรับโครงสร้างสิทธิในที่ดินของชาวแอฟริกัน โดยส่งเสริมกรรมสิทธิ์รายบุคคล การรวมแปลงที่ดิน และการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น กาแฟและชา เพื่อเชื่อมเกษตรกรเข้ากับเศรษฐกิจตลาด (Murunga, 2022) แม้จะอ้างว่าเป็นการพัฒนา แต่แผนนี้ยังเป็นเครื่องมือควบคุมการลุกฮือของกลุ่มเมาเมา โดยสร้างชนชั้นเกษตรกรที่ภักดีต่ออาณานิคม (Wanala et al., 2022) ผลลัพธ์คือการรื้อระบบถือครองแบบชุมชน การสูญเสียที่ดิน และการกีดกันชุมชนเลี้ยงสัตว์ โดยเฉพาะชาวมาไซ ออกจากผืนดินของตน (Murunga, 2022; Amatsimbi, 2024) ขณะเดียวกัน นโยบาย “การอนุรักษ์แบบป้อมปราการ” ก็ยึดพื้นที่เลี้ยงสัตว์ไปสร้างเขตอนุรักษ์และพื้นที่ซาฟารี เพื่อรองรับการท่องเที่ยว แทนที่จะมองสัตว์ป่าเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศร่วมกับชุมชน (Leal et al., 2021)

นอกจากนี้รัฐอาณานิคมยังได้มีแนวทาง “การอนุรักษ์แบบป้อมปราการ” (fortress conservation) ซึ่งเป็นรูปแบบของการอนุรักษ์ที่มุ่งปกป้องความหลากหลายทางชีวภาพผ่านการกำหนด “พื้นที่อนุรักษ์อย่างเข้มงวด” เช่น อุทยานแห่งชาติหรือเขตอนุรักษ์ ซึ่งกิจกรรมของมนุษย์โดยเฉพาะชุมชนท้องถิ่นหรือชนพื้นเมืองถูกจำกัดอย่างเข้มงวดหรือห้ามโดยสิ้นเชิง ในประเทศเคนยา แนวทางนี้มีรากฐานมาจากการอนุรักษ์ในยุคอาณานิคม ซึ่งการคุ้มครองสัตว์ป่าถูกเชื่อมโยงกับผลประโยชน์ของผู้ตั้งถิ่นฐานผิวขาว และแนวคิดเรื่องธรรมชาติที่ “บริสุทธิ์ปราศจากผู้คน” (the idea of “untouched” nature) ชุมชนเลี้ยงสัตว์พื้นเมืองอย่างชาวมาไซจึงถูกขับไล่ออกจากดินแดนบรรพบุรุษของตน เพื่อเปิดทางให้แก่เขตอนุรักษ์สัตว์ป่าและการท่องเที่ยว โดยเฉพาะในช่วงที่มีการจัดตั้งพื้นที่อย่าง **มาไซมารา** และ **อัมโบเซลี** (Amboseli) (Neumann, 1998) แนวทางเช่นนี้มองว่ามนุษย์เป็นภัยคุกคาม

ต่อธรรมชาติ และย้ำถึงโครงสร้างอำนาจแบบอาณานิคมที่ยังคงอยู่ โดยผลักไสผู้คนที่มีประวัติศาสตร์ของการอยู่ร่วมและจัดการภูมิทัศน์เหล่านี้ให้กลายเป็นคนนอก นักวิจารณ์จำนวนมากชี้ว่า “การอนุรักษ์แบบป้อมปราการ” นี้เป็นการ**สืบทอดรูปแบบของการยึดที่ดิน** ภายใต้ข้ออ้างของการปกป้องสิ่งแวดล้อม และมักให้ประโยชน์แก่ชนชั้นนำระดับโลกและอุตสาหกรรมท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์มากกว่าการคุ้มครองสิทธิและวิถีชีวิตของคนท้องถิ่น (Benjaminsen et al., 2013) ทั้งหมดนี้สะท้อนถึงการสืบทอดอำนาจของวาทกรรมแบบตะวันตกที่ยังคงมองระบบปศุสัตว์เร่ร่อนในแอฟริกาว่าเป็น “ปัญหา” ไม่ใช่มรดกทางวัฒนธรรม ไม่ใช่กลยุทธ์การอยู่รอด และไม่ใช่ระบบที่ควรมีพื้นที่ในอนาคต

บทความนี้เริ่มจากการอธิบายวิธีวิจัยก่อน ตามมาด้วยการสำรวจข้อเสนอระดับโลกที่เรียกร้องให้ลดการบริโภคเนื้อสัตว์ภายใต้วาทกรรมการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ผู้เขียนใช้กรอบนิเวศวิทยาหลังอาณานิคมวิเคราะห์กรณีเคนยา เพื่อตั้งคำถามต่อความเป็นสากลของวิทยาศาสตร์ภูมิอากาศ และวิพากษ์นโยบายอนุรักษ์และพัฒนาที่สืบทอดการกีดกันเชิงโครงสร้างจากยุคอาณานิคม โดยเสนอว่าระบบเลี้ยงสัตว์เร่ร่อนในแอฟริกาตะวันออกคือรากฐานทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาในภูมิประเทศแห้งแล้ง พร้อมเปิดประเด็นความเปราะบางทางเพศของผู้หญิงในชุมชนเลี้ยงสัตว์ที่ถูกละเลยจากนโยบายกระแสหลัก ท้ายที่สุด ผู้เขียนเสนอว่า “การปลดแอกจากภูมิอากาศ” ต้องเริ่มจากการฟังเสียงของชุมชน ฟื้นอธิปไตยเหนือที่ดิน และกระจายอำนาจการกำหนดนโยบายสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นธรรม

วิธีการศึกษาข้อมูล

ข้อมูลในบทความนี้ได้จากสองแหล่งหลัก ได้แก่ การทบทวนวรรณกรรม และประสบการณ์ภาคสนามของผู้เขียน ในส่วนแรก เป็นการทบทวนจากแหล่งข้อมูลหลากหลาย ทั้งงานวิจัย บทความวิชาการ ข้อเขียนสั้นๆ จากเว็บไซต์พิพิธภัณฑ์ และสื่อออนไลน์ ที่เกี่ยวข้องกับประเด็นสิ่งแวดล้อม การอนุรักษ์ และปศุสัตว์ในแอฟริกาตะวันออก ส่วนที่สอง มาจากประสบการณ์ภาคสนามของผู้เขียน ซึ่งมีโอกาสเดินทางไปใช้ชีวิตในประเทศเคนยาเป็นระยะๆ ปีละ 1–2 ครั้ง ติดต่อกันตลอดช่วงสามปี ระหว่างปี พ.ศ. 2565–2568 ตลอดช่วงเวลาดังกล่าว ผู้เขียนได้เข้าเยี่ยมพื้นที่ซาฟารีและเขตอุทยานที่เรียกกันว่าการอนุรักษ์แบบป้อมปราการในเคนยา เช่น มาไซมาร่า **อัมโบเซลี** ไนวาชา (Naivasha) **รวมกัน**มากกว่า 7 ครั้ง ทั้งที่ดำเนินการโดยภาครัฐและเอกชน ได้สังเกตการณ์จัดการพื้นที่ การท่องเที่ยว และการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น นอกจากนั้น ผู้เขียนยังได้เข้าเยี่ยมตลาดค้าวัวของชาวมาไซ ซึ่งเป็นตลาดเฉพาะกิจที่เกิดขึ้นระหว่างทาง โดยเป็นพื้นที่ซื้อขายวัวที่มีเฉพาะผู้ชายเข้าร่วม ส่วนผู้หญิงมักขายของเล็กๆ น้อยๆ เช่น ผลไม้ ขนม พร้อมกับแบกลูกไปด้วย ลูกจ้างจำนวนหนึ่งต้องเดินต้อนวัวของนายจ้างเป็นระยะทางนับร้อยกิโลเมตรเพื่อมาขายวัวที่ตลาด ขณะที่นายจ้างขับรถเก๋งมารออยู่ที่ตลาด ไม่ได้ใช้รถขนวัวแบบ “เช้าไปเย็นกลับ” เหมือนในอีสาน คนจากกลุ่มชาติพันธุ์มาไซและเผ่าอื่นๆ ใช้เวลาเดินทางนาน 3–5 วัน ทั้งขามาและขากลับ โดยต้อนวัวไปด้วยตลอดเส้นทาง

ทุกครั้งที่เดินทางมันช่างเป็นโอกาสสำคัญในการสังเกตและเรียนรู้ผ่านการพูดคุยกับชาวมาไซ โดยเฉพาะผู้นำท้องถิ่นที่ทำหน้าที่เป็นไกด์ และจากการเยี่ยมหมู่บ้านมาไซโดยตรงหนึ่งครั้ง ประสบการณ์เหล่านี้สะท้อนว่า "ซาฟารี" เป็นพื้นที่ที่ออกแบบมาเพื่อรองรับคนขาวและนักท่องเที่ยวโดยเฉพาะ โดยมี “สัตว์ป่า” เป็นองค์ประกอบหลักของประสบการณ์เพื่อสร้างภาพของธรรมชาติอันบริสุทธิ์ตามจินตนาการแบบอาณานิคม ซึ่งมักเรียกว่า “การอนุรักษ์ที่อิงเสน่ห์ของสิ่งมีชีวิต” แนวทางที่ผสานความบันเทิงเข้ากับอุดมการณ์การ

อนุรักษ์ นอกจากนี้ ผู้เขียนยังได้สำรวจพื้นที่ในเมืองไนโรบีและโดยรอบ รวมถึงเยี่ยมชมพิพิธภัณฑ์แห่งชาติเคนยา (Kenya National Museum) และย่านต่างๆ ของเมืองหลวง ซึ่งมีภูมิทัศน์ที่สวยงาม รายล้อมด้วยเนินเขาและป่าไม้ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่โดดเด่นอย่างยิ่งคือ ความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่ที่เห็นได้ชัดเจนระหว่างพื้นที่อยู่อาศัยของผู้มีฐานะ ซึ่งประกอบด้วยบ้านสมัยใหม่ สวนเขียวขจี ถนนที่เป็นระเบียบ มีระบบสาธารณูปโภคครบครัน และล้อมรั้วไฟฟ้าสูงกว่า 2 เมตร กับพื้นที่ชุมชนแออัดที่เต็มไปด้วยถนนแคบคับ ผุพัง มีหลุมบ่อ ไม่มีเส้นแบ่งเลน ถนนกลายเป็นพื้นที่ค้าขาย มีแผงลอยเรียงราย ร้านค้าขนาดเล็กที่สร้างจากไม้หรือผ้าพลาสติก และรถเข็นขายของแบบง่ายๆ เช่น ตลาดสด Fresh Market ซึ่งเป็นแหล่งจับจ่ายของคนท้องถิ่นโดยเฉพาะ แทบไม่พบชาวต่างชาติ และผู้เขียนก็สามารถสังเกตได้เพียงจากในรถเท่านั้น ตรงกันข้ามชาวต่างชาติ คนมีฐานะในเคนยา รวมถึงชาวอินเดียที่เกิดในเคนยา มักจับจ่ายในห้างสรรพสินค้า เช่น NBC, Zucchini, Village Market และ Carrefour ความเปรียบต่างที่เด่นชัดระหว่างพื้นที่เหล่านี้ สะท้อนถึงความเหลื่อมล้ำเชิงโครงสร้างอย่างลึกซึ้ง โดยเขตเมืองที่เจริญมากมักเป็นที่อยู่อาศัยของคนผิวขาว ชาวอินเดีย และชนชั้นนำของเคนยา เช่น นักการเมือง ข้าราชการ และกลุ่มทุน ขณะที่อีกฟากหนึ่งคือประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ ที่ต้องดำรงชีวิตอยู่ในระบบเศรษฐกิจนอกทางการ โดยไม่มีโครงสร้างพื้นฐานที่เพียงพอ

อีกทั้งผู้เขียนยังได้มีโอกาสเดินทางไปยังไร่ชาขนาดใหญ่สุดลูกหูลูกตา ซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของชาวยุโรป รวมถึงได้เดินป่าในป่าชานเมืองชื่อ Karura Forest ซึ่งมีขนาดประมาณ 1,000 เฮกตาร์ และมีพันธุ์ไม้ราว 605 ชนิด เส้นทางที่เดินใช้เวลาประมาณ 1 ชั่วโมงครึ่ง หรือราว 10,000 ก้าว ป่าแห่งนี้เคยเกือบถูกเวนคืนโดยรัฐและนายทุนเพื่อพัฒนาเป็นที่อยู่อาศัยและสำนักงาน แต่ด้วยการต่อสู้ของนักเคลื่อนไหวสิ่งแวดล้อมหญิงชาวเคนยา *Wangari Maathai* และเครือข่ายของเธอ ที่ใช้ทั้งการล้อมป่า ปลูกต้นไม้ และการรณรงค์ในที่สาธารณะ พวกเธอถูกทำร้าย ถูกจับกุม แต่ยังคงยืนหยัดต่อสู้จนประสบความสำเร็จ

ในปี ค.ศ. 1999 รัฐบาลต้องยอมประกาศให้ Karura Forest เป็นพื้นที่อนุรักษ์ในเมือง และในเวลาต่อมา Wangari Maathai ก็ได้รับรางวัลโนเบลสาขาสันติภาพจากบทบาทของเธอ

นิเวศวิทยาหลังอาณานิคม: การท้าทายความเป็นสากลของวาทกรรมภูมิอากาศ

นิเวศวิทยาหลังอาณานิคม[1] กำลังกลายเป็นกรอบสำคัญในการตั้งคำถามว่า เหตุใดประวัติศาสตร์ยุคอาณานิคมจึงยังแฝงอิทธิพลในนโยบายสิ่งแวดล้อมของโลกปัจจุบัน โดยเฉพาะผ่านวาทกรรมด้านภูมิอากาศที่ดูเผินๆ เหมือนเป็นกลาง เป็นสากล และใช้ได้ทุกพื้นที่ แต่แท้จริงแล้วกลับแฝงอำนาจและโลกทัศน์ของตะวันตกอย่างลึกซึ้ง ในกรอบนี้ คำว่า “ความเป็นสากลของภูมิอากาศ” (climate universalism) ไม่ใช่เรื่องของวิทยาศาสตร์ล้วนๆ แต่มันหมายถึงการใช้มาตรการแบบเดียวกันในทุกพื้นที่ เช่น การเรียกร้องให้ลดการกินเนื้อเพื่อลดคาร์บอน หรือการฟื้นฟูธรรมชาติ (rewilding) ที่ไม่ได้แยกแยะระหว่างระบบปศุสัตว์แบบอุตสาหกรรมกับระบบการเลี้ยงสัตว์พื้นเมืองที่มีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมและระบบนิเวศเฉพาะถิ่น (Nixon, 2011; Gandhi, 2015) ในงานของ Poore และ Nemecek (2018) การลดการบริโภคเนื้อและผลิตภัณฑ์จากสัตว์ถูกเสนอเป็น “ทางรอดของโลก” ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากข้อมูลขนาดใหญ่และโมเดลทางคณิตศาสตร์ แต่เมื่อแนวคิดนี้ถูกแปลเป็นนโยบายระดับโลกและผลักดันสู่ประเทศในแอฟริกา เช่น เคนยา มันกลับกลายเป็นการลบเลือนภูมิปัญญาท้องถิ่นและทำให้ระบบปศุสัตว์ในพื้นที่แห้งแล้งกลายเป็นสิ่งต้องห้าม

ทางตอนเหนือของเคนยา ความขัดแย้งนี้ปรากฏชัดขึ้นเรื่อๆ เมื่อภัยแล้งที่ยืดเยื้อได้คร่าชีวิตสัตว์เลี้ยงกว่า 2.5 ล้านตัว (Mokku, 2023) ทำให้ครอบครัวเลี้ยงสัตว์จำนวนมากต้องเผชิญกับความยากลำบากอย่างหนัก และแม้พวกเขาจะเป็นกลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากวิกฤตภูมิอากาศโดยตรง แต่ใน

สายตาของนโยบายโลก พวกเขากลับถูกมองว่าเป็นส่วนหนึ่งของปัญหา นี่คือตัวอย่างของ “ความรุนแรงแบบค่อยเป็นค่อยไป” (slow violence) ตามที่ Nixon (2011) กล่าวไว้คือความเสียหายที่ค่อย ๆ กัดกร่อนชีวิตโดยที่ไม่มีใครเห็น เพราะมันถูกซ่อนอยู่ในโครงสร้างนโยบายและอำนาจเชิงระบบ ในสังคมเลี้ยงสัตว์ของเคนยา ปศุสัตว์ไม่ได้เป็นแค่เศรษฐกิจ แต่มันคือหัวใจของชีวิต การดูแลกันในชุมชน ความสัมพันธ์กับธรรมชาติ และจิตวิญญาณ ระบบการเลี้ยงสัตว์แบบหมุนเวียน การอนุรักษ์แหล่งน้ำ และการจัดการฝูงสัตว์โดยใช้ความรู้ดั้งเดิม เป็นการปรับตัวกับภูมิอากาศที่ละเอียดอ่อนและฝังรากลึกในพื้นที่ แต่กลับไม่เคยถูกนับในแบบจำลองคาร์บอนหรือวาระภูมิอากาศระดับโลก (Southworld, 2023)

ในเขตอนุรักษ์ที่มีชื่อเสียง ที่ดินผืนใหญ่เหล่านี้ถูกควบคุมโดยชนชั้นนำผิวขาวที่สืบทอดมาจากยุคอาณานิคม โดยอ้างการ “การอนุรักษ์ที่อิงเสน่ห์ของสิ่งมีชีวิต” เน้นการปกป้องสัตว์ป่าหายาก เช่น สิงโต แรด และช้าง เพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยวและดึงเงินทุนจากองค์กรอนุรักษ์สากล ขณะที่ชาวเลี้ยงสัตว์พื้นเมืองอย่างมาไซและซัมบูรู ถูกผลักออกจากพื้นที่อย่างเป็นระบบ นี่ไม่ใช่แค่การจัดการพื้นที่ธรรมชาติ แต่คือกระบวนการ “แย่งยึดที่ดินสีเขียว” (green grabbing) ซึ่งที่ดินถูกยึดในนามของการอนุรักษ์ โดยที่สิทธิของชาวบ้าน ความรู้ของชุมชน และเสรีภาพในการเคลื่อนย้ายเพื่อเลี้ยงสัตว์ ถูกควบคุมและตีตราเป็น “ภัยต่อสิ่งแวดล้อม” ภูมิประเทศแบบซาฟารีที่สวยงามจึงกลายเป็นฉากหน้าที่บดบังความรุนแรงเชิงโครงสร้างที่ซ่อนอยู่ข้างใน แม้จะมีการใช้ถ้อยคำอย่าง “การมีส่วนร่วมของชุมชน” หรือ “การจัดการร่วม” แต่บทบาทของชนพื้นเมืองส่วนใหญ่ถูกจำกัดอยู่แค่ในเชิงสัญลักษณ์ เช่น การแสดงวัฒนธรรม หรือแต่งกายแบบดั้งเดิมให้สอดรับกับความโรแมนติกของธรรมชาติในสายตานักท่องเที่ยว ขณะที่สิทธิในที่ดินและภูมิปัญญาท้องถิ่นของพวกเขาถูกทำให้เงียบงัน (Doller, 2019; Galaty, 2016) ผู้เขียนเห็นว่า หากจะปลดแอกจากภูมิอากาศ เราจำเป็นต้องทบทวนว่าใครเป็นผู้กำหนดวาระ

ใครถูกมองเห็น และใครที่ถูกทำให้เงียบหาย แนวคิดเรื่อง “ภูมิอากาศแบบสากล” ต้องถูกตั้งคำถามอย่างถึงแก่น ไม่ใช่เพียงเพื่อความยุติธรรม แต่เพื่อให้การจัดการสิ่งแวดล้อมในอนาคตตั้งอยู่บนฐานของประวัติศาสตร์ ความสัมพันธ์ และความหลากหลายของแนวคิดความยั่งยืน ไม่ใช่แค่จำนวนคาร์บอนที่ลดได้

วาทกรรมภูมิอากาศตะวันตกเกี่ยวกับปศุสัตว์และเนื้อสัตว์กับการวิพากษ์ของนิเวศหลังอาณานิคม

วาทกรรมด้านสภาพภูมิอากาศของตะวันตกได้ระบุว่าปศุสัตว์โดยเฉพาะวัวถือเป็นตัวการสำคัญของการทำลายสิ่งแวดล้อมในระดับโลก รายงานพื้นฐานอย่าง *Livestock’s Long Shadow* (FAO, 2006) และงานศึกษาของ Poore และ Nemecek (2018) ได้สนับสนุนการลดการบริโภคเนื้อสัตว์และผลิตภัณฑ์นมอย่างเข้มข้นเพื่อบรรเทาการปล่อยก๊าซเรือนกระจก แม้ว่าจะมีความแม่นยำทางวิทยาศาสตร์ แต่งานเหล่านี้ก็มักตั้งอยู่บนตรรกะนิเวศวิทยาแบบสากลที่มองว่าผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมสามารถวัดได้ในมาตรฐานเดียวกันทั่วโลกโดยละเลยบริบทสังคมและนิเวศที่แตกต่างกันอย่างลึกซึ้ง บริบทนี้ส่งผลกระทบอย่างสำคัญต่อสังคมเลี้ยงสัตว์ในแอฟริกา ที่ระบบการเลี้ยงสัตว์ฝังแน่นอยู่ในประวัติศาสตร์ การดำรงชีวิต และความสัมพันธ์กับภูมิทัศน์ธรรมชาติ บทความนี้ใช้แนวคิดนิเวศวิทยาหลังอาณานิคมเพื่อสำรวจประเด็นถกเถียงที่สำคัญหลายประการ ซึ่งท้าทายวาทกรรมกระแสหลักด้านสภาพภูมิอากาศ โดยเน้นย้ำถึงความอยุติธรรมเชิงความรู้ มรดกจากการอนุรักษ์แบบอาณานิคม แรงงานที่มีเพศสภาพ และการเอาตัวรอดทางวัฒนธรรม ซึ่งสะท้อนความจำเป็นในการสร้างการปกครองด้านสภาพภูมิอากาศที่รับผิดชอบต่อประวัติศาสตร์และเปิดกว้างต่อความหลากหลายของความรู้

ประเด็นหนึ่งที่สำคัญคือความตึงเครียดระหว่างแนวคิดสากลนิยมกับความรู้ท้องถิ่นทางนิเวศและวิทยาศาสตร์ด้านสภาพภูมิอากาศระดับโลก เช่น การประเมินวัฏจักรชีวิตของผลิตภัณฑ์อาหาร (life-cycle assessment)

ที่มักเสนอวิธีแก้ปัญหาที่อ้างอิงจากข้อมูลรวมและค่าเฉลี่ยทั่วโลก แม้เครื่องมือเหล่านี้จะมีความน่าเชื่อถือในเชิงเทคนิค แต่ก็ทำให้ความหลากหลายของระบบเลี้ยงสัตว์ถูกทำให้แบนราบลง และไม่สามารถแยกแยะระหว่างระบบอุตสาหกรรมในประเทศพัฒนาแล้ว กับการเลี้ยงสัตว์แบบเร่ร่อนในเขตแห้งแล้งของแอฟริกา นักวิชาการอย่าง Nixon (2011) และ Gandhi (2015) ชี้ว่า การลดทอนเชิงความรู้เช่นนี้สะท้อนถึงการครอบงำของระบอบวิทยาศาสตร์แบบยึดยุโรปเป็นศูนย์กลาง (Eurocentrism) ที่มีรากฐานมาจากประวัติศาสตร์ของการลบล้างความรู้ของชนพื้นเมือง ดังนั้น นิเวศวิทยาหลังอาณานิคมจึงเรียกร้องให้ยอมรับระบอบความรู้ที่หลากหลาย ซึ่งสะท้อนการจัดการพื้นที่ดินแบบสัมพันธ์และปรับตัวได้ของชุมชนเลี้ยงสัตว์

ประเด็นถัดไปคือความขัดแย้งระหว่างการคำนวณการปล่อยก๊าซเรือนกระจกกับความรับผิดชอบเชิงประวัติศาสตร์ แม้โมเดลด้านสภาพภูมิอากาศจะเน้นบทบาทของปศุสัตว์ในการปล่อยก๊าซ แต่ในความเป็นจริง ชุมชนเลี้ยงสัตว์ในแอฟริกากลับมีส่วนร่วมน้อยมากต่อการปล่อยก๊าซโลก ในขณะที่ต้องเผชิญกับผลกระทบอย่างรุนแรง Mokku (2023) ได้บันทึกผลกระทบอันเลวร้ายจากภัยแล้งที่ยืดเยื้อในเคนยา ซึ่งทำให้ปศุสัตว์ตายไปนับล้านตัว กระนั้นวาทกรรมสากลยังคงวาดภาพให้ชุมชนเหล่านี้เป็นผู้ก่อปัญหาสิ่งแวดล้อม การกลับด้านของความรับผิดชอบเช่นนี้เผยให้เห็นความอยุติธรรมเชิงประวัติศาสตร์ในวาทกรรมด้านสภาพภูมิอากาศ ซึ่งมรดกของการถูกยึดที่ดินในยุคอาณานิคมยังคงสะท้อนอยู่ในการปกครองเชิงนิเวศของปัจจุบัน

การถกเถียงที่สำคัญอีกประการถัดมาคือเรื่องการอนุรักษ์กับอธิปไตยเหนือที่ดิน “การล่าอาณานิคมด้วยการอนุรักษ์” (conservation coloniality) เพื่ออธิบายว่าระบบเขตอนุรักษ์ในปัจจุบันยังคงทำงานภายใต้ตรรกะของการยึดครองที่ดินในยุคอาณานิคม ภายใต้ชื่อของ “ความยั่งยืน” ในเคนย่า พื้นที่อนุรักษ์และเขตท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์มักจำกัดการเคลื่อนย้ายของชุมชนเร่ร่อนและยกเว้นพวกเขาออกจากกระบวนการตัดสินใจด้านการใช้ที่ดิน โดยให้

น้ำหนักกับการดูดซับคาร์บอนมากกว่าสิทธิในที่ดินของคนท้องถิ่น Collins et al., (2021) จึงเห็นได้ว่านโยบายอนุรักษ์เช่นนี้ยังคงยึดติดกับลำดับชั้นของอำนาจแบบอาณานิคม ส่วนประเด็นด้านจริยธรรมในการบริโภคเนื้อสัตว์นั้นก็ถูกวิพากษ์อย่างลึกซึ้งเช่นกันเพียงเพราะการสร้างกระแสสิ่งแวดล้อมตะวันตกที่มักนำเสนอการกินมังสวิรัติในฐานะทางเลือกจริยธรรมเพื่อโลก อย่างไรก็ตาม Gandhi (2015) วิจารณ์ว่าการเหมารวมจริยธรรมแบบตะวันตกเช่นนี้เป็นการลบล้างเศรษฐศาสตร์เชิงคุณธรรมของชุมชนพื้นเมืองที่เลี้ยงสัตว์ ซึ่งไม่ได้มองสัตว์เป็นสินค้าแต่เป็นส่วนหนึ่งของความสัมพันธ์ครอบครัว วัฒนธรรม และการดำรงชีพ

Dempsey (2022) ชี้ว่า การล่าอาณานิคมผ่านการอนุรักษ์ทำให้ชุมชนเลี้ยงสัตว์เร่ร่อนในแอฟริกาตะวันออกถูกกีดกันและชายขอบมายาวนาน โดยสิทธิในที่ดินของพวกเขาถูกจำกัดตั้งแต่ปลายศตวรรษที่ 19 เมื่อจักรวรรดิอังกฤษประกาศว่า “ที่ดินที่ไม่มีผู้อยู่อาศัย” หรือ “ใช้ไม่เกิดประโยชน์” เป็นของรัฐอาณานิคม ภายใต้แนวคิด *terra nullius* รัฐอาณานิคมใช้เกณฑ์ยุโรปในการนิยามการใช้ที่ดินอย่าง “เหมาะสม” ซึ่งไม่ครอบคลุมระบบปศุสัตว์เร่ร่อนแบบกระจายอำนาจของชาวพื้นเมือง ที่ดินอุดมสมบูรณ์โดยเฉพาะใน “ที่ราบสูงของคนขาว” รอบกรุงไนโรบี ถูกสงวนไว้ให้ผู้ตั้งถิ่นฐานชาวยุโรป ขณะที่คนพื้นเมืองถูกผลักให้อยู่นอกระบบกรรมสิทธิ์อย่างเป็นทางการปัจจุบัน ในภูมิภาคนี้กำลังเกิดการต่อสู้แย่งชิงที่ดิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแย่งชิงสิทธิในการเข้าถึงทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ ใครควรมีสิทธิ์เข้าถึง นักท่องเที่ยวซาฟารีในรถแลนด์โรเวอร์ หรือชาวเลี้ยงสัตว์เร่ร่อนที่กำลังมองหาหญ้าเลี้ยงวัวในภูมิภาคที่ต้องเผชิญกับภัยแล้งมากขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งรุนแรงขึ้นจากวิกฤตภูมิอากาศ คำถามนี้กลายเป็นเรื่องของชีวิตและความตาย ด้วยเหตุนี้เอง ตามรายงานของนักข่าว Margaret Evans ชาวเลี้ยงวัวชาวมาไซอย่าง Samwel Parare และคนอื่นๆ จึงพาฝูงวัวเข้าไปเลี้ยงในพื้นที่อนุรักษ์สัตว์ป่าอย่างผิดกฎหมาย เขาพูดว่า “พวกเราไม่มีที่ไป และวัวของพวกเรากำลังจะตาย เราจึงเห็นว่าที่นั่นคือที่เดียวที่ยังมีหญ้าให้กิน”

นอกจากนี้ มิติทางเพศสภาพในการปรับตัวต่อสภาพภูมิอากาศยังสะท้อนถึงความไม่เป็นธรรมอีกระดับหนึ่ง นักนิเวศวิทยาการเมืองเชิงสตรีนิยมชี้ว่าผู้หญิงในสังคมเลี้ยงสัตว์มักต้องแบกรับภาระแรงงานโดยไม่ได้รับการยอมรับในนโยบายปรับตัว Kariuki และ Little (2023) รวมถึง Gwala et al. (2022) เน้นว่าแม้ผู้หญิงจะมีบทบาทสำคัญในการดูแลปศุสัตว์และจัดการทรัพยากรน้ำ แต่พวกเธอกลับถูกกีดกันออกจากโครงสร้างการตัดสินใจ อีกประเด็นสำคัญคือการพึ่งพาตัวชี้วัดคาร์บอนที่ไม่สามารถสะท้อนมิติทางวัฒนธรรมได้ Murunga (2022) ชี้ว่า ปศุสัตว์ในแอฟริกามีความเกี่ยวพันกับระบบความเชื่อ จิตวิญญาณ และยุทธศาสตร์การปรับตัวแบบชุมชน การเน้นแต่ประสิทธิภาพเชิงตัวเลขจึงเสี่ยงต่อการทำลายระบบความห่วงใยและอัตลักษณ์ของชุมชน ชี้ให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่างการปรับตัวทางเทคนิคกับความยุติธรรมเชิงโครงสร้าง แนวทางด้านสภาพภูมิอากาศจำนวนมาก จากการลดเนื้อสัตว์ไปจนถึงการซื้อขายคาร์บอนที่เน้นทางออกเชิงเทคโนโลยีแต่ไม่แตะต้องรากเหง้าของปัญหา เช่น การถูกยึดที่ดิน ความไม่เท่าเทียมเชิงความรู้ และความเหลื่อมล้ำทางวัตถุ (Hodgson, 2001; 2011) Gandhi (2015) เน้นว่าการปกครองด้านสภาพภูมิอากาศที่เปลี่ยนแปลงอย่างแท้จริง ต้องเริ่มจากการปลดปล่อยอาณานิคมทางความคิด การฟื้นฟูสิทธิในที่ดิน และการกระจายอำนาจการตัดสินใจ (Gandhi, 2015)

ดังนั้น นิเวศวิทยาหลังอาณานิคมเสนอกรอบการวิเคราะห์ที่สำคัญในการรื้อถอนสมมติฐานและความไม่เท่าเทียมที่ฝังลึกอยู่ในวาทกรรมด้านสภาพภูมิอากาศกระแสหลัก ด้วยการศึกษากรณีของปศุสัตว์ในบริบทชุมชนเลี้ยงสัตว์ในแอฟริกา บทความนี้แสดงให้เห็นว่าวาทกรรมแบบสากลว่าด้วยการปล่อยคาร์บอน การอนุรักษ์ และการบริโภคอย่างมีจริยธรรม อาจเป็นการสืบทอดตรรกะของอาณานิคม การเปลี่ยนผ่านสู่แนวทางด้านสภาพภูมิอากาศที่เป็นการปลดปล่อยต้องไม่เพียงแค่รู้เรื่องคาร์บอน แต่ต้องตระหนักในประวัติศาสตร์ เคารพวัฒนธรรมที่หลากหลาย และยึดมั่นในความเป็นธรรม

ปศุสัตว์ เมื่อพิจารณาในบริบททางประวัติศาสตร์และนิเวศวิทยา ไม่ใช่อุปสรรคต่อความยั่งยืน แต่คือองค์ความรู้ การปรับตัว และการดูแลที่ควรได้รับการยอมรับและให้เกียรติ

อาณานิคมกับการก่อร่างสร้างสังคมเศรษฐกิจการเมืองของเคนยา

ประเทศเคนยาตั้งอยู่ในภูมิภาคแอฟริกาตะวันออก ในด้านการเมืองเคนยาเป็นรัฐเดี่ยวภายใต้ระบบสาธารณรัฐแบบประธานาธิบดี โดยมีการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่นตามรัฐธรรมนูญฉบับปี 2010 ซึ่งแบ่งประเทศออกเป็น 47 มณฑล แต่ละมณฑลมีผู้ว่าการมณฑลและสภามณฑลที่มาจากการเลือกตั้ง เพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่นและลดความเหลื่อมล้ำทางประวัติศาสตร์ แม้จะมีการปฏิรูปดังกล่าว การเมืองระดับชาติยังคงเผชิญกับความตึงเครียดจากความขัดแย้งทางชาติพันธุ์ ระบบอุปถัมภ์ และความไม่มั่นคงระหว่างการเลือกตั้ง (Cheeseman, 2008) ในระดับชาติ ประธานาธิบดีทำหน้าที่ทั้งประมุขแห่งรัฐและหัวหน้ารัฐบาล โดยมาจากการเลือกตั้งของประชาชน ขณะที่ฝ่ายนิติบัญญัติประกอบด้วยสองสภา ได้แก่ สภาผู้แทนราษฎรและวุฒิสภา ส่วนฝ่ายตุลาการมีความเป็นอิสระตามหลักการ แต่ยังเผชิญกับข้อจำกัดด้านทรัพยากรและอำนาจบังคับใช้กฎหมาย

เคนยาเป็นประเทศที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์สูง โดยมีชนเผ่าหลักมากกว่า 40 กลุ่ม ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็นสามกลุ่มภาษาหลัก ได้แก่ กลุ่มไนลอติก (Nilotic) กลุ่มบันตู (Bantu) และกลุ่มคูชิติก (Cushitic) กลุ่มชาติพันธุ์ที่ใหญ่ที่สุด ได้แก่ ชาวคิคูยู (Kikuyu), ลูฮยา (Luhya), ลูโอ (Luo), กัมบา (Kamba), และคาเลนจิน (Kalenjin) แต่ละกลุ่มมีภาษาพื้นเมือง วัฒนธรรม และระบบความเชื่อที่เป็นเอกลักษณ์ของตน (Ogot, 1995; Branch, 2011) แม้ว่าความหลากหลายนี้จะเป็นจุดแข็งในทางวัฒนธรรม แต่ก็กลายเป็นจุดเปราะบางทางการเมือง เนื่องจากการเมืองในเคนยามักพัวพันกับการรวมกลุ่มตามชาติพันธุ์ ซึ่งส่งผลต่อทั้งการเลือกตั้ง การเข้าถึงทรัพยากรของรัฐ และ

การจัดสรรงบประมาณ (Cheeseman, 2008)

เคนยามีประชากรประมาณ 55 ล้านคน ในปี ค.ศ.2023 โดยมีโครงสร้างประชากรที่ค่อนข้างอายุน้อยเกือบ 60% ของประชากรทั้งหมดมีอายุต่ำกว่า 25 ปี (World Bank, 2023) เศรษฐกิจของเคนยามีลักษณะพึ่งพาภาคเกษตรกรรมเป็นหลัก โดยเกษตรกรรมมีบทบาทในการจ้างงานประชากรในชนบทประมาณ 70% แม้ว่าจะมีส่วนร่วมในผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ (GDP) เพียงประมาณหนึ่งในสามเท่านั้น กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญประกอบด้วย การทำไร่ขนาดเล็ก การเลี้ยงสัตว์ และการส่งออกพืชเศรษฐกิจ เช่น ชา กาแฟ และผลิตผลจากพืชสวน โดยเฉพาะในพื้นที่แห้งแล้งและกึ่งแห้งแล้ง กา และรากฐานทางวัฒนธรรมและนิเวศสำหรับชุมชนเลี้ยงสัตว์ นอกจากนี้ ภาคบริการของเคนยายังเติบโตอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะในด้านโทรคมนาคม การเงิน และการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ (Republic of Kenya, 2021)

ระหว่างปี 1903–1963 รัฐบาลอาณานิคมของเคนยาดำเนินนโยบายเกษตรกรรมแบบแบ่งแยกเชื้อชาติ โดยสนับสนุนเกษตรกรชาวยุโรปผ่านการจัดสรรที่ดินราคาถูก แรงงานราคาต่ำ และการสนับสนุนจากรัฐ ขณะที่เกษตรกรแอฟริกันถูกจำกัดสิทธิในที่ดิน ถูกเก็บภาษีสูง และห้ามปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างกาแฟ (Odhiambo et al., 2020) แม้จะเผชิญข้อจำกัด ผลผลิตในครัวเรือนของชาวแอฟริกันเพิ่มขึ้นในช่วงทศวรรษ 1920 เพื่อยังชีพ แต่ความแห้งแล้ง การระบาดของตั๊กแตน และภาวะเศรษฐกิจตกต่ำได้กระทบทั้งชาวแอฟริกันและชาวยุโรป ส่งผลให้รัฐบาลอาณานิคมต้องทบทวนนโยบายใหม่ ระบบเกษตรกรรมของเคนยาจึงสะท้อนมรดกอาณานิคมที่กดทับมาเกือบศตวรรษนับตั้งแต่ปี 1895 จนถึงเอกราชในปี 1963 (Ajwang et al., 2020)

ผู้เขียนได้มีโอกาสเข้าเยี่ยมพิพิธภัณฑ์แห่งชาติไนโรบีในปี พ.ศ.2566 ที่นั่นทำให้ได้เรียนรู้ว่าก่อนการเข้ามาของอังกฤษ เคนยาเคยเป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญกับเอเชีย ทั้งอินเดีย จีน โลกอิสลาม และชาวอาหรับ โดยเฉพาะ

พ่อค้าชาวอาหรับที่มีบทบาทสูง แต่ก็มักใช้อำนาจในเชิงกดขี่ต่อชาวเคนยาท้องถิ่น เมื่ออังกฤษเข้ามา พวกเขาได้ลดบทบาทของชาวอาหรับลง และสถาปนาอำนาจของตนเองผ่านการควบคุมทางนโยบาย กฎหมาย และอาวุธปืน อาณานิคมอังกฤษได้บีบบังคับชาวพื้นเมืองให้ออกจากพื้นที่เกษตรที่อุดมสมบูรณ์ เพื่อเปิดทางให้ชาวยุโรปตั้งถิ่นฐานและลงทุนทำไร่กาแฟ ไร่ชา และทำเหมืองแร่ พื้นที่ดีที่สุดถูกกันไว้ให้กับชาวอังกฤษทั้งเพื่อเกษตรกรรมและที่อยู่อาศัย ขณะที่ชาวพื้นเมืองถูกจำกัดไม่ให้ปลูกพืชเศรษฐกิจ และกลายเป็นแรงงานราคาถูกในไร่ของคนขาว

อาณานิคมยังส่งผลต่อโครงสร้างสังคมในหลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นการเกณฑ์ชาวพื้นเมืองไปร่วมรบในสงครามโลกครั้งที่ 1 ซึ่งมีผู้เสียชีวิตจำนวนมาก การเผยแพร่ศาสนาคริสต์เพื่อลดอิทธิพลของศาสนาอิสลามและความเชื่อดั้งเดิม การนำเข้าระบบการศึกษาและสาธารณสุขแบบตะวันตก รวมถึงการใช้แรงงานชาวอินเดียในการสร้างทางรถไฟสายสำคัญ *Uganda Railway* ซึ่งกลายเป็นรากฐานของการพัฒนาเศรษฐกิจสมัยใหม่ในยุคอาณานิคมในขณะเดียวกัน การต่อต้านของชาวพื้นเมืองก็ขยายตัว โดยเฉพาะการลุกฮือของขบวนการ *Mau Mau Rebellion* ที่เป็นแรงผลักดันสำคัญในการเรียกร้องเอกราช แม้ว่าจะต้องแลกมาด้วยความรุนแรงและการเสียชีวิตจำนวนมาก ภายหลังการได้รับเอกราชในปี ค.ศ. 1963 กลุ่มผู้นำที่เคยให้ความร่วมมือกับอังกฤษได้จัดตั้งรัฐบาล และพยายามผลักดันนโยบายการกระจายกรรมสิทธิ์ในที่ดินใหม่ให้กับชาวพื้นเมืองบางส่วน (บันทึกสนาม 26 ธันวาคม พ.ศ. 2566) ปัจจุบันชาวอินเดียเป็นพ่อค้าค้าปลีก เจ้าของอสังหาริมทรัพย์ และการก่อสร้าง แม้รัฐบาลจะยอมรับชาวอินเดียเป็น “ชนเผ่าที่ 44” อย่างเป็นทางการ แต่ชาวเคนยาจำนวนมากยังเป็นแรงงานราคาถูกในธุรกิจของคนอินเดีย สะท้อนถึงความเหลื่อมล้ำเชิงโครงสร้างที่สืบเนื่องจากยุคอาณานิคมมาจนถึงปัจจุบัน (บันทึกสนาม 2 มกราคม พ.ศ. 2566)

เพื่อตอบสนองต่อความไม่มั่นคงด้านอาหาร รัฐบาลอาณานิคมเคนยาส่งเสริม “เกษตรกรก้าวหน้า” และเปิดทางให้เกษตรกรแอฟริกันบางกลุ่มปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น กาแฟ (North Nyanza District, 1949; Kungu et al., 2022) แต่ความเหลื่อมล้ำด้านที่ดินยังดำรงอยู่ นำไปสู่การลุกฮือของกลุ่มเมาเมาและการออก “แผนสวินเนอร์ตัน” ปี 1954 ที่แม้จะยกระดับเกษตรกรบางกลุ่ม แต่กลับบั่นทอนระบบเลี้ยงสัตว์เร่ร่อนและผลักดันการครอบครองที่ดินแบบปัจเจก แม้หลังเอกราชในปี 2506 ภาคเกษตรยังคงเป็นหัวใจเศรษฐกิจของเคนยา แต่ความไม่เสมอภาคที่ตกทอดจากยุคอาณานิคมยังจำกัดบทบาทเกษตรกรรายย่อย (Odhiambo et al., 2020; Republic of Kenya, 2021a) ความท้าทายสำคัญ ได้แก่ การเข้าถึงที่ดินไม่เท่าเทียม โครงสร้างพื้นฐานที่อ่อนแอ และความเปราะบางต่อภูมิอากาศ นักวิจัยจึงเสนอให้การปฏิรูปเกษตรต้องเผชิญหน้ากับประวัติศาสตร์และบูรณาการความรู้ข้ามศาสตร์อย่างจริงจัง (Agyeman-Boaten et al., 2022; King & He, 2006; Paré et al., 2015)

เคนยาอุดมด้วยทรัพยากรธรรมชาติและความหลากหลายทางนิเวศ เช่น ป่าไม้ ทุ่งหญ้า แหล่งน้ำ และสัตว์ป่าหายาก ซึ่งสร้างรายได้ผ่านการท่องเที่ยวกว่า 10% ของ GDP ขณะที่ภาคเกษตร การเงิน และโทรคมนาคมก็มีบทบาทสำคัญ อย่างไรก็ตาม รายได้เฉลี่ยต่อหัวในปี 2022 อยู่ที่เพียง 2,100 ดอลลาร์ (World Bank, 2023) และภัยพิบัติจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ เช่น ความแห้งแล้ง ยังคงคุกคามเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อม แม้เศรษฐกิจเติบโตอย่างต่อเนื่อง ความยากจนยังคงสูง โดยเฉพาะในพื้นที่ชนบทและแห้งแล้งตอนเหนือ ที่ประชากรราว 36% ยังอยู่ใต้เส้นความยากจน ความเหลื่อมล้ำด้านที่ดิน โครงสร้างพื้นฐาน และการเมืองแบบอุปถัมภ์ยังเป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงทรัพยากรและการพัฒนาอย่างเท่าเทียม (Hickey & Bukenya, 2016)

ปศุสัตว์ เลี้ยงสัตว์เร่ร่อน การอนุรักษ์แบบป้อมปราการ และการปลูกพืชเชิงเดี่ยว

ระบบนิเวศสังคมของเคนยาได้รับอิทธิพลอย่างลึกซึ้งจากการปกครองของอังกฤษที่ปรับโครงสร้างการใช้ที่ดิน ขับไล่ชุมชนพื้นเมือง และตัดขาดความสัมพันธ์ระหว่างผู้คน สัตว์ และธรรมชาติ การอนุรักษ์แบบ “ป้อมปราการ” ที่รัฐอาณานิคมส่งเสริม ทำให้พื้นที่เลี้ยงสัตว์ดั้งเดิมถูกเปลี่ยนเป็นเขตอนุรักษ์เพื่อการท่องเที่ยวของชาวยุโรป เช่น อุทยานแห่งชาติไนโรบีและอัมโบเซลี (Wachira, 2023; Neumann, 1998) นโยบายเหล่านี้เอื้อประโยชน์แก่ผู้ตั้งถิ่นฐานและเจ้าของที่ดินรายใหญ่ ขณะเดียวกันกลับทำให้ระบบการเลี้ยงสัตว์ของชาวพื้นเมืองกลายเป็นสิ่งผิดกฎหมาย และสร้างความเหลื่อมล้ำด้านที่ดินที่ยังคงปรากฏจนถึงปัจจุบัน (Leal et al., 2021)

ยกตัวอย่างจากการเดินทางของผู้เขียนไปยังเขตอนุรักษ์ใกล้ทะเลสาบไนวาชา (Naivasha Lake) ผู้เขียนได้พูดคุยกับคุณวิลสัน ชายชาวเคนยาผู้ทำงานเป็นยามในเขตรักษาสัตว์แห่งหนึ่งที่มีฮิปโปอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก พื้นที่เขตอนุรักษ์ที่ผู้เขียนได้เยี่ยมชมคือ “ฟาร์มในฐานะเขตรักษาพันธุ์สัตว์” (Sanctuary Farm) ในเมืองไนวาชา ซึ่งอยู่ห่างจากกรุงไนโรบีประมาณสองชั่วโมง เป็นพื้นที่เอกชนที่ได้รับสัมปทานจากรัฐให้จัดการกิจกรรมท่องเที่ยวเชิงธรรมชาติ ทะเลสาบไนวาชาแห่งนี้มีพื้นที่กว่า 132 ตารางกิโลเมตร ตั้งอยู่ในเขตนากูรู เต็มไปด้วยปลาน้ำจืด นกหลากชนิด สัตว์น้ำ และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ฮิปโป วิลสันทำงานที่นี่มานานกว่า 5 ปี เดิมเขาและภรรยาเคยทำงานในฟาร์มดอกไม้ซึ่งปลูกกุหลาบและไม้เมืองหนาวในแปลงขนาดใหญ่เพื่อนำส่งยุโรป แต่ทั้งสองต้องเผชิญกับปัญหาสุขภาพจากการสัมผัสสารเคมีอย่างต่อเนื่อง จึงตัดสินใจลาออกและหางานใหม่ในพื้นที่ธรรมชาติที่แม้จะเสี่ยง แต่ปลอดภัยกว่าสำหรับสุขภาพ (ผู้เขียนยังได้ถ่ายภาพร่วมกับเขาที่หน้าแคมป์ไฟในคืนนั้น)

เขาเล่าต่อว่า ฮิปโปมองว่ามนุษย์ที่ล่วงล้ำเข้ามาในอาณาเขตของมันคือผู้รุกราน มันจะวิ่งเข้าใส่และกัดจนเสียชีวิต โดยเฉพาะในกรณีของชาวประมงที่ไม่มีใบอนุญาต ซึ่งมักเป็นคนยากจนที่ไม่สามารถซื้อใบอนุญาตจากรัฐได้ พวกเขาต้องลักลอบหาปลาในช่วงเช้าตรู่หรือค่ำ โดยใช้เครื่องมือพื้นบ้านอย่างถังลอยน้ำ หรือนั่งหาปลาริมฝั่ง ซึ่งเป็นพื้นที่อ่อนไหวและมักตรงกับอาณาเขตของฮิปโป วิลสันเล่าว่า ฮิปโปมักซ่อนตัวในน้ำ ก่อนจะค่อยๆ เคลื่อนตัวเข้าใกล้แล้วพุ่งเข้าใส่ กัดเหยื่อจนร่างขาดเป็นสองท่อน เหตุการณ์ลักษณะนี้คร่าชีวิตชาวประมงไปแล้วหลายราย พวกเขาเสี่ยงชีวิตเพื่อแลกกับอาหารและรายได้เพียงเล็กน้อย ทั้งยังขายปลาได้เฉพาะในตลาดชุมชน เนื่องจากไม่มีสิทธิ์เข้าตลาดกลางที่รัฐกำหนด ในทางกลับกัน ชาวประมงที่มีใบอนุญาตมักใช้เรือเครื่องยนต์ และออกหาปลาในพื้นที่ลึกซึ่งปลอดภัยจากฮิปโป เนื่องจากเสียงเครื่องยนต์ทำให้สัตว์ไม่เข้าใกล้ กลุ่มนี้จึงไม่เคยเกิดเหตุร้ายแรงจากฮิปโปเลย เรื่องราวของวิลสันสะท้อนให้เห็นถึงความเหลื่อมล้ำเชิงโครงสร้างที่ดำรงอยู่ในระบบอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างชัดเจน คนจนที่ไม่มีทางเลือกต้องเสี่ยงชีวิตในเขตอันตราย ขณะที่ผู้มีทุนและสิทธิทางกฎหมายสามารถดำเนินชีวิตอย่างปลอดภัยกว่าในพื้นที่เดียวกัน ความไม่เท่าเทียมเช่นนี้ไม่เพียงสร้างความเปราะบางทางเศรษฐกิจ แต่ยังเป็นปัจจัยที่นำไปสู่ “ความตายที่ไม่จำเป็น” ภายใต้เงื่อนไขของรัฐและการจัดการพื้นที่แบบรวมศูนย์ (บันทึกสนาม 2 มกราคม พ.ศ. 2566)

ควบคู่กับการขยายพื้นที่อนุรักษ์ รัฐอาณานิคมอังกฤษได้ส่งเสริมนโยบายเกษตรเชิงพาณิชย์ผ่าน “แผนสวินเนอร์ตัน” ปี ค.ศ. 1954[3] ซึ่งมุ่งรวมที่ดิน กระตุ้นให้เกษตรกรแอฟริกันหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น กาแฟและชา โดยอ้างว่าจะเพิ่มผลผลิตและความมั่นคงทางเศรษฐกิจ (Murunga, 2022) แต่ในความเป็นจริง ผลประโยชน์กลับตกอยู่กับ “เกษตรกรก้าวหน้า” เพียงไม่กี่ราย ขณะที่เกษตรกรส่วนใหญ่ โดยเฉพาะชาวเลี้ยงสัตว์ในพื้นที่แห้งแล้งถูกกันออกจากกระบวนการพัฒนาอย่างเป็นระบบ นโยบายดังกล่าวบั่นทอน

ระบบเกษตรกรรมดั้งเดิมและลดทอนความสามารถในการปรับตัวของชุมชน (Wa-Githumo, 1991) แผนนี้ยังส่งผลให้พื้นที่เลี้ยงสัตว์ส่วนรวมกลายเป็นทรัพย์สินส่วนบุคคล พร้อมกับการจัดตั้งเขตอนุรักษ์เพื่อการท่องเที่ยวและล่าสัตว์สำหรับชนชั้นสูง เช่น อุทยานแห่งชาติใน Laikipia ที่ผลักชาวพื้นเมืองออกจากที่ดินของบรรพบุรุษ แนวคิดเหล่านี้ยังสะท้อนอยู่ในวาทกรรมภูมิอากาศร่วมสมัยที่ยังคงมองระบบเลี้ยงสัตว์เร่ร่อนว่าเป็นภัยต่อสิ่งแวดล้อม แม้เคนยาจะได้รับเอกราชในปี 1964 แต่มรดกอาณานิคมยังคงดำรงอยู่ โดยเฉพาะในระบบกรรมสิทธิ์ที่ดิน เช่น ในเขตไลคีเปียที่กว่า 40% ของพื้นที่ยังอยู่ในมือของนักลงทุนต่างชาติและชนชั้นนำผิวขาว (Ajwang et al., 2020)

มาไซ: วิถีเลี้ยงสัตว์ของชาวมาไซในโลกที่ให้ค่ากับ “คาร์บอน”

นักมานุษยวิทยาหลายคนได้ชี้ให้เห็นว่าระบบการเลี้ยงสัตว์ของชาวมาไซคือระบบนิเวศทางสังคมที่ซับซ้อน ไม่ใช่สิ่งล้าสมัย Llewelyn-Davies (1974) ถ่ายทอดแรงงานดูแลสัตว์ น้ำ และอาหารของผู้หญิงมาไซผ่านภาพยนตร์ *Maasai Women* ว่าเป็นองค์ความรู้เชิงนิเวศที่สำคัญ แม้จะถูกมองข้ามในนโยบายภูมิอากาศ ขณะที่ Cronk (1999) เสนอว่าการเปลี่ยนวัฒนธรรมของกลุ่ม Mukogodo ไปสู่การเลี้ยงวัวคือกลยุทธ์ปรับตัวมากกว่าการกลืนวัฒนธรรม Spencer (1988) วิเคราะห์ระบบรุ่นอายุที่ควบคุมการใช้ทรัพยากรและการเคลื่อนย้ายสัตว์ว่าเป็นกลไกยืดหยุ่นต่อภัยแล้ง เช่นเดียวกับ Fratkin (1991) ที่ชี้ให้เห็นว่าความหลากหลายของฝูงสัตว์และเครือข่ายญาติของชาว Ariaal คือหัวใจของการปรับตัวเชิงนิเวศ อย่างไรก็ตาม โครงสร้างชายเป็นใหญ่ยังจำกัดสิทธิของผู้หญิงมาไซ โดยเฉพาะเรื่องที่ดินและการตัดสินใจ แม้ผู้หญิงจะมีบทบาทหลักในงานดูแลสัตว์และเศรษฐกิจครัวเรือน (Hodgson, 2001; 2011) Hodgson วิพากษ์วาทกรรมพัฒนาที่มองผู้หญิงเป็น “ผู้ด้อยโอกาส” แทนที่จะเห็นบทบาทของพวกเธอในฐานะผู้จัดการทรัพยากร ผู้ถ่ายทอดความรู้ และเสาหลักของครัวเรือน โดยรวม นักมานุษยวิทยาเหล่านี้ต่างวิจารณ์การแทรกแซง

จากภายนอกที่ละเลยวัฒนธรรมและความรู้ท้องถิ่น พวกเขาเสนอให้มองการปรับตัวต่อสภาพภูมิอากาศผ่านกรอบนิเวศวิทยาสตรีนิยมที่เห็นแรงงานและวัฒนธรรมเป็นศูนย์กลาง และชี้ว่าการลดทอนระบบเลี้ยงสัตว์แบบเคลื่อนย้ายว่าเป็นภัยต่อสิ่งแวดล้อม คือการทำซ้ำความไม่เป็นธรรมเชิงความรู้ (Fratkin, 1991; Spencer, 1988; Cronk, 1999; Hodgson, 2001, 2011)

ชาวมาไซที่อาศัยในเขตแห้งแล้งและกึ่งแห้งแล้ง แทบไม่ได้บริโภคเนื้อสัตว์เป็นประจำ เนื่องจากความยากจนและราคาที่สูง ปศุสัตว์จึงมีบทบาทเป็นทรัพย์สินเคลื่อนที่ แหล่งออมทรัพย์ และหลักประกันยามวิกฤต มากกว่าจะเลี้ยงไว้เพื่อบริโภค (100 Humanitarians, 2023) นอกจากนี้ ปศุสัตว์ยังมีความสำคัญทางวัฒนธรรมในกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ เช่น มาไซ คิคูยู ลูโอ และลูฮยา โดยใช้ในพิธีกรรม เช่น การเกิด แต่งงาน งานศพ และการรักษาโรค ซึ่งสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ สัตว์ และวิญญาณ สำหรับชาวมาไซ วัวเป็นของขวัญจากพระเจ้าและเป็นสัญลักษณ์ของความมั่งคั่ง การฆ่าสัตว์จึงมีความหมายเชิงจิตวิญญาณ ไม่ใช่แค่การบริโภค (100 Humanitarians, 2023)

ในช่วงที่ผู้เขียนได้มีโอกาสเข้าเยี่ยมหมู่บ้านมาไซ จากการสังเกตอย่างใกล้ชิดและการสนทนาแบบไม่เป็นทางการ พบว่าผู้คนในชุมชนแห่งนี้ยังคงรักษาวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมไว้อย่างเหนียวแน่น แม้ว่าจะไม่ได้ร่อนเร่เลี้ยงสัตว์เช่นในอดีต แต่ยังคงปักหลักดำรงชีพด้วยการเลี้ยงวัวเป็นหลัก หมู่บ้านที่ไปเยือนมีจำนวน 11 ครัวเรือน โดยมีผู้นำหมู่บ้านเป็นชาย หมู่บ้านถูกล้อมรอบด้วยรั้วไม้ที่สานอย่างแน่นหนา ผู้นำเผ่าเล่าว่า บ้านของชาวมาไซสร้างจากวัสดุธรรมชาติ เช่น ดินเหนียว ลำไม้ กิ่งไม้ ผงไม้ และขี้วัว บ้านแต่ละหลังมีขนาดเล็ก ไม่มีหน้าต่าง มีเพียงประตูเตี้ยๆ ที่ต้องก้มตัวจึงจะเข้าไปได้ เหตุผลที่ไม่ทำหน้าต่างก็เพื่อป้องกันสัตว์ป่า เช่น สิงโต หรือเสือ ที่อาจเข้ามาทำร้ายในยามค่ำคืนภายในบ้านหลังหนึ่งที่ผู้เขียนได้เข้าไปเยี่ยมชม เขาเล่าว่าสัตว์ป่าเป็นเหมือนพวกเขาเหมือนคน พวกเขารักสัตว์ป่าและพวกมันไม่เคยทำร้ายพวกเขาและเขาไม่เคยทำร้ายพวกมัน นอกจากนี้ผู้เขียนได้พบว่าบ้านของพวกเขาเป็นบ้านแบบครอบครัว

ขยาย มีสมาชิกอยู่รวมกันราว 5–10 คน และประกอบด้วยหลายรุ่น เพดานบ้านค่อนข้างต่ำ บรรยากาศภายในค่อนข้างมืด มีการจัดสัดส่วนพื้นที่อย่างเรียบง่าย ตรงกลางเป็นพื้นที่ครัว ล้อมรอบด้วยห้องนอน ห้องครัว และห้องน้ำ พื้นบ้านยังคงเป็นดินตามธรรมชาติขณะผู้เขียนอยู่ในหมู่บ้าน ได้เห็นกิจกรรมที่จัดขึ้นเพื่อต้อนรับนักท่องเที่ยว โดยผู้หญิงชาวมาไซนำของที่ระลึกมาวางขาย ส่วนผู้ชายแสดงการเต้นรำและสาธิตวิธีจุดไฟแบบดั้งเดิมของชาวมาไซ ซึ่งเป็นภาพสะท้อนของการปรับตัวต่อเศรษฐกิจการท่องเที่ยว โดยยังคงรักษาเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมไว้ (บันทึกภาคสนาม 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2566)

อย่างไรก็ตาม แม้วิถีชีวิตของชาวมาไซที่ผู้เขียนได้สังเกตจากภาคสนามจะสะท้อนความสัมพันธ์ที่ลึกซึ้งระหว่างมนุษย์ สัตว์ และภูมิทัศน์ รวมถึงการปรับตัวต่อเศรษฐกิจการท่องเที่ยวโดยยังรักษาอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมไว้ได้อย่างยืดหยุ่น แต่ในเวทีระดับโลก วาทกรรมด้านการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศกลับนำเสนอภาพที่ตัดขาดจากความซับซ้อนเชิงวัฒนธรรมเหล่านี้ โดยเหมารวมระบบปศุสัตว์เร่ร่อน เช่น ของชาวมาไซ ว่าเป็นแหล่งปล่อยก๊าซเรือนกระจก และผลักดันให้ลดการบริโภคเนื้อสัตว์โดยไม่พิจารณาถึงบริบทเฉพาะถิ่น ความไม่สมดุลนี้ชี้ให้เห็นถึงการดำรงอยู่ของอำนาจเชิงความรู้แบบอาณานิคม ที่ยังคงกำหนดว่าเสียงใดควรถูกนับเป็น “ความรู้” และวิถีชีวิตใดควรถูกเปลี่ยนแปลงในนามของความยั่งยืน

ภายใต้บริบทของการลดผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ มรดกจากยุคอาณานิคมเหล่านี้กลับถูกซ้ำเติมโดยรูปแบบใหม่ของความอยุติธรรมเชิงความรู้ วาทกรรมด้านสภาพภูมิอากาศในระดับนานาชาติมักชี้เป้าไปที่ปศุสัตว์โดยเฉพาะสัตว์เคี้ยวเอื้องอย่างวัวว่าเป็นแหล่งปล่อยก๊าซเรือนกระจกรายใหญ่ รายงานที่ทรงอิทธิพล เช่น *Livestock’s Long Shadow* ของ FAO (Steinfeld et al., 2006) และงานศึกษาที่ได้รับการอ้างอิงอย่างกว้างขวาง เช่น Poore และ Nemecek (2018) สนับสนุนให้ลดการบริโภคเนื้อสัตว์ลงอย่างมาก เพื่อตอบสนองต่อวิกฤตภูมิอากาศ แม้คำแนะนำ

เหล่านี้อาจมีความเหมาะสมกับระบบอุตสาหกรรมผลิตเนื้อสัตว์ในประเทศทางเหนือ แต่การนำมาปรับใช้อย่างไม่วิพากษ์ในระดับโลก กลับเพิกเฉยต่อความเฉพาะเจาะจงของบริบททางสังคมและนิเวศของชุมชนเลี้ยงสัตว์ในเคนยาและที่อื่นๆ

การทำความเข้าใจวิถีปศุสัตว์ในเคนยา โดยเฉพาะในกลุ่มชนเผ่ามาไซ จำเป็นต้องย้อนกลับไปทำความเข้าใจบริบททางประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม และการแทรกแซงของอำนาจอาณานิคมที่มีต่อระบบผลิตอาหารดั้งเดิม ในช่วงอาณานิคม นโยบายการแบ่งเขตที่ดินและการจัดตั้งอุทยานแห่งชาติ ได้จำกัดพื้นที่หากินของปศุสัตว์เร่ร่อน ส่งผลกระทบอย่างรุนแรงต่อรูปแบบการเคลื่อนย้ายสัตว์และระบบนิเวศที่เคยสมดุล การมองว่าปศุสัตว์พื้นเมืองเป็นกิจกรรมที่ “ด้อยพัฒนา” และการพยายามบังคับให้เกิดการตั้งถิ่นฐานและการทำเกษตรกรรม เป็นตัวอย่างของการที่วาทกรรมเจ้าอาณานิคมเข้ามาจัดการทรัพยากรและวิถีชีวิตของชนพื้นเมือง

เศรษฐกิจคุณธรรมของระบบเลี้ยงสัตว์แบบเร่ร่อนของมาไซนี้มีรากฐานอยู่ในความสัมพันธ์แบบต่างตอบแทนระหว่างผู้คน ผืนดิน และสัตว์ ซึ่งเป็นรากฐานที่หล่อเลี้ยงสังคมมาไซในพื้นที่แห้งแล้งและกึ่งแห้งแล้งของเคนยามานานหลายศตวรรษ อย่างไรก็ตาม ระบบนี้ถูกทำลายลงอย่างรุนแรงภายใต้การปกครองของจักรวรรดิอังกฤษ ซึ่งได้กำหนดนโยบายการอนุรักษ์แบบกีดกัน บังคับใช้การทำเกษตรแบบตั้งถิ่นฐาน และปรับโครงสร้างระบบกรรมสิทธิ์ที่ดินใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับผลประโยชน์ของการท่องเที่ยวของชาวยุโรปและเกษตรกรรมของผู้ตั้งถิ่นฐาน แผน Swynnerton (1954) มีบทบาทสำคัญในการรื้อระบบกรรมสิทธิ์ที่ดินของชาวเลี้ยงสัตว์ โดยการแปรสภาพพื้นที่เลี้ยงสัตว์ส่วนรวมให้เป็นที่ดินเอกชน และส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเดี่ยวแทนการเลี้ยงสัตว์แบบเคลื่อนย้าย ขณะเดียวกัน ระบบการอนุรักษ์แบบป้อมปราการก็ได้เปลี่ยนพื้นที่ของชาวมาไซให้กลายเป็นพื้นที่คุ้มครอง ทำให้การเคลื่อนย้ายของพวกเขาถูกทำให้เป็นสิ่งผิดกฎหมาย และทำให้การเลี้ยง

สัตว์ของชนพื้นเมืองถูกมองว่าเป็นกิจกรรมที่ทำลายระบบนิเวศ (Amatsimbi, 2024)

ในเคนยายุคหลังอาณานิคม มรดกเหล่านี้ยังคงดำรงอยู่ การอนุรักษ์ในพื้นที่อย่าง Laikipia ยังคงกีดกันชาวเลี้ยงสัตว์มาไซและซัมบูรู โดยให้ความสำคัญกับการฟื้นฟูธรรมชาติและการท่องเที่ยวซาฟารีที่อยู่ภายใต้การควบคุมของชนชั้นนำที่สืบเชื้อสายจากผู้ตั้งถิ่นฐานและองค์กร NGO ระดับนานาชาติ ตามที่ Ojeda (2023) ระบุไว้ แม้ว่าการแสดงวัฒนธรรมของชาวมาไซจะได้รับการเฉลิมฉลองในฐานะส่วนหนึ่งของการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ แต่ความรู้ด้านนิเวศและสิทธิในที่ดินของพวกเขากลับถูกตัดออกจากกระบวนการตัดสินใจที่แท้จริง ซึ่งเป็นการตอกย้ำลำดับชั้นแบบอาณานิคมใหม่ที่ให้คุณค่ากับการมองเห็นและภาพลักษณ์มากกว่าการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง

ภายในชุมชนปศุสัตว์เร่ร่อนมาไซ โดยเฉพาะในพื้นที่มาไซมาร่า ความสัมพันธ์ทางเพศสภาวะระหว่างชายหญิงมีพลวัตที่ซับซ้อน แม้ว่าผู้ชายมาไซจะได้รับอำนาจในการเป็นผู้นำทางการเมืองและการตัดสินใจในระดับสาธารณะ รวมถึงการเป็นเจ้าของปศุสัตว์ที่เป็นทรัพย์สินหลัก แต่ผู้หญิงมาไซมีบทบาทสำคัญและเป็นแกนกลางในการดำรงชีพของครอบครัวและชุมชนอย่างแยกไม่ออก บทบาทของผู้หญิงครอบคลุมตั้งแต่การจัดการทรัพยากรในครัวเรือน อาทิ การหาน้ำ, การจัดหาเชื้อเพลิง, การเตรียมอาหาร ซึ่งต้องใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรในสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลง การดูแลปศุสัตว์ขนาดเล็ก โดยแม้ปศุสัตว์ขนาดใหญ่มักเป็นของผู้ชาย แต่ผู้หญิงมักดูแลแพะและแกะ ซึ่งเป็นแหล่งอาหารและรายได้สำคัญ โดยเฉพาะในช่วงเวลาที่ยากลำบาก ผู้หญิงมีบทบาทหลักในการรีดนม การแปรรูปนมเป็นผลิตภัณฑ์ต่างๆ และการทำเครื่องหนังจากสัตว์ ซึ่งเป็นทั้งอาหารและสินค้าสำหรับแลกเปลี่ยน ผู้หญิงเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับการเลี้ยงสัตว์ การจัดการพืชสมุนไพร และการปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศให้กับลูกหลาน ภูมิปัญญาเหล่านี้ไม่ใช่ "ติ่ง" ที่แยกออกมา แต่เป็นแก่นแท้ของความรู้ท้องถิ่นที่ทำให้

ระบบปศุสัตว์เร่ร่อนยังคงยั่งยืนและปรับตัว นอกจากการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน ผู้หญิงยังเป็นผู้ที่นำผลิตภัณฑ์ปศุสัตว์และงานฝีมือไปแลกเปลี่ยนหรือขายในตลาดวัวและตลาดชุมชน สร้างรายได้สำคัญให้กับครอบครัว ซึ่งสะท้อนอำนาจทางเศรษฐกิจที่อาจไม่ปรากฏชัดในโครงสร้างอำนาจแบบทางการ แต่เป็นสิ่งจำเป็นต่อการอยู่รอด (Archambault, 2016; Spencer, 1988)

บทบาททางเศรษฐกิจ: นอกจากการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน ผู้หญิงยังเป็นผู้ที่นำผลิตภัณฑ์ปศุสัตว์และงานฝีมือไปแลกเปลี่ยนหรือขายในตลาดวัวและตลาดชุมชน สร้างรายได้สำคัญให้กับครอบครัว **ซึ่งสะท้อนอำนาจทางเศรษฐกิจที่อาจไม่ปรากฏชัดในโครงสร้างอำนาจแบบทางการ แต่เป็นสิ่งจำเป็นต่อการอยู่รอด**

งานมานุษยวิทยาข้างต้นได้ท้าทายวาทกรรมสิ่งแวดล้อมโลกที่มองชาวมาไซและชุมชนเลี้ยงสัตว์ในแอฟริกาตะวันออกว่าเปราะบางและยึดติดวัฒนธรรม โดยชี้ว่าระบบเลี้ยงสัตว์เร่ร่อนของพวกเขามีความยืดหยุ่นและอิงความรู้ท้องถิ่น โครงสร้างสังคมรุ่นอายุ การเคลื่อนย้าย และเครือข่ายเครือญาติล้วนช่วยรักษาเสถียรภาพทางนิเวศท่ามกลางภัยแล้ง อย่างไรก็ตาม นโยบายของรัฐมักมองข้ามความซับซ้อนนี้ และพยายามทำให้ชาวเลี้ยงสัตว์ตั้งถิ่นฐานถาวร ซึ่งลดทอนความสามารถในการปรับตัวของชุมชน งานวิจัยยังเผยให้เห็นระบบชายเป็นใหญ่ที่จำกัดสิทธิของผู้หญิง แม้พวกเธอจะมีบทบาทสำคัญในแรงงานและการจัดการทรัพยากร (Hodgson, 2001; Llewelyn-Davies, 1974) กรอบนิเวศวิทยาสตรีนิยมจึงถูกเสนอให้ใช้ในการเข้าใจการปรับตัวต่อภูมิอากาศ เพื่อเห็นคุณค่าของแรงงานและความรู้ที่ฝังอยู่ในชีวิตประจำวันของผู้หญิง ขณะเดียวกัน Cronk (1999) เสนอให้มองการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมเป็นการต่อรองอัตลักษณ์เพื่อเข้าถึงทรัพยากร ไม่ใช่เพียงการยอมจำนนต่อแรงกดดันทางสังคมและสิ่งแวดล้อม

วาทกรรมด้านสภาพภูมิอากาศ:
ปศุสัตว์คือเป็นผู้ก่อการปล่อยก๊าซเรือนกระจก

ปัจจุบันวาทกรรมการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศยังมองภาคปศุสัตว์เป็นต้นตอหลักของการปล่อยก๊าซเรือนกระจก โดยไม่แยกความแตกต่างระหว่างระบบอุตสาหกรรมในโลกเหนือกับการเลี้ยงสัตว์เร่ร่อนของชาวมาไซ ซึ่งปล่อยก๊าซต่ำ ยืดหยุ่น และปรับตัวได้ดี การเหมารวมเช่นนี้สะท้อนกรอบคิดแบบอาณานิคมที่มองชุมชนพื้นเมืองว่าไร้เหตุผลเชิงนิเวศ และกลายเป็นภัยต่อสิทธิในที่ดินและวัฒนธรรมของชาวมาไซ ผู้เขียนเสนอว่า การเลี้ยงสัตว์ของมาไซไม่ใช่ปัญหา แต่คือระบบความรู้ด้านนิเวศและภูมิอากาศที่มีประวัติศาสตร์ยาวนานและควรได้รับการยอมรับในฐานะกลไกการปรับตัวที่สำคัญ (Bratton & Kimenyi, 2008) การมองระบบปศุสัตว์ผ่านกรอบคาร์บอนอย่างเดียวทำให้สัตว์ถูกลดทอนเหลือเพียง “หน่วยปล่อยก๊าซ” โดยละเลยจริยธรรม ความรู้ท้องถิ่น และบทบาทฟื้นฟูภูมิทัศน์ของชุมชนเลี้ยงสัตว์ แนวคิดความยั่งยืนที่กำหนดจากโลกตะวันตกยังสืบทอดตรรกะอาณานิคม ซึ่งจัดระเบียบพื้นที่โดยไม่เคารพระบบความรู้ของชนพื้นเมือง ตัวอย่างเช่น “แผนสวินเนอร์ตัน” ที่แปรรูปพื้นที่เลี้ยงสัตว์ของมาไซเป็นเขตอนุรักษ์และเกษตรเชิงเดี่ยว ส่งผลให้ชุมชนสูญเสียที่ดินและความมั่นคงด้านอาหาร ภายใต้หน้ากากของการลดคาร์บอน ปศุสัตว์จึงถูกตีตราเป็น “ผู้ร้าย” ทั้งที่ในความเป็นจริงคือเสาหลักของการดำรงชีวิต วัฒนธรรม และการปรับตัวต่อวิกฤตของชุมชนพื้นเมือง (Amatsimbi, 2024)

การที่ระบบนิเวศสังคมของเคนยาได้รับผลกระทบจากพลวัตในยุคอาณานิคมและหลังอาณานิคม ซึ่งยังคงส่งผลให้ชุมชนเลี้ยงสัตว์พื้นเมืองถูกกีดกันอย่างต่อเนื่อง ภายใต้การปกครองของอังกฤษ การใช้ที่ดินถูกปรับเปลี่ยนผ่านนโยบายการอนุรักษ์แบบกีดกันและ “แผนสวินเนอร์ตัน” ซึ่งเปลี่ยนพื้นที่เลี้ยงสัตว์ส่วนรวมให้กลายเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล และส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อรองรับตลาดยุโรป การแทรกแซงเหล่านี้ได้ทำให้ชาวเลี้ยงสัตว์ เช่น

มาไซ สูญเสียสิทธิในที่ดิน อธิปไตยทางอาหาร และความรู้ด้านนิเวศที่ใช้ปรับตัวกับสิ่งแวดล้อม ปัจจุบัน วาทกรรมด้านภูมิอากาศที่เรียกร้องให้ลดจำนวนปศุสัตว์ในระดับโลก มักละเลยบทบาทของปศุสัตว์ที่มีการปล่อยคาร์บอนต่ำและมีความสำคัญทางวัฒนธรรมในชุมชนเคนยา ซึ่งเป็นการตอกย้ำลำดับอำนาจแบบอาณานิคมใหม่และลบเลือนองค์ความรู้ของชนพื้นเมือง ความผูกพันทางจิตวิญญาณและนิเวศอย่างลึกซึ้งของชาวมาไซที่มีต่อวัว ตลอดจนกลยุทธ์การปรับตัวที่ยั่งยืนของชาวเอนโดรอิสซึ่งยึดโยงกับความรู้รุ่นสู่รุ่น แสดงให้เห็นถึงความจำเป็นในการบริหารจัดการด้านภูมิอากาศที่ตั้งอยู่บนฐานของความเป็นธรรมหลังยุคอาณานิคม การคืนสิทธิในที่ดิน และการยอมรับความรู้ด้านนิเวศที่หลากหลาย (Archambault, 2016)

การโต้แย้งวาระภูมิอากาศ: อนาคตของใคร?

วาระภูมิอากาศโลกในปัจจุบัน ซึ่งถูกกำหนดโดยเครือข่ายสถาบันนักวิทยาศาสตร์ และองค์กรพัฒนาในโลกเหนือ กำลังเผชิญแรงต้านที่เพิ่มขึ้นจากนักวิชาการ นักเคลื่อนไหว และชุมชนในโลกใต้ โดยเฉพาะเมื่อข้อเสนอด้าน “ความยั่งยืน” ของมันดำเนินไปบนฐานของความรู้แบบเดียว (monoculture of knowledge) ซึ่งไม่เพียงแคบ หากแต่ยังลบเลือนรูปแบบการอยู่รอดอื่นที่หยั่งรากอยู่ในวัฒนธรรมและระบบนิเวศที่แตกต่าง เช่น ระบบการเลี้ยงสัตว์เร่ร่อนในแอฟริกาตะวันออก แม้ข้อเรียกร้องให้ลดการผลิตและบริโภคเนื้อสัตว์จะดูมีเหตุผลในเชิงวิทยาศาสตร์ แต่ในทางปฏิบัติ ข้อเสนอนี้กลับละเลยประวัติศาสตร์ของการกีดกัน โครงสร้างอาณานิคม และความเหลื่อมล้ำในระบบภูมิอากาศ ซึ่งชาวเลี้ยงสัตว์ในเคนยา เช่น มาไซและซัมบูรู ต้องเผชิญอยู่ ชาวเลี้ยงสัตว์เหล่านี้มีระบบความรู้เฉพาะถิ่นเกี่ยวกับการจัดการดิน น้ำ และฝูงสัตว์ที่ได้รับการสั่งสมมาหลายชั่วอายุคน เป็นกลยุทธ์ทางวัฒนธรรมในการปรับตัวต่อความแปรปรวนของสิ่งแวดล้อม ไม่ใช่ “พฤติกรรมล้าหลัง” ดังที่ถูกเหมารวมในวาทกรรมภูมิอากาศกระแสหลัก การจัดวางปศุสัตว์ว่าเป็น

“ผู้ก่อวิกฤต” โดยไม่แยกแยะระหว่างระบบอุตสาหกรรมกับระบบพื้นถิ่น จึงสะท้อนตรรกะอาณานิคมที่ยังฝังรากอยู่ในแนวคิดด้านสิ่งแวดล้อมร่วมสมัย (Leal et al., 2011; Gandhi, 2015)

กรณีใน Laikipia แสดงให้เห็นว่าการอนุรักษ์ภายใต้ข้ออ้างเรื่องภูมิอากาศสามารถกลายเป็นเครื่องมือยึดที่ดินในนามของการคุ้มครองธรรมชาติ หรือที่เรียกว่า “green grabs” โดยเจ้าของที่ดินรายใหญ่ที่มีสายสัมพันธ์ทางประวัติศาสตร์กับเจ้าอาณานิคมจับมือกับ NGO ระดับโลกในการแสวงหากำไรจากการอนุรักษ์ ในขณะที่ชาวเลี้ยงสัตว์ถูกกีดกันออกจากที่ดินของบรรพบุรุษ การเคลื่อนย้ายถูกจำกัด และอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของพวกเขาถูกลดทอนเป็นเพียง “ผู้รับผลกระทบ” โดยไม่มีสิทธิ์นิยามอนาคตของตน ความสูญเสียนี้กลับไม่ถูกรวมอยู่ในนโยบายอนุรักษ์ เพราะพื้นที่เลี้ยงสัตว์ไม่อยู่ใน “แผนที่ทางนิเวศ” ของรัฐและนักวิทยาศาสตร์ การเพิกเฉยเช่นนี้ชี้ให้เห็นถึงการไม่ปรากฏตัวเชิงโครงสร้างของชุมชนพื้นถิ่นในระบบการตัดสินใจด้านภูมิอากาศ (UNCC, 2024; Leal et al., 2021)

Gandhi (2015) ได้เตือนว่าระบบความรู้แบบสากลของตะวันตกมักกำหนดให้สิ่งที่ไม่สอดคล้องกับกรอบคิดของตนถูกมองว่าไม่มีเหตุผล ไม่ทันสมัย และไม่ยั่งยืน ในบริบทของภูมิอากาศ นี่คือ “ความรุนแรงเชิงความรู้” (epistemic violence) ที่กีดกันความเข้าใจเชิงวัฒนธรรมเกี่ยวกับสัตว์ ที่ดิน และภูมิอากาศ ในขณะที่ยกให้การคำนวณคาร์บอนเป็นมาตรวัดสูงสุดของการดำรงอยู่ หากแนวนโยบายในอนาคตยังคงยึดติดกับความคิดแบบอาณานิคมเหล่านี้ โดยไม่เผชิญหน้ากับอดีต การลดคาร์บอนอาจกลายเป็นข้ออ้างใหม่ในการยึดที่ดินของชุมชนเลี้ยงสัตว์และควบคุมชีวิตของพวกเขาภายใต้กรอบแบบรวมศูนย์ การสร้างนโยบายที่เป็นธรรมจึงต้องเริ่มจากการยอมรับว่า ชาวเลี้ยงสัตว์ในเคนย่าไม่ใช่ “ปัญหาที่ต้องแก้ไข” แต่คือผู้มีบทบาทสำคัญในการดูแลระบบนิเวศ ผ่านความสัมพันธ์ที่สลับซับซ้อนระหว่างคน สัตว์ และดินแดนซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่ควรถูกให้คุณค่าอย่างเสมอภาค

ชนพื้นเมืองไม่ใช่เหยื่อเงียบของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ และ“ปลดแอกจากอาณานิคม”

ความเป็นธรรมด้านสภาพภูมิอากาศในบริบทของแอฟริกา เช่น ในประเทศเคนยาไม่อาจบรรลุได้ผ่านแนวทางเทคนิคหรือวิทยาศาสตร์กระแสหลักเพียงอย่างเดียวหากแต่ต้องเริ่มต้นด้วยการเผชิญหน้ากับประวัติศาสตร์ของลัทธิล่าอาณานิคม และโครงสร้างความไม่เท่าเทียมร่วมสมัยที่ยังคงกำหนดรูปแบบการจัดการสิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน ในประเทศเคนยา เช่นเดียวกับในสังคมหลังอาณานิคมอื่นๆ การแทรกแซงด้านภูมิอากาศมักถูกกำหนดจากภายนอก โดยอิงกับตัวชี้วัดทางเทคนิค เช่น ปริมาณการปล่อยก๊าซเรือนกระจก การกักเก็บคาร์บอน หรือเป้าหมายด้านความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งหลายครั้งมองข้ามชีวิตจริง ประวัติศาสตร์ของความเจ็บปวด และระบบความรู้เชิงนิเวศที่ฝังรากอยู่ในชุมชนท้องถิ่น (Herrero et al., 2016) กรอบแนวคิดเรื่อง “ความเป็นธรรมด้านภูมิอากาศ” ที่ตั้งอยู่บนฐานของการปลดแอกจากอาณานิคมจึงเรียกร้องให้เรากลับมาให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์ ยอมรับความหลากหลายของระบอบความรู้ และจัดสรรผลประโยชน์อย่างเท่าเทียม บริบทนี้เห็นได้ชัดเจนในพื้นที่แห้งแล้งของเคนยา (ซึ่งชุมชนเลี้ยงสัตว์เร่ร่อน เช่น **มาไซ ซัมบูรู โบรานา** และ **เอนโดรอิส** ต้องเผชิญกับการสูญเสียสิทธิในที่ดิน แม้จะมีความสามารถในการปรับตัวต่อสภาพภูมิอากาศสูง ผ่านระบบการเลี้ยงสัตว์แบบเคลื่อนที่ การปล่อยทุ่งหมุนเวียน และการจัดการทรัพยากรส่วนรวมที่ยืดหยุ่นต่อความไม่แน่นอนของสภาพแวดล้อม Mokku, 2023; Gandhi, 2015)

ประเด็นเรื่องเพศก็เป็นหัวใจของความเป็นธรรมในกรอบการวิเคราะห์แบบปลดแอกจากอาณานิคม ในชุมชนเลี้ยงสัตว์ของเคนยา ผู้หญิงมีบทบาทสำคัญในการดูแลสัตว์ จัดหาอาหาร และผลิตน้ำนม กิจกรรมที่ยิ่งหนักขึ้นเมื่อเผชิญกับภาวะวิกฤตทางภูมิอากาศ **Kariuki** และ **Little (2023)** และ **Gwala et al. (2022)** เน้นว่า ความรู้ของผู้หญิงในเรื่องสุขภาพสัตว์ การคาดการณ์

สภาพอากาศ และความมั่นคงของชุมชน มีคุณค่าสูง แต่กลับถูกมองข้ามจากนโยบายที่เน้นการมองเห็น “แรงงานผู้ชาย” ที่มีการเคลื่อนที่และถูกนับได้ ความเป็นธรรมด้านภูมิอากาศจึงต้องไม่เพียงปลดแอกจากอาณานิคม แต่ต้องมีมิติความอ่อนไหวทางเพศ และแก้ไขโครงสร้างการกีดกันอย่างเป็นระบบ ท้ายที่สุด การขับเคลื่อนความเป็นธรรมด้านภูมิอากาศในเคนยา ต้องเป็นการเปลี่ยนผ่านจาก **“อนาคตที่ถูกออกแบบจากภายนอก”** ไปสู่ **“อนาคตที่หยั่งรากในท้องถิ่น”** นั้นคืออนาคตที่หล่อหลอมขึ้นจากจริยธรรมทางนิเวศ ความทรงจำทางประวัติศาสตร์ และวิถีชีวิตที่ชุมชนกำหนดขึ้นเอง สถาบันระหว่างประเทศและหน่วยงานของรัฐจำเป็นต้องก้าวข้ามจาก “การมีส่วนร่วมเชิงสัญลักษณ์” ไปสู่การร่วมปกครองอย่างแท้จริง พร้อมการเยียวยา เช่น การคืนสิทธิในที่ดิน การรับรองกฎหมายจารีต และการสนับสนุนกลยุทธ์การปรับตัวที่นำโดยชุมชนในระยะยาว **(Nyadzi, et al., 2021) ดังที่** UNCC **(2024)** ย้ำไว้ ชนพื้นเมืองไม่ใช่เหยื่อเงียบของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ หากแต่เป็นผู้สร้างนวัตกรรมด้านความยืดหยุ่นและการฟื้นฟูระบบนิเวศอย่างแข็งขัน อนาคตของภูมิอากาศในเคนยาไม่ควรถูกควบคุมโดยตลาดคาร์บอนหรือเงินทุนอนุรักษ์ หากแต่ควรสร้างผ่าน การบริหารจัดการสิ่งแวดล้อมที่ครอบคลุม เป็นธรรม และเชื่อมโยงกับบริบทจริง

นอกจากนี้ วาทกรรมภูมิอากาศกระแสหลักมักนำเสนอภาพรวมของ “ปศุสัตว์” ในฐานะตัวการสำคัญของการปล่อยก๊าซมีเทนและไนตรัสออกไซด์ (Poore & Nemecek, 2018) และมักผลักดันให้ลดการบริโภคเนื้อสัตว์ทั่วโลก อย่างไรก็ตาม ในระดับ Global scale การสังเคราะห์วรรณกรรมแสดงให้เห็นว่างานวิจัยเหล่านี้มักพุ่งเป้าไปที่อุตสาหกรรมปศุสัตว์ขนาดใหญ่ในประเทศพัฒนาแล้ว ซึ่งมีการใช้เทคโนโลยี การให้อาหารสัตว์แบบเข้มข้น และการจัดการมูลสัตว์ที่แตกต่างจากระบบปศุสัตว์แบบดั้งเดิมอย่างสิ้นเชิง ความพลาดของงานเหล่านี้คือการไม่แยกแยะหรือไม่ระมัดระวังมากพอว่า ผลกระทบไม่ได้มาจากวิถีปศุสัตว์ของชนเผ่า การสถาปนาความรู้ความเข้าใจดังกล่าวจึงเป็นไปได้

ทั้งการไม่รอบคอบ ขาดมิติเชิงเศรษฐศาสตร์การเมือง นิเวศวิทยาการเมือง หรืออาจเป็นความจงใจ เป็นวาทกรรมเจ้าอาณานิคมที่ตั้งใจออกแบบไว้

ในระดับ Local scale กรณีศึกษามาไซเคนยา งานศึกษาครั้งนี้ค้นพบว่าวิถีปศุสัตว์เร่ร่อนไม่ได้เป็นเพียงการผลิตอาหาร แต่เป็นกลไกการปรับตัวที่สำคัญต่อสภาพภูมิอากาศที่ผันผวน โดยเฉพาะภัยแล้ง เศรษฐกิจปศุสัตว์ของเคนยายังคงเป็นส่วนสำคัญในการดำรงชีพของประชากรจำนวนมาก และการรณรงค์ลดบริโภคเนื้อสัตว์อาจไม่ใช่ประเด็นสาธารณะหลักที่สำคัญเท่ากับความมั่นคงทางอาหารและน้ำในพื้นที่ (Republic of Kenya, 2021a) กระแสแนวคิดจากงานวิชาการและหน่วยงานระหว่างประเทศเหล่านี้ส่งผลต่อนโยบายด้านปศุสัตว์ของรัฐบาลเคนยาในบางมิติ เช่น การส่งเสริมการพัฒนาที่ดินแบบจำกัด หรือการปรับปรุงพันธุ์สัตว์ แต่ยังไม่ชัดเจนว่าส่งผลต่อกลไกทางเศรษฐกิจอุตสาหกรรมเนื้อสัตว์ที่ไปกระทบต่อวิถีปศุสัตว์ของชนเผ่ามากน้อยแค่ไหน เนื่องจากบริบททางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมในเคนยายังคงมีความแตกต่างจากประเทศตะวันตกอย่างมีนัยสำคัญ

การต่อสู้กับภัยแล้งในชุมชนปศุสัตว์เร่ร่อนนั้น ไม่ได้มองภัยแล้งเป็นเพียงภัยธรรมชาติที่ต้องรับมือ แต่เป็นปรากฏการณ์ที่มีมิติทางสังคม เศรษฐกิจและการเมืองที่ซับซ้อน (ปรับปรุงจากคำแนะนำผู้ทรงคุณวุฒิ 3: ภัยแล้งในฐานะปรากฏการณ์ทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง ภัยแล้งไม่ใช่แค่การขาดน้ำ แต่หมายถึงการคุกคามวิถีชีวิต การสูญเสียปศุสัตว์ และการเข้าไม่ถึงทรัพยากรที่ดินที่ลดน้อยลงเนื่องจากนโยบายการแบ่งเขตและสภาพภูมิอากาศที่เปลี่ยนแปลง การอพยพย้ายถิ่นฐานของปศุสัตว์ (transhumance) เป็นกลยุทธ์สำคัญในการปรับตัวของมาไซ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเข้าใจอย่างลึกซึ้งในระบบนิเวศและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างยั่งยืน การที่ชุมชนเหล่านี้ถูกลดทอนให้เป็นเพียง “ผู้ปล่อยคาร์บอน” หรือ “เหยื่อ” ของการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ เป็นการมองข้ามศักยภาพและองค์ความรู้ในการปรับตัวที่สั่งสมมาอย่างยาวนาน

บทสรุป

บทความนี้ได้ท้าทายวาทกรรมภูมิอากาศกระแสหลักที่เหมารวมผลกระทบของปศุสัตว์ และนำเสนอแนวคิด “การปลดแอกจากภูมิอากาศ” ผ่านกรณีศึกษาของชุมชนมาไซในเคนยา โดยได้เน้นย้ำถึงความแตกต่างที่สำคัญระหว่างปศุสัตว์อุตสาหกรรมขนาดใหญ่และวิถีปศุสัตว์เร่ร่อนพื้นเมือง (พร้อมทั้งวิเคราะห์บทบาทสำคัญของผู้หญิงมาไซในฐานะผู้รักษาภูมิปัญญาและผู้มีบทบาททางเศรษฐกิจและสังคมในครัวเรือน การเข้าใจประวัติศาสตร์อาณานิคมที่มีต่อการจัดการที่ดินและทรัพยากร รวมถึงการมองภัยแล้งในมิติที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ซึ่งไม่ใช่เพียงภัยธรรมชาติ แต่เป็นปรากฏการณ์ที่มีมิติทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองที่ จะช่วยให้เราสามารถสร้างแนวทางแก้ไขปัญหาภูมิอากาศที่ยุติธรรมและยั่งยืนมากขึ้นในอนาคต

บทความนี้ยังได้วิพากษ์วิจารณ์วาระโลกด้านการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศผ่านกรอบแนวคิดของนิเวศวิทยาหลังอาณานิคม โดยมุ่งเน้นไปที่ปศุสัตว์ การบริโภคเนื้อสัตว์ และวิถีชีวิตของชุมชนเลี้ยงสัตว์เร่ร่อนในประเทศเคนยา งานชิ้นนี้ตั้งคำถามต่อวาทกรรมกระแสหลักของตะวันตกที่เรียกร้องให้ลดการบริโภคเนื้อสัตว์ในระดับโลกเพื่อบรรเทาผลกระทบด้านภูมิอากาศ โดยชี้ให้เห็นว่าคำแนะนำดังกล่าวมักตั้งอยู่บนตรรกะทางเทคนิคที่มุ่งเน้นคาร์บอนเป็นศูนย์กลาง โดยไม่คำนึงถึงบริบททางประวัติศาสตร์ นิเวศวิทยาและวัฒนธรรมเฉพาะพื้นที่ ผ่านกรณีศึกษาเชิงประจักษ์และวรรณกรรมวิชาการ บทความนี้แสดงให้เห็นว่า วาทกรรมเหล่านี้มีแนวโน้มจะตอกย้ำความอยุติธรรมเชิงความรู้ กีดกันภูมิปัญญานิเวศของชนพื้นเมือง และสืบทอดมรดกของอาณานิคมในการแย่งชิงที่ดินและการจัดการสิ่งแวดล้อม

หัวใจของการวิเคราะห์คือความตึงเครียดระหว่างวาทกรรมระดับโลกที่มองปศุสัตว์เป็นภัยต่อสิ่งแวดล้อม กับความสำคัญของระบบปศุสัตว์เร่ร่อนในฐานะกลไกปรับตัวต่อสภาพแวดล้อมในเขตแห้งแล้งของแอฟริกา ระบบการเลี้ยงสัตว์ไม่ใช่เพียงวิธีการดำรงชีพ แต่เป็นโครงสร้างทางวัฒนธรรมและ

นิเวศที่ตั้งอยู่บนการเคลื่อนย้าย ความเอื้อเฟื้อ และภูมิปัญญาที่สั่งสมจากบรรพบุรุษ ทว่าระบบเหล่านี้กำลังถูกจำกัดโดยโครงการอนุรักษ์ การฟื้นคืนธรรมชาติ และวาทกรรมประสิทธิภาพทางสิ่งแวดล้อมที่วาดภาพผู้เลี้ยงสัตว์เร่ร่อนว่าไม่มีเหตุผลและเป็นภัยต่อระบบนิเวศ ตัวอย่างกรณีชาวมาไซ และกลุ่มอื่นๆ ชี้ให้เห็นว่าวาทกรรมนี้มองข้ามความยืดหยุ่นและความยั่งยืนของระบบพื้นถิ่นที่พัฒนาขึ้นเพื่อตอบสนองต่อความไม่แน่นอนของสภาพภูมิอากาศ โดยการย้อนรอยไปถึงรากฐานของวาทกรรมเหล่านี้ที่เริ่มต้นตั้งแต่ยุคอาณานิคม ตั้งแต่ **“แผนสวินเนอร์ตัน”** ไปจนถึง “นโยบายอนุรักษ์แบบป้อมปราการ” บทความนี้ชี้ให้เห็นว่าวาทกรรมด้านภูมิอากาศในปัจจุบันยังคงฝังรากในประวัติศาสตร์ของการควบคุมที่ดินเชิงเชื้อชาติและการลบล้างความรู้ของผู้ถูกอาณานิคม ข้อเสนอของบทความนี้ไม่ใช่การปฏิเสธความเร่งด่วนของวิกฤตภูมิอากาศ แต่คือการเรียกร้องให้มีการทบทวนความเป็นธรรมด้านภูมิอากาศผ่านมุมมองที่ปลดแอกจากอาณานิคมและเปิดรับการอยู่ร่วมกันในความหลากหลาย ซึ่งหมายถึงการมองแอฟริกาไม่ใช่ในฐานะพื้นที่แห่งความล้มเหลวทางนิเวศ แต่ในฐานะแหล่งของความรู้ที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ ความสัมพันธ์ และความยืดหยุ่นทางนิเวศ

เชิงอรรถ

[1] เศรษฐศาสตร์การเมือง (Political economy) เป็นรากฐานความเข้าใจว่าอำนาจและระบบเศรษฐกิจมีปฏิสัมพันธ์กันอย่างไรในการกำหนดสังคม รวมถึงการจัดสรรทรัพยากรและความมั่งคั่ง (Hayward, 1999) ซึ่งเป็นฐานคิดสำคัญของแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง (Political ecology) ที่เน้นการวิเคราะห์ว่าสิ่งแวดล้อมนั้นเป็นเรื่องของการเมืองโดยเนื้อแท้ ซึ่งขับเคลื่อนโดยบริบททางเศรษฐกิจและสังคมที่เฉพาะเจาะจง และเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกัน (Blaikie & Brookfield, 1987; Peet & Watts, 1996) โดยใช้กรอบแนวคิด political economy เพื่อทำความเข้าใจว่ากระบวนการทางเศรษฐกิจ (เช่น ระบบทุนนิยม การพัฒนา) และโครงสร้างทางการเมือง (เช่น นโยบายของรัฐ) ส่งผลต่อปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมอย่างไร และสร้างความไม่เท่าเทียมกันทั้งในด้านต้นทุนและผลประโยชน์ทางสิ่งแวดล้อม (Walker, 2005) ทั้งสองแนวคิดเป็นฐานคิดต่อยอดให้กับแนวคิด Postcolonial political ecology ที่แนวคิดหลังนี้ได้รวมเอามรดกของการล่าอาณานิคมและจักรวรรดินิยมเข้ามาพิจารณาเป็นพิเศษ (DeLoughrey & Handley, 2015) โดยให้เหตุผลว่าการขยายอาณานิคมและการแสวงหาประโยชน์จากทรัพยากรในอดีตยังคงหล่อหลอมปัญหาสิ่งแวดล้อมร่วมสมัย พลวัตของอำนาจและระบบความรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มประเทศซีกโลกใต้ (Offen, 2004) ความเชื่อมโยงนี้แสดงให้เห็นว่าแรงผลักดันทางเศรษฐกิจการเมืองพื้นฐานส่งผลต่อผลลัพธ์ทางนิเวศวิทยาอย่างไร โดยมีมุมมองแบบ postcolonial ที่เน้นย้ำถึงผลกระทบที่ยั่งยืนจากความไม่เท่าเทียมกันทางประวัติศาสตร์ต่อความไม่ยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน

[2] Samburu หมายถึงชนพื้นเมืองกลุ่มชาติพันธุ์หนึ่งในประเทศเคนยา ซึ่งมีความใกล้ชิดทางวัฒนธรรมและภาษาอย่างมากกับชาวมาไซ พวกเขาเป็น กลุ่มเลี้ยงสัตว์เร่ร่อน (pastoralists) ที่มีระบบความรู้เฉพาะถิ่นเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมแบบแห้งแล้ง (Hodgson, 2011)

[3] **แผนสวินเนอร์ตัน** ปี ค.ศ. 1954 เป็นนโยบายการเกษตรที่รัฐบาลอาณานิคมอังกฤษในเคนยาจัดทำขึ้นเพื่อตอบโต้กระแสต่อต้านอาณานิคมและความไม่มั่นคงทางสังคม เฉพาะอย่างยิ่งการลุกฮือของขบวนการเมาเมา (Mau Mau) เป้าหมายหลักของแผนนี้คือการปรับโครงสร้างสิทธิในที่ดินของชาวแอฟริกันผ่านการรวมแปลงที่ดิน การออกโฉนดรายบุคคล และการส่งเสริมเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ เช่น การปลูกกาแฟและชา เพื่อสร้างชนชั้นเกษตรกรที่ภักดีต่อรัฐอาณานิคม

แม้แผนนี้จะถูกเสนอว่าเป็นแนวทางพัฒนาชนบท แต่ในทางปฏิบัติกลับส่งผลให้เกิดการกระจุกตัวของที่ดิน การสูญเสียสิทธิของชุมชนต่อระบบถือครองที่ดินร่วม และการกีดกันกลุ่มเลี้ยงสัตว์เร่ร่อน เช่น ชาวมาไซ จากพื้นที่ดั้งเดิมของตน แผนสวินเนอร์ตันจึงเป็นกลไกสำคัญที่สืบทอดความเหลื่อมล้ำด้านที่ดินสู่ยุคหลังอาณานิคม และเป็นจุดเริ่มต้นของการแปรรูปพื้นที่ชนบทตามตรรกะเศรษฐกิจตลาดที่ละเลยภูมิปัญญาท้องถิ่นและความยั่งยืนเชิงนิเวศ (Murunga, 2022)

บรรณานุกรม

100 Humanitarians. (2023). The role of livestock in Kenyan pastoralist communities. https://www.100humanitarians.org

Agyeman-Boaten, A., Fumey, M. A., & Norman, S. K. (2022). Agriculture and economic transformation in Africa: A review of linkages and policies. African Journal of Economic Policy, 29(1), 43–62.

Amatsimbi, H. M. (2024). The Swynnerton Plan: Lessons from Kenya's colonial agricultural policy. *African Social Science and Humanities Journal*, 5(3), 241–249. https://dx.doi.org/10.4314/asshj.v5i3.4 African Social Science and Humanities Journal, 1(1), 5–6.

Ajwang, B., Otieno, F. O., & Okello, J. (2020). Colonial agricultural policy and its impact in Kenya. African Social Science and Humanities Journal, 1(1), 5–6.

Benjaminsen, T. A., Goldman, M. J., Minwary, M. Y., & Maganga, F. P. (2013). *Wildlife management in Tanzania: State control, rent seeking and community resistance. Development and Change,* 44(5), 1087–1109. https://doi.org/10.1111/dech.12055

Blaikie, P., & Brookfield, H. (1987). *Land Degradation and Society.* Methuen.

Branch, D. (2011). Kenya: Between hope and despair, 1963–2011. Yale University Press.

Cheeseman, N. (2008). The Kenyan elections of 2007: An introduction. *Journal of Eastern African Studies,* 2(2), 166–184. https://doi.org/10.1080/17531050802058401

Cronk, L. (1999). *That Complex Whole: Culture and the Evolution of Human Behavior.* Westview Press.

DeLoughrey, E., & Handley, G. (Eds.). (2015). *Postcolonial Ecologies: Literatures of the Environment*. Oxford University Press.

Dempsey, J, (2022). Conservation and capital in Kenya, The Architectural Reviews. https://www.architectural-review.com/essays/conservation-and-capital-in-kenya

Devereux, S. (2022). Food security and agricultural policy in postcolonial Africa. African Affairs, 121(484), 123–145.

Elkins, C. (2005). I*mperial reckoning: The untold story of Britain's gulag in Kenya.* New York: Henry Holt.

FAO. (2006). Livestock's long shadow: Environmental issues and options. Food and Agriculture Organization of the United Nations.

Fratkin, E. (1991). *Surviving Drought and Development: Ariaal Pastoralists of Northern Kenya*. Westview Press.

Gandhi, L. (2015). The common cause: Postcolonial ethics and the practice of democracy. University of Chicago Press.

Gwala, M., Mkhize, M., & Hadebe, S. (2022). Gendered vulnerabilities and adaptation to climate change in African pastoralist communities. Climate and Development, 14(3), 205–217.

Hayward, T. (1994). The Meaning of Political Ecology. *Radical Philosophy*, (96), 8-14.

Hickey, S., & Bukenya, B. (Eds.). (2016). The politics of inclusive development: Interrogating the evidence. Oxford University Press.

Hodgson, D. L. (2011). *Being Maasai, becoming Indigenous: Postcolonial politics in a neoliberal world.* Bloomington: Indiana University Press.

Hodgson, D. L. (2001). *Once Intrepid Warriors: Gender, Ethnicity, and the Cultural Politics of Maasai Development*. Indiana University Press.

Kenya Colony and Protectorate. (1954). African land development in Kenya: Report of the Swynnerton Committee. Government Printer.

Kenya National Bureau of Statistics. (2020). 2019 Kenya population and housing census: Analytical report on poverty. https://www.knbs.or.ke

Kenya Colony and Protectorate. (1949). Annual report of the Department of Agriculture: North Nyanza District. Nairobi: Government Printer.

Kenya Colony and Protectorate. (1954). African land development in Kenya: Report of the Swynnerton Committee. Nairobi: Government Printer.

Kenya Colony and Protectorate. (1955). Annual report of the Department of Agriculture. Nairobi: Government Printer.

Kungu, J., Chacha, M., & Gichobi, M. (2022). Agricultural resistance and reform in colonial Kenya. African Social Science and Humanities Journal, 1(2), 35–39.

King, W. R., & He, J. (2006). Understanding the role and methods of meta-analysis in IS research. Communications of the

Association for Information Systems, 16, Article 32. https://doi.org/10.17705/1CAIS.01632

Leal F, W., Ogugu, N., Adelake, L., Azeiteiro, U., & Azul, A. (2021). Indigenous communities, climate change and traditional knowledge in Africa. International Journal of Climate Change Strategies and Management, 13(2), 140–157.

Llewelyn-Davies, M. (Director). (1974). *Maasai Women* [Film]. Royal Anthropological Institute.

Mokku, J. (2023). Drought, death, and displacement in Kenya's north. Africa Renewal. https://www.un.org/africarenewal

Neumann, R. P. (1998). Imposing wilderness: Struggles over livelihood and nature preservation in Africa. University of California Press.

North Nyanza District. (1949). District agricultural annual report. Nairobi: Government Printer.

Nixon, R. (2011). Slow violence and the environmentalism of the poor. Harvard University Press.

Odhiambo, M. O., Arora, A., Atela, J., Onyango, P., & Kyari, F. (2020). Towards inclusive agricultural transformation in Kenya: Insights from the political economy of the maize and cotton value chains. ACTS Press.

Offen, K. H. (2004). Historical Political Ecology: An Introduction. *Historical Geography*, 32, 3-16.

Ogot, B. A. (1995). Ethnicity, nationalism and democracy in Africa. Maseno University College.

Paré, G., Trudel, M.-C., Jaana, M., & Kitsiou, S. (2015). Synthesizing information systems knowledge: A typology of literature

reviews. Information & Management, 52(2), 183–199. https://doi.org/10.1016/j.im.2014.08.008

Peet, R., & Watts, M. (1996). Lib*eration Ecologies: Environment, Development, Social Movements*. Routledge.

Poore, J., & Nemecek, T. (2018). Reducing food's environmental impacts through producers and consumers. Science, 360(6392), 987–992.

Republic of Kenya. (2021). Economic survey 2021. Kenya National Bureau of Statistics.

Southworld. (2023). Cattle, climate, and culture: The lives of Kenyan pastoralists. https://www.southworld.net

Republic of Kenya. (2021a). Ministry of Agriculture, Livestock, Fisheries and Cooperatives: Agricultural Policy, Nairobi: Government Printer.

Spencer, P. (1988). *The Maasai of Matapato: A Study of Rituals of Rebellion.* Manchester University Press.

Wachira, G. M. (2023). Fortress conservation and the displacement of Indigenous pastoralists in Kenya. Journal of African Studies, 45(2), 89–108.

Wanala, R., Marwa, N., & Nanziri, L. (2022). Historical analysis of coffee production and associated challenges in Kenya from 1893 to 2018. *Journal for Contemporary History*, 47(2), 51–90. https://doi.org/10.38140/sjch.v47i2.6200

Walker, P. A. (2005). Political Ecology: Where Is the Ecology? P*rogress in Human Geography*, 29(1), 73–82.

World Bank. (2019). Unbundling the slack in private sector investment. Transforming agriculture sector productivity and linkages to poverty reduction. A Kenya Economic Update Report. Washington DC.

World Bank. (2023). Kenya Overview. https://www.worldbank.org/en/country/kenya/overview.

UNCC. (2024). Indigenous Peoples: Leaders in Climate Action. https://unfccc.int/news/indigenous-peoples-leaders-in-climate-action

ในน้ำมีปลา ในนามีน้ำ: กะเทาะแนวคิด ‘อยู่กับน้ำท่วม’[1] เบื้องหลังการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหน่วงน้ำบางระกำโมเดล

In the water, there are fish. In the fields, there is water: Cracking ‘Living with floods’ concept behind Bang Rakam Model Flood Retention Management

ฐานิดา บุญวรรโณ
คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Thanida Boonwanno
Faculty of Political Sciences, Chulalongkorn University
Thanida.B@chula.ac.th

วันรับบทความ: 14 มีนาคม 2568 (Received March 14, 2025)
วันแก้ไขบทความ: 30 เมษายน 2568 (Revised April 30, 2025)
วันตอบรับบทความ: 14 พฤษภาคม 2568 (Accepted May 14, 2025)

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีเป้าหมายในการเสนอว่าโครงการบริหารจัดการน้ำท่วมประเภทหน่วงน้ำบนพื้นที่ลุ่มต่ำเจ้าพระยาตอนบนภายใต้ชื่อบางระกำโมเดลนั้นถูกออกแบบขึ้นมาบนแนวคิดเบื้องหลังที่เรียกว่า อยู่กับน้ำท่วม (Living with floods) กล่าวคือ เป็นโครงการบริหารจัดการน้ำที่ดำเนินการบนพื้นที่ที่มีน้ำท่วมซ้ำซากและผู้คนในพื้นที่มีวิถีชีวิตที่สามารถปรับตัวให้อยู่ร่วมกับน้ำท่วมได้ อย่างไรก็ดี โครงการบางระกำโมเดลเป็นโครงการบริหารจัดการน้ำท่วมประเภทหน่วงน้ำท่วมเข้านาข้าว กำกับเวลาหน่วงน้ำท่วมผ่านปฏิทิน

เพาะปลูกและปฏิทินส่งน้ำ ผู้คนที่อาศัยในพื้นที่จำเป็นต้องอยู่กับน้ำท่วมแบบหน่วงน้ำเข้านาข้าวเป็นระยะเวลาประมาณ 4 เดือน แต่มิใช่การอยู่กับน้ำท่วมตามธรรมชาติในพื้นที่รกร้างว่างเปล่าที่สามารถใช้เป็นที่ลุ่มรับน้ำท่วม (floodplain) ดังแนวคิดอยู่กับน้ำท่วม (Living with floods) ซึ่งเป็นหนึ่งในวิธีการจัดการน้ำท่วมแบบไม่ใช้โครงสร้างที่ต้องใช้วิธีการอื่นร่วมด้วย เช่น การออกแบบและกำกับการใช้ที่ดิน การมีระบบเตือนภัยน้ำท่วม เป็นต้น

โดยบทความนี้ยกข้อเท็จจริงที่ได้จากการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามในช่วงปี พ.ศ. 2560 ซึ่งเป็นปีแรกของการดำเนินโครงการบางระกำโมเดล หากแต่เวลาที่ล่วงเลยมาจนถึงปัจจุบันยังคงพบประเด็นปัญหาสำคัญอย่างน้อยสามประการ *หนึ่ง* ยังไม่มีการชดเชยเงินให้แก่นาข้าวที่รับน้ำ *สอง* การกำกับวิถีการผลิตด้วยวิธีการบริหารจัดการน้ำเช่นนี้ส่งผลกระทบต่อจังหวะการผลิตและวิถีการผลิตของชาวนา ไม่ว่าจะเป็นการเลือกผลิตแต่ข้าวที่อายุเก็บเกี่ยวสั้น ราคาขายข้าวต่ำเนื่องจากข้าวมีความชื้นสูง หรือการเผาตอซังข้าวเพื่อเริ่มวงจรการผลิตใหม่ให้ทันปฏิทินเพาะปลูกและส่งน้ำ *สาม* โครงการบริหารจัดการน้ำท่วมประเภทหน่วงน้ำเข้านาข้าวนี้ขยายผลและขยายพื้นที่จากหนึ่งทุ่งหน่วงน้ำในพื้นที่ลุ่มต่ำเจ้าพระยาตอนบนสู่สิบทุ่งหน่วงน้ำในพื้นที่ลุ่มต่ำเจ้าพระยาตอนล่าง ทำให้มีผู้ที่ได้รับผลกระทบจากโครงการเพิ่มมากขึ้น ทว่าภาครัฐกลับยังไม่มีแผนการและแนวทางการเยียวยาหรือชดเชยชาวบ้านที่อาศัยและทำกินในพื้นที่ที่ถูกกำหนดเป็นให้พื้นที่หน่วงน้ำอย่างเป็นรูปธรรม

คำสำคัญ: อยู่กับน้ำท่วม, การบริหารจัดการน้ำท่วม, หน่วงน้ำท่วม, บางระกำโมเดล

Abstract

This study aims to demonstrate that the flood retention management on upper Chao Phraya lowland known as the Bang Rakam Model was developed based on the concept of "Living with Floods." This kind of water management is implemented in areas that experience recurrent flooding, where local communities have adapted their livelihoods to coexist with flood conditions.

However, the Bang Rakam Model represents a flood management strategy that intentionally delays the onset of flooding by redirecting floodwaters into rice fields. The timing of this controlled inundation is regulated through a coordinated planting and water distribution calendar. Consequently, residents within the designated project area are required to coexist with planned flooding for approximately four months. This differs from the concept of "Living with Floods" which typically utilizes naturally vacant floodplain areas to accommodate excess water. As a non-structural flood management method, the "Living with Floods" concept relies on complementary measures such as land-use planning and regulation, zoning controls, and the implementation of flood early warning systems.

This article presents empirical findings from field data collection in 2017, the inaugural year of the Bang Rakam Model project. Despite the passage of time, at least three major challenges remain unresolved. First, there has been no compensation provided to farmers whose rice fields are used for water retention. Second, the water management approach has significantly impacted

agricultural production cycles, imposing constraints on farmers. These challenges include the need to cultivate only short duration rice varieties, reduced market value due to high moisture content in harvested rice, and the practice of burning rice stubble to accelerate field preparation in accordance with irrigation schedules. Third, the water retention flood management project has expanded significantly—from a single retention area in the upper Chao Phraya lowlands to ten designated retention zones in the lower Chao Phraya lowlands. This expansion has substantially increased the number of people affected by the project. Despite this, the government has not yet developed a comprehensive plan or establish clear guidelines for providing relief or compensation to residents and farmers living within these designated retention areas.

Keywords: Living with floods, flood management, flood retention, Bang Rakam Model

บทนำ

ผู้เขียนเฝ้าติดตามการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบทุ่งหน่วงน้ำบางระกำโมเดลมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2560 จนถึงปัจจุบัน ด้วยความคาดหวังว่าภาครัฐจะมีแผนการและแนวทางการเยียวยาหรือชดเชยชาวบ้านที่อาศัยและทำกินในพื้นที่ที่ถูกกำหนดเป็นให้พื้นที่หน่วงน้ำ หรือพื้นที่แก้มลิงของโครงการ อย่างไรก็ดี นับตั้งแต่ปี 2560 เป็นต้นมา นอกจากการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหน่วงน้ำบางระกำโมเดลจะไม่มีการเยียวยาหรือชดเชยชาวบ้านที่พื้นที่นากลายเป็นที่รับน้ำแล้ว รูปแบบโครงการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบทุ่งหน่วงน้ำในลักษณะดังกล่าวยังขยายผลไปใช้ยัง 12 ทุ่งลุ่มต่ำเจ้าพระยาตอนล่าง อันได้แก่

ทุ่งเชียงราก จังหวัดสิงห์บุรี ทุ่งท่าวุ้ง ทุ่งฝั่งซ้ายคลองชัยนาทป่าสัก จังหวัดลพบุรี ทุ่งบางกุ้ง ทุ่งบางกุ่ม ทุ่งป่าโมก จังหวัดอ่างทอง ทุ่งพระยาบรรลือ ทุ่งโพธิ์พระยา ทุ่งบางบาล-บ้านแผน ทุ่งผักไห่ ทุ่งเจ้าเจ็ด จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และทุ่งรังสิตใต้อีกด้วย

โดยธรรมชาติแล้ว ตลอดพื้นที่ลุ่มต่ำเจ้าพระยาตอนบนและตอนล่างนี้เป็นพื้นที่ลุ่มน้ำท่วมถึง แต่เนื่องจากกระบวนการกลายเป็นเมืองและการขยายพื้นที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจเข้าไปยังพื้นที่ลุ่มน้ำท่วมถึงดังกล่าว ทำให้พื้นที่ที่ควรจะอยู่กับน้ำท่วมตามธรรมชาติกลายเป็นพื้นที่ที่ได้รับความเสียหายจากน้ำท่วม เมื่อไม่มีพื้นที่ว่างสำหรับให้น้ำท่วมถึงตามธรรมชาติ จึงต้องใช้พื้นที่นาข้าวเป็นที่หน่วงน้ำท่วมไว้ชั่วคราว (Trakuldit, 2019: 13) แท้จริงแล้วการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบทุ่งหน่วงน้ำนี้มีเค้าโครงความคิดเริ่มต้นตั้งแต่หลังอุทกภัยครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. 2554 การใช้ทุ่งนาข้าว หรือพื้นที่เพาะปลูกในพื้นที่เหนือจังหวัดนครสวรรค์และเหนือจังหวัดพระนครศรีอยุธยาเป็นพื้นที่กักเก็บน้ำท่วมไว้ชั่วคราวนั้นอยู่ในแผนการบริหารจัดการน้ำบนหลักการที่พื้นที่เพาะปลูกดังกล่าวจะได้รับเงินชดเชยไร่ละ 5,000 บาท และเกษตรกรเจ้าของพื้นที่เพาะปลูกจะได้รับเงินชดเชยอีกไร่ละ 600 บาท (Sunpituksaree, 2012) อย่างไรก็ดี แผนการบริหารจัดการน้ำดังกล่าวกลับเริ่มดำเนินการจริงในปีแรกคือปี พ.ศ. 2560 โดยที่ไม่มีการเยียวหรือชดเชย

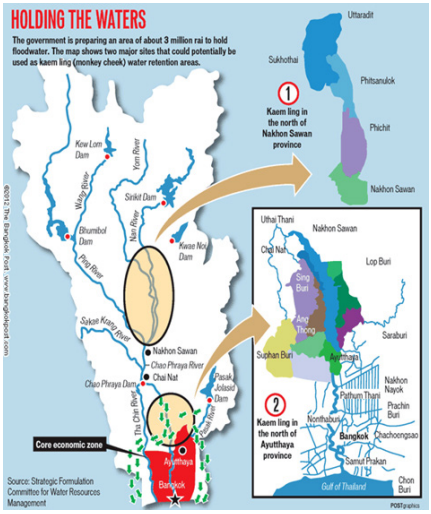

ภาพ 1: พื้นที่หน่วงน้ำท่วมตอนบน นครสวรรค์ และอยุธยา
ที่มา: Sunpituksaree (2012)

ความเสียหายใดๆ แก่พื้นที่นาข้าวที่หน่วงน้ำท่วมให้ในช่วงระยะเวลาระหว่างวันที่ 15 สิงหาคม ถึง 1 พฤศจิกายน ทั้งนี้เพราะพื้นที่ที่ถูกกำหนดให้หน่วงน้ำไว้นั้นไม่เข้าเงื่อนไขการจ่ายเงินชดเชยตามระเบียบกระทรวงการคลังว่าด้วยเงินทดรองราชการเพื่อช่วยเหลือผู้ประสบภัยพิบัติกรณีฉุกเฉิน พ.ศ. 2556 (ปัจจุบันคือฉบับปี พ.ศ. 2562) ประเด็นปัญหาที่สำคัญก็คือ การที่ประชาชนไม่สามารถใช้ประโยชน์ในที่นาของตนเองได้เป็นระยะเวลา 4 เดือนของการหน่วงน้ำเข้านาตามกรอบปฏิทินเพาะปลูก-ส่งน้ำของโครงการบางระกำโมเดลนั้นเป็นเพราะน้ำที่เข้าหน่วงในที่นาข้าวนั้นไม่ถูกนิยามให้เข้าข่ายว่าเป็นภัยพิบัติ[2] หากแต่เป็นน้ำที่ต้องเข้าท่วมพื้นที่อำเภอบางระกำอยู่แล้วตามธรรมชาติ บนโลกทัศน์ที่ว่าผู้คนในพื้นที่สามารถอยู่กับน้ำท่วมได้เพราะพื้นที่นี้เป็นพื้นที่น้ำท่วมซ้ำซากอยู่แล้ว การบริหารจัดการน้ำแบบหน่วงน้ำเข้าท่วมนานี้เปรียบเหมือนกับจำลองน้ำท่วม หรือที่งานของเผ่าไทย สินอำพล (2562) ชี้ว่ามันคือ การจำลองธรรมชาติ (simulating nature) ในลุ่มน้ำยมด้วยแบบจำลองสถิติด้านอุทกวิทยาซึ่งไม่มีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของมนุษย์ งานชิ้นนี้ชี้ว่าการจำลองลุ่มน้ำยมขึ้นมาเพื่อบริหารจัดการน้ำต้องคำนึงถึงมิติทางสังคมและวัฒนธรรมของคนในพื้นที่ที่มีความหลากหลายในวิถีชีวิต และไม่ได้มีแค่ “วัฒนธรรมชาวนาที่หาปลาได้” (เผ่าไทย สินอำพล, 2562: 73) เป้าหมายของบทความวิจัยนี้จึงอยู่ที่ความพยายามกลับไปที่แนวคิด “อยู่กับน้ำท่วม (Living with floods)” เบื้องหลังโครงการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหน่วงน้ำด้วยการเสนอว่าการอยู่กับน้ำท่วมที่ถูกนำมาใช้เป็นฐานในการออกแบบโครงการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหน่วงน้ำในประเทศไทยนั้นมีความแตกต่างจากแก่นของแนวคิดอยู่กับน้ำท่วมที่ถูกใช้ในต่างประเทศตั้งแต่แนวคิดพื้นฐานไปจนถึงวิธีการและผลลัพธ์

“อยู่กับน้ำท่วม (Living with floods)”: ปริทัศน์แนวคิด

วิธีคิดหนึ่งที่อยู่เบื้องหลังวิธีการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบทุ่งหน่วงน้ำ (flood retention management) คือ การเข้าใจและยอมรับว่าสัณฐานของบางพื้นที่นั้นมีลักษณะเป็นพื้นที่ที่น้ำท่วมถึงและน้ำท่วมซ้ำซาก เช่นนั้นแล้วผู้คนในพื้นที่ที่ต้องการสร้างบ้านเรือนเพื่ออยู่อาศัยและเพาะปลูกทำมาหากินจึงต้องอยู่กับน้ำท่วมตามธรรมชาติเช่นนั้นให้ได้ การบริหารจัดการน้ำท่วมนั้นมีทั้งแบบที่ใช้โครงสร้าง (structural flood management) อย่างการสร้างเขื่อน ฝาย อ่างเก็บน้ำ ประตูระบายน้ำ และแบบไม่ใช้โครงสร้าง (non-structural flood management) ซึ่งมีหลายวิธีการไม่ว่าจะเป็น การพยากรณ์หรือการแจ้งเตือนล่วงหน้าน้ำท่วม (flood forecasting and warning), การกำกับการใช้ที่ดิน (land use regulation), การกันน้ำท่วม (flood proofing) เช่น การลอกขยะออกจากท่อคูคลองเพื่อให้ทางน้ำไหลสะดวกขึ้นก่อนน้ำท่วม การจัดการสิ่งเจือปนทางเคมีทั้งหมดออกจากเส้นทางน้ำเพื่อป้องกันการปนเปื้อนของสารพิษเมื่อน้ำท่วม และ การอยู่กับน้ำท่วม (living with floods) ซึ่งเป็นหนึ่งในวิธีการจัดการน้ำท่วมแบบไม่ใช้โครงสร้างที่อยู่บนฐานคิดต่อการทำให้สิ่งมีชีวิตนั้นสามารถอาศัยอยู่ในพื้นที่ที่น้ำท่วมซ้ำซากต่อไปได้ เพราะเป็นไปไม่ได้ที่จะทำให้ปัญหาน้ำท่วมหมดไปจากพื้นที่นั้นๆ ด้วยสภาพทางภูมิศาสตร์ และเพื่อทำให้การอยู่กับน้ำท่วมเกิดขึ้นได้จริงจึงต้องใช้การบริหารจัดการน้ำท่วมแบบไม่ใช้โครงสร้างวิธีอื่นร่วมด้วยเพื่อลดความเสี่ยงและความสูญเสียจากผลกระทบของน้ำท่วม เช่น การออกแบบและกำกับการใช้ที่ดิน การมีระบบเตือนภัยน้ำท่วมเพื่อให้ผู้คนสามารถบริหารจัดการเก็บข้าวของได้ทันเวลา

งานชิ้นสำคัญเกี่ยวกับแนวคิดเรื่อง “อยู่กับน้ำท่วม (living with floods)” คือ งานของ Cuny (1991) ที่เสนอการให้ชาวบ้านในพื้นที่น้ำท่วมซ้ำซากนั้นสามารถปรับตัวให้อยู่กับน้ำท่วมให้ได้บนพื้นฐานที่ว่าชาวบ้านในพื้นที่ดังกล่าวยังได้รับผลประโยชน์จากการพัฒนาทางเศรษฐกิจ ทำไปแล้วคุ้มค่า และเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมจริง การอยู่กับน้ำท่วมของ Cuny ถูกเสนอขึ้นมา

ในบริบทที่ว่าการควบคุมน้ำท่วม (flood control) ที่ใช้เทคโนโลยีนั้นอาจไม่ได้ผลหากน้ำมาในปริมาณที่มาก โดยเฉพาะน้ำท่วมจากแม่น้ำ (riverine floods) ซึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของน้ำท่วมที่ควบคุมได้ยากมากที่สุด[3] ดังนั้นการอยู่กับน้ำท่วมจึงเป็นยุทธศาสตร์ที่เหมาะสมที่สุด (Cuny, 1991: 332) ทั้งนี้การอยู่กับน้ำท่วมต้องมาพร้อมกับวิธีการและกลไกร่วมมากมาย โดยสรุปดังนี้ *หนึ่ง* มีการเตรียมความพร้อมก่อนน้ำท่วมโดยอาศัยการปรับตัวจากวิถีดั้งเดิม เช่น ดีดพื้นบ้านให้สูงขึ้น สร้างแพที่อยู่ ซ่อมเรือเตรียมไว้ *สอง* ทำระบบเตือนภัยน้ำท่วม *สาม* ปรับวงจรการเพาะปลูก เปลี่ยนไปปลูกพืชชนิดอื่นที่ทนต่อน้ำท่วม (flood resistant crops) ปรับการเพาะปลูกพืชหลากหลายชนิดแทนการปลูกพืชชนิดเดียว ปลูกพืชที่ลำต้นยาว

ใจความสำคัญของการอยู่กับน้ำท่วมนี้มิใช่แค่การปรับตัวของมนุษย์ต่อธรรมชาติที่มิอาจควบคุมได้แบบตามมีตามเกิด หากแต่คือการอยู่กับน้ำท่วมที่ผู้อยู่อาศัยในพื้นที่เตรียมการ และตอบสนองต่อน้ำท่วมด้วยวิถีดั้งเดิม พร้อมกับการได้รับการสนับสนุนและช่วยเหลือจากภาครัฐทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับชาติ การอยู่กับน้ำท่วมในทัศนะของ Cuny จึงเป็นการพัฒนาร่วมกันทั้งจากระดับชุมชน (ในลักษณะการทำงานแบบล่างขึ้นบน) และระดับชาติ (ในลักษณะการทำงานแบบบนลงล่าง) ในส่วนของระดับชุมชน Cuny (1991: 341) เสนอให้มีการสำรวจความหลากหลายในอาชีพและความแตกต่างในระดับของรายได้ ชี้ให้ได้ว่าใครที่อยู่ในความเสี่ยงบ้าง เพราะไม่ใช่ว่าทุกคนในชุมชนจะเป็นผู้เปราะบางต่อน้ำท่วมอย่างเสมอภาคกัน หลังจากนั้นควรทำสิ่งที่เรียกว่าแผนที่ความเสี่ยง (risk mapping) รวมทั้งประเมินว่าการอยู่กับน้ำท่วมดังกล่าวนั้นมีประสิทธิภาพและมีประสิทธิผลหรือไม่ มากไปกว่านั้นในระดับชุมชนควรสร้างระบบเตือนภัยของหมู่บ้าน ระบบอพยพเคลื่อนย้ายและโครงสร้างการป้องกันน้ำท่วมขนาดย่อม เช่น สร้างแนวกั้นน้ำท่วมจากป่าไผ่ ในส่วนของระดับชาติคือการตอบสนองต่อน้ำท่วมได้อย่างรวดเร็ว นำแผนที่ความเสี่ยงของชุมชนไปสร้างเป็นระบบเตือนภัย ระบบอพยพเคลื่อนย้ายและ

พักพิงชั่วคราว ที่สำคัญคือการถอดบทเรียนจากการอยู่กับน้ำท่วม (Cuny, 1991: 342) การอยู่กับน้ำท่วมของ Cuny นั้นเป็นสิ่งสะท้อนการปรับตัวของผู้คนให้สามารถอยู่รอดในพื้นที่ที่มนุษย์ไม่อาจควบคุมธรรมชาติได้ และแม้ว่าจะพ้องกับหลักการของโครงการบางระกำโมเดลในหลายจุด เช่น การให้ชาวบ้านปรับตัวด้านที่อยู่อาศัย ยานพาหนะ ปรับปฏิทินเพาะปลูก หรือแม้กระทั่งแนะนำให้ชาวบ้านหันไปทำประมง แต่สิ่งที่ Cuny เสนอคือ การให้ผู้คนอยู่กับน้ำท่วมได้นั้น ต้องมาพร้อมกับนโยบายหรือมาตรการในการฟื้นฟูผู้อยู่กับน้ำท่วมอย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพ (Cuny, 1991: 340) อาจรวมไปถึงการมีองค์กรผู้รับผิดชอบต่อยุทธศาสตร์การแก้ไขปัญหาน้ำท่วมแบบนี้โดยตรง มียุทธศาสตร์การฟื้นฟูด้านเกษตรกรรม หรือมีการชดเชยค่าเสียหายในพืชผล หรือชดเชยค่าใช้ที่ดินเพื่อหน่วงน้ำ ซึ่งสิ่งที่กล่าวมาข้างต้นนี้ยังไม่ได้ถูกบรรจุอย่างเป็นทางการในโครงการบางระกำโมเดลเลยนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2560 จนถึงปัจจุบัน

งานของ Mishra (2001) เสนอไปในทิศทางเดียวกับงานชิ้นข้างต้น ว่าการอยู่กับน้ำท่วมสามารถใช้แทนที่วิธีการควบคุมน้ำท่วม พร้อมกับการกลับโลกทัศน์การมองน้ำท่วมจากสิ่งที่มนุษย์ต้องควบคุมและต้องต้านทานเป็นสิ่งที่มนุษย์ยอมอดทน ผู้เขียนยกตัวอย่างเสริมเช่น การเปลี่ยนจากการปลูกพืชต้านน้ำท่วมอย่างป่าไผ่เป็นพืชทนน้ำท่วมอย่างข้าวพันธุ์ลอยน้ำ ทั้งนี้ Mishra ชี้ว่าการจัดการน้ำท่วมแบบอยู่กับน้ำท่วมจะเป็นไปได้ก็เมื่ออยู่ในการปกครองแบบกระจายอำนาจที่รัฐบาลกลางมีหน้าที่และความรับผิดชอบในการให้คำแนะนำเชิงเทคนิคหรือสนับสนุนงบประมาณตามความต้องการของคนในท้องถิ่น การอยู่กับน้ำท่วมมิใช่นโยบายควบคุมน้ำท่วมที่คาดหวังให้ผู้คนต้องอยู่กับน้ำท่วมให้ได้ มันจะไม่มีประโยชน์อะไรเลยหากเราเพียงแค่เปลี่ยนชื่อจากการ “ควบคุมน้ำท่วม” เป็น “การจัดการน้ำท่วม” แต่วิธีการข้างในยังเป็นแบบเดิม การอยู่กับน้ำท่วมจึงไม่ได้หมายถึงการปล่อยให้แม่น้ำไหลหลากได้อย่างเต็มที่ หากแต่คือการเข้าไปแทรกแซงการทำงานของธรรมชาติให้น้อยที่สุด

หากการปรับตัวต่อน้ำท่วมไม่ได้อยู่บนแนวทางที่รอบด้านและรอบคอบ ผู้ประสบภัยก็คงจะต้องอยู่ให้ได้ต่อไป ไม่ใช่กับน้ำท่วม หากแต่เป็นการเมืองของน้ำท่วม (Mishra, 2001: 276)

เช่นเดียวกับงานศึกษาที่กล่าวไปข้างต้น การอยู่กับน้ำท่วมที่ถูกเสนอในงานของ DiGregorio and Huynh (2012) คือ การปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่พวกเขาอาศัยอยู่ งานชิ้นนี้กล่าวถึงชาวเวียดนามที่อาศัยอยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำ Ha Thanh ผู้เผชิญกับน้ำท่วมทุกปี พวกเขาคาดการณ์ได้ว่าน้ำจะเข้าท่วมทุ่งนาของตนเองเมื่อใด น้ำเพิ่มระดับเมื่อใด และน้ำค่อยๆ ลดระดับลงเมื่อใด การสังเกตการณ์น้ำเช่นนี้สั่งสมจนกลายเป็นองค์ความรู้และทักษะที่ถูกส่งต่อกันจากรุ่นสู่รุ่น การอยู่กับน้ำท่วมของชาวเวียดนามที่ราบลุ่มแม่น้ำ Ha Thanh มิใช่แค่การปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมตามกลไกของธรรมชาติเท่านั้น แต่พวกเขายังประดิษฐ์ที่กั้นน้ำทำจากไม้ไผ่เพื่อลดแรงปะทะของน้ำกับสิ่งปลูกสร้าง เพื่อลดระดับน้ำที่จะเข้าท่วมบ้านเรือนที่อยู่อาศัย และเพื่อลดความเสียหายต่อพืชผลในเรือกสวนไร่นา ประเด็นที่น่าสนใจอยู่ตรงที่ลักษณะของการอยู่กับน้ำท่วมนี้มีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ในอดีตมนุษย์อาจเรียนรู้ที่จะอยู่กับน้ำท่วมผ่านการทำความเข้าใจว่าน้ำท่วมเป็นเรื่องธรรมชาติและเป็นส่วนหนึ่งของวัฏจักรน้ำตามฤดูกาลที่มนุษย์จำเป็นต้อง “จัดการ” เพื่ออยู่ร่วมกับน้ำให้ได้ แต่ในปัจจุบันที่พื้นที่รกร้างได้ถูกปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นพื้นที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจของมนุษย์แล้วนั้น มนุษย์จึงจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงจากการจัดการเพื่ออยู่ร่วมกับน้ำท่วมเป็นการ “ป้องกัน” วัฏจักรน้ำท่วมตามฤดูกาลแทน (DiGregorio and Huynh, 2012: 8)

ในปีเดียวกัน พบงานศึกษาของ Liao (2012) กล่าวถึงการอยู่กับน้ำท่วมในแง่ของความยืดหยุ่น (resilience) ของผู้คนต่อน้ำท่วมในฐานะที่เป็นการบริหารจัดการความเสี่ยงรูปแบบหนึ่ง ทั้งนี้เพราะภาวะโลกร้อนทำให้มนุษย์ไม่สามารถคาดการณ์สภาพอากาศและภัยพิบัติใดๆ ได้อีกต่อไป ความไม่แน่นอนที่สามารถเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาทำให้โครงสร้างพื้นฐานที่ควบคุมน้ำท่วมแบบ

เดิมไม่สามารถทนทานต่อน้ำท่วมที่สูงขึ้นและรุนแรงขึ้นได้ ความยืดหยุ่นที่ว่านี้มีทั้งความยืดหยุ่นเชิงวิศวกรรม (engineering resilience) และความยืดหยุ่นเชิงนิเวศ (ecological resilience) (Holling, 1996 อ้างถึงใน Liao, 2012: 1) ซึ่งความยืดหยุ่นทั้งสองแบบนี้มีฐานคิดและแนวทางในการบริหารจัดการน้ำท่วมที่แตกต่างกัน ความยืดหยุ่นเชิงวิศวกรรมนั้นมีฐานคิดในการบริหารจัดการน้ำท่วมเพื่อรักษาความสม่ำเสมอ รักษาระบบที่มั่นคงไม่เปลี่ยนแปลงหรือเปลี่ยนแปลงสภาพให้น้อยที่สุด ในขณะที่ความยืดหยุ่นเชิงนิเวศนั้นให้ความสำคัญกับความสามารถในการอยู่รอด ในงานชิ้นนี้ใช้ความยืดหยุ่นเชิงนิเวศเป็นกรอบทฤษฎีในการอธิบายความยืดหยุ่นของเมืองต่อน้ำท่วมซึ่งถูกนิยามเบื้องต้นไว้ว่ามันคือความสามารถที่จะถูกน้ำท่วมได้ (floodability) และการจัดการใหม่ (reorganization) ไม่ใช่การต้านทานต่อน้ำท่วม (flood resistance) และการฟื้นฟูหลังน้ำท่วม (recovery) อย่างที่ถูกเสนอไว้แบบความยืดหยุ่นเชิงวิศวกรรม การยืดหยุ่นเชิงนิเวศแบบหนึ่งที่ถูกเสนอขึ้นมาในงานชิ้นนี้คือการอยู่กับน้ำท่วม ซึ่งเป็นความยืดหยุ่นที่ได้รับมาจากการอยู่ร่วมกับความผันผวนปรวนแปรได้ ความยืดหยุ่นต่อน้ำท่วมคือกระบวนการของการปรับตัวแทนการต่อสู้กับแม่น้ำ (Liao, 2012: 9) หากเมืองมีที่ตั้งใกล้แม่น้ำ มีลักษณะพื้นที่ที่น้ำจะต้องเข้าท่วมถึงตามฤดูกาล ผู้ที่อยู่อาศัยในเมืองนั้นก็ต้องปรับตัวให้อยู่กับน้ำท่วม อย่างไรก็ดี ในโลกทุนนิยมปัจจุบัน เมืองนั้นมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจและเป็นศูนย์รวมสถาบันทางการเมืองที่ล้ำค่ามากเกินกว่าที่จะถูกน้ำท่วมได้ ในหลายประเทศจึงมีวิธีการบริหารจัดการที่กำหนดให้บางพื้นที่ที่ไม่มีผู้คนอาศัยอยู่ หรือยังเป็นพื้นที่ชนบทให้กลายเป็นพื้นที่รับน้ำ หรือโยกย้ายผู้คนออกจากพื้นที่ด้วยการเวนคืนที่ดินทำเป็นที่ราบน้ำท่วมถึง ยกตัวอย่างเช่น Room for the river project ในประเทศเนเธอร์แลนด์ หรือ Making space for water policy ในประเทศอังกฤษ (Moss and Monstadt, 2008 อ้างถึงใน Liao, 2012: 8)

นอกจากแนวคิดอยู่กับน้ำท่วมจะมีนัยของการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมแล้ว ยังมีนัยของวิถีชีวิตของผู้คน ดังที่ปรากฏในงานของ Middleton and Borin (2018) เมื่อกล่าวถึงที่ราบน้ำท่วมถึงบริเวณรอบโตนเลสาบ ประเทศกัมพูชา ซึ่งการอยู่กับน้ำท่วมนี้เป็นทั้งวิถีของ (a way of) และ แหล่งที่มาของ (a source of) ชีวิต (Keskinen et al., 2011 อ้างใน Middleton and Borin, 2018: 22) การอยู่กับน้ำท่วมในกรณีของที่ราบน้ำท่วมถึงบริเวณโตนเลสาบจึงหมายถึงวิถีของชาวบ้านที่ยังชีพด้วยการตกปลาและการทำนา วิถีชีวิตที่อยู่กับน้ำท่วมของชาวกัมพูชาในบริเวณโตนเลสาบมีความใกล้เคียงกับวิถีชีวิตของชาวบางระกำแต่ดั้งเดิมนั่นก็คือ ที่ราบลุ่มริมแม่น้ำนั้นทำให้ผู้อยู่อาศัยสามารถยังชีพได้ด้วยการเป็นทั้งชาวนาและชาวประมง งานศึกษาของ Middleton and Borin Un (2018) ที่หมู่บ้าน Prek Tronb และ หมู่บ้าน Kampong Kor Krom ชี้ว่า ถิ่นฐานของสองหมู่บ้านในที่ราบลุ่มริมทะเลสาบทำให้ชาวบ้านเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติทั้งจากเกษตรกรรมและประมง วัฏจักรน้ำท่วมตามฤดูกาลนี้ทำให้ในหมู่บ้านเกิดภูมิทัศน์ดินและน้ำ (land-waterscape) ที่พื้นที่หลายส่วนของหมู่บ้านถูกน้ำไหลบ่าเข้าท่วมจนกลายเป็นพื้นที่ที่ Roberts (2015 อ้างถึงใน Middleton and Borin Un, 2018: 26) เรียกว่า สภาพแวดล้อมแบบแทรกคั่นกลางและชั่วครั้งชั่วคราว (interstitial and ephemeral environments) อย่างพื้นที่ป่าที่ถูกน้ำท่วมหรือทุ่งหญ้าที่ถูกน้ำท่วมก็กลายเป็นที่อยู่อาศัยของปลาและสัตว์น้ำนานาชนิด ชาวบ้านจะรู้เวลาว่าน้ำจะเข้าท่วมพื้นที่เมื่อใด เมื่อน้ำเข้าท่วมถึงพื้นบ้าน พวกเขาจะต่อเสาไม้เพิ่มเพื่อหนีน้ำท่วมและยกส่วนของที่นอนให้หนีพ้นน้ำแทนที่จะโยกย้ายไปอาศัยที่อื่น ประเด็นที่น่าสนใจสำหรับงานชิ้นนี้คือ การอยู่กับน้ำท่วมของผู้คนที่อาศัยอยู่ในที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ที่ถูกน้ำท่วมเป็นปกตินั้นเป็นความเสี่ยงตามธรรมชาติก็จริง แต่น้ำท่วมหรือน้ำแล้งที่นำไปสู่สภาวะเปราะบางนั้นเป็นเรื่องทางการเมืองและการแย่งชิงเพื่อเข้าถึงและควบคุมทรัพยากร ซึ่งแน่ชัดว่าการเข้าถึงทรัพยากรนั้นถูกจำแนกอย่างแตกต่างตามกลุ่มทางเศรษฐกิจสังคมและอิทธิพลทางการเมือง การที่ชาวประมงในครัวเรือนขนาดเล็กและ

ชาวนาผู้ถือครองที่ดินขนาดเล็กคือผู้ที่เปราะบางต่อน้ำท่วมและน้ำแล้งนั้น เป็นเพราะว่าพวกเขาด้อยอำนาจทางการเมืองที่จะไปกำหนดว่าใครที่จะสามารถหรือไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติได้ (Middleton and Borin Un, 2018: 38) ถัดจากงานของ Middleton and Borin Un ปรากฏงานของ Stephan (2019) ที่ทำความเข้าใจเรื่องการอยู่กับน้ำท่วมผ่านแบบแผนทางสังคม-พื้นที่ (socio-spatial patterns) เพราะเรื่องการจัดการน้ำท่วมไม่ได้มีแค่มิติด้านพื้นที่เท่านั้น แต่การวิเคราะห์ไปที่การกระทำทางสังคมของผู้คนบนพื้นที่ก็สำคัญ การอยู่กับน้ำท่วมจึงเป็นเรื่องของการกระทำทางสังคมต่อการบริหารจัดการน้ำท่วม ซึ่ง Stephan เรียกรวมแนวคิดนี้ภายใต้ชื่อว่า riskscapes งานของ Stephan น่าสนใจตรงที่ว่าในบทที่ 6 ของหนังสือพยายามจะนำเสนอว่าผู้คนที่ต้องอยู่กับน้ำท่วมนั้นมีความรู้สึก/ความคิดแรกต่อน้ำท่วมที่หลากหลาย และไม่ใช่ว่าจะเป็นความรู้สึก/ความคิดเชิงบวกเสมอไป ซึ่งผลการสัมภาษณ์นั้นสามารถสร้างรหัสต่อน้ำท่วมได้ถึง 12 รหัส เช่น เมื่อคิดถึงน้ำท่วม สิ่งแรกที่ผู้ให้สัมภาษณ์นึกถึงคือ กลัว อาหาร สัตว์เลี้ยง มาตรการในการป้องกัน ความเคยชิน เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า แนวคิดอยู่กับน้ำท่วมที่ปรากฏในงานหลายชิ้นข้างต้นนั้นมักจะกล่าวถึงการศึกษาปรากฏการณ์น้ำท่วมในพื้นที่ที่น้ำท่วมถึงตามธรรมชาติเสมอ เช่น พื้นที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำ พื้นที่ราบลุ่มติดกับทะเลสาบ แต่ในบทความชิ้นนี้จะเสนอการใช้แนวคิดอยู่กับน้ำท่วมในการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบทุ่งหน่วงน้ำภายใต้โครงการบางระกำโมเดล ที่ไม่ได้ใช้แนวคิดดังกล่าวในบริบทของพื้นที่ซึ่งอยู่ติด/ประชิดกับแหล่งน้ำตามธรรมชาติที่น้ำสามารถท่วมถึง (floodable areas) แต่โครงสร้างของโครงการบางระกำโมเดลผสานแนวคิดเรื่อง “อยู่กับน้ำท่วม” เข้ากับหลักการของโครงการ “แก้มลิง (monkey cheeks)” (โปรดดูงานของ Trakuldit, 2018) ที่เป็นการบริหารจัดการน้ำแบบกำหนดพื้นที่หน่วงน้ำท่วม (flood retention areas) ไว้ในฤดูน้ำหลากเพื่อแก้ไขปัญหาน้ำท่วม และค่อยบริหารจัดการนำน้ำที่กักเก็บไว้

ออกมาใช้เพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำในฤดูแล้ง ทั้งนี้ ผู้เขียนจะใช้ข้อเท็จจริงจากภาคสนามที่อำเภอบางระกำซึ่งเป็นพื้นที่น้ำท่วมซ้ำซากของลุ่มแม่น้ำยมมากะเทาะแนวคิดอยู่กับน้ำท่วม โดยข้อมูลภาคสนามที่นำมาใช้ในบทความนี้มาจากผู้ให้ข้อมูลคนสำคัญที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ฝั่งขวาและฝั่งซ้ายของแม่น้ำยมในอำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก และเป็นชาวนาที่เคยปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองหรือเป็นชาวนาที่เคยปลูกข้าวนาปีและทำนาครั้งเดียวต่อปี รวมทั้งสิ้น 32 ท่าน และผู้ให้ข้อมูลที่เป็นชาวนาปลูกข้าวพันธุ์ไม่ไวต่อช่วงแสง เป็นชาวนาที่อาจทำทั้งนาปีและนาปรังแต่ทำนาอย่างน้อยสองครั้งต่อปี รวมทั้งสิ้น 25 ท่าน ภายใต้การดำเนินการวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณา (Ethnographic research) ระหว่างปี 2559-2561 ซึ่งสอดคล้องกับฤดูกาลเพาะปลูก 59/60 และ 60/61 ใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึกโดยออกแบบคำถามกึ่งโครงสร้าง (semi-structured interview) และการสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม

“อยู่กับน้ำท่วม” แบบชาวนาบางระกำ

อำเภอบางระกำเป็น 1 ใน 9 อำเภอของจังหวัดพิษณุโลก มีที่ตั้งอยู่ในเขตที่ราบลุ่มระหว่างแม่น้ำน่านและแม่น้ำยม พื้นที่ส่วนใหญ่ของอำเภอบางระกำเป็นที่ราบน้ำท่วมถึง ปัญหาของพื้นที่อำเภอบางระกำคือการขาดแคลนน้ำในช่วงฤดูร้อนหรือฤดูแล้ง ในขณะที่ในฤดูฝนเกิดน้ำท่วมซ้ำซากแต่ไม่สามารถกักเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้งได้ เนื่องจากแม่น้ำยมไม่มีเขื่อนกั้นน้ำและกักเก็บน้ำ สาเหตุของน้ำท่วมในพื้นที่อำเภอบางระกำเกิดจากการรับน้ำยมที่หลากจากจังหวัด

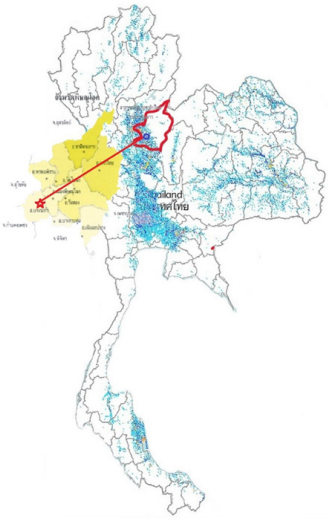

ภาพ 2: ภูมิทัศน์น้ำท่วมที่บางระกำ
ที่มา: โดยผู้เขียน (2568)

พะเยา แพร่ สุโขทัย อำเภอบางระกำเป็นพื้นที่น้ำท่วมซ้ำซากทุกปีก็จริง แต่ไม่ใช่พื้นที่น้ำท่วมถึงแต่เพียงอย่างเดียว เพราะพื้นที่นี้ประสบกับน้ำท่วมสลับกับน้ำแล้งซึ่งเกิดขึ้นโดยเฉลี่ย 6 ครั้งใน 10 ปี

คุณลักษณะเชิงธรรมชาติของแม่น้ำยมที่มีผลต่อการเกิดน้ำท่วมน้ำแล้งนี้ประกอบด้วย *หนึ่ง* ลักษณะของพื้นที่ ระดับของพื้นที่มีความสัมพันธ์กับการเอ่อท่วมของน้ำและการระบายน้ำ พื้นที่สองฝั่งของแม่น้ำยมตั้งแต่ตัวเมืองสุโขทัยจนถึงอำเภอบางระกำมีระดับพื้นดินค่อนข้างต่ำที่อำเภอบางระกำ (เมื่อเทียบกับพื้นที่ราบสูงในช่วงต้นลำน้ำที่จังหวัดพะเยา แพร่) ถือว่าเป็นพื้นที่ลุ่ม เมื่อน้ำท่วมจะท่วมมากและท่วมขังเป็นเวลานาน (กลุ่มพิจารณาโครงการส่วนวิศวกรรมบริหาร สำนักงานชลประทานที่ 3, 2547: 2) และ *สอง* ความจุของลำน้ำ ลักษณะภูมิประเทศบริเวณสองฝั่งของแม่น้ำยมช่วงตอนใต้ของจังหวัดสุโขทัยจนถึงอำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลกมีลักษณะเป็นพื้นที่ลุ่ม ความจุของแม่น้ำยมในช่วงนี้อยู่ที่ประมาณ 300.00 ลูกบาศก์เมตรต่อวินาที จึงเป็นเหตุผลว่าทำไมในฤดูฝนที่น้ำเริ่มหลากและเข้าท่วมหลายจังหวัดในลุ่มน้ำยมตอนบนถึงเอ่อเข้าท่วมตัวเมืองจังหวัดสุโขทัยทุกปี พ้นจากตัวเมืองสุโขทัยลงมาแล้วน้ำยมจะไหลเอ่อเข้าท่วมพื้นที่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำ ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำยมน้ำจะไหลบ่าเข้าไปจนถึงคลองเมม คลองบางแก้วแล้วไหลลงสู่แม่น้ำยมที่อำเภอบางระกำ ส่วนทางฝั่งขวาของแม่น้ำยมน้ำจะไหลล้นตลิ่งเข้าท่วมทุ่งนาที่ขนานกับแม่น้ำยมแล้วไหลต่อลงไปยังอำเภอบางระกำและอำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์ต่อไป (กลุ่มพิจารณาโครงการ ส่วนวิศวกรรมบริหาร สำนักงานชลประทานที่ 3, 2547: 2) ดังนั้น ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของแม่น้ำยมจึงมีความสัมพันธ์อย่างยิ่งยวดต่อการเกิดน้ำท่วมและน้ำแล้งในพื้นที่อำเภอบางระกำ จากลักษณะสัณฐานของแม่น้ำยมข้างต้นจะเห็นว่า เส้นทางแม่น้ำยมนั้นแบ่งพื้นที่อำเภอบางระกำออกเป็นสองฝั่ง คือ พื้นที่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำยมและพื้นที่ฝั่งขวาของแม่น้ำยม พื้นที่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำยมจะถูกขนาบด้วยลำน้ำสามเส้นคือ แม่น้ำยม แม่น้ำยมสายเก่า (หรือที่รู้จักในนามคลองเมม) และแม่น้ำน่าน ดังนั้น พื้นที่ฝั่ง

ซ้ายของแม่น้ำยมจะประสบปัญหาน้ำท่วมทุกปี และอยู่ในเขตชลประทาน ในขณะที่พื้นที่ฝั่งขวาของแม่น้ำยมนั้นไม่ใช่พื้นที่ลุ่มต่ำแอ่งกระทะ ประสบปัญหาน้ำแล้งเป็นประจำ และอยู่นอกเขตชลประทาน

จากลักษณะภูมิศาสตร์โดยรวมของอำเภอบางระกำทำให้ชาวบ้านจำเป็นต้องมีวิถีชีวิตอยู่ร่วมกับน้ำมาตั้งแต่รุ่นปู่ย่าตาทวด การทำนาซึ่งเป็นวิถีทำกินหลักของชาวบางระกำสะท้อนวิถีชีวิตอยู่กับน้ำท่วมอย่างชัดเจนช่วงก่อนปี พ.ศ. 2512 ที่กรมการข้าวเผยแพร่พันธุ์ข้าวผสมที่ไม่ไวต่อช่วงแสงออกมานั้น ชาวนาบางระกำทำนาแค่ 1 รอบวงจรการผลิตต่อปี โดยเลือกปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่มีลำต้นสูง และ มีลักษณะลอยตามน้ำขึ้น เป็นข้าวขึ้นน้ำหรือข้าวนาน้ำฝนลึก (floating rice and deep water) เช่น ข้าวพันธุ์เหลืองอ่อน เหลืองปลาซิว แม่แป๊ด ฯลฯ[4] อย่างที่ชาวนาผู้สูงอายุที่เคยใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองเล่าว่า *“ข้าวส่วนมากจะเป็นไอ้จำปาทอง ทนน้ำ สูง แล้วก็รองจากพันธุ์นั้นมาก็ข้าวใบสี ก็สูงเหมือนกัน ราคาดี มาเดี๋ยวนี้มันเปลี่ยนแปลงไปหมดแล้ว”*

อย่างไรก็ดี ข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่เป็นพันธุ์ข้าวหนักนั้นให้ผลผลิตแก่ชาวนาไม่สูง เพราะมีระยะการแตกกอที่ยาวนาน โดยเฉพาะข้าวขึ้นน้ำที่ใช้เวลาในระยะแตกกอถึง 3 เดือน ซึ่งการมีระยะเวลาของการแตกกอยาวนานนี่เองที่มีผลทำให้ลำต้นสูง ใบยาว เพราะธาตุอาหารไปหล่อเลี้ยงมาก จนเกิดอาการที่เรียกว่า เผือใบ ดังนั้นผลผลิตของพันธุ์ข้าวหนักจึงไม่สูง (อานันท์ ผลวัฒนะ, 2541: 3) เมื่อกรมการข้าวเผยแพร่พันธุ์ข้าวที่ไม่ไวต่อช่วงแสง อายุสั้น ชาวนาสามารถเพาะปลูกข้าวได้มากกว่าหนึ่งครั้งต่อปีและได้ผลผลิตที่มากขึ้น ชาวนาบางระกำจึงเริ่มลดการปลูกข้าวที่ใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองและหันมาใช้พันธุ์ข้าวเบามากขึ้น จุดเปลี่ยนแปลงจังหวะชีวิตของชาวนาที่สำคัญที่สุดจึงเริ่มต้นขึ้นเมื่อชาวนาเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าวที่ใช้ในการเพาะปลูก ซึ่งการเปลี่ยนแปลงวิถีการเพาะปลูกนี้เป็นไปเพื่อหลีกเลี่ยงความเสียหายจากน้ำท่วมข้าวอีกด้วย ทั้งนี้ หากปีใดน้ำหลากมามากและเข้าท่วมนาข้าวจนหมด ชาวนาก็จะปรับตัวไปทำมาหากินด้วยวิธีอื่นเสริม เช่น การจับปลาขาย นำปลามาทำปลาเกลือ

ปลาร้า อย่างงานวิจัยของวิทิตา ปิดตังนาโพธิ์ (2555) ที่ชี้ว่าบางระกำเป็นชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานริมแม่น้ำยม มีวิถีชีวิตแบบสะเทินน้ำสะเทินบก ชาวบางระกำสามารถอยู่กับน้ำได้อย่างถ้อยทีถ้อยอาศัย วิทิตาเรียกภูมิทัศน์แบบบางระกำว่าเป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรมเปียกน้ำ (wet landscape) ซึ่งการที่คนบางระกำต้องอยู่ร่วมกับน้ำนี้จึงมีผลต่อการกำหนดวิถีการอยู่ผ่านสถาปัตยกรรมเปียกน้ำ (wet architecture)[5] และวิถีการทำกินแบบภูมิทัศน์เปียกน้ำผ่านเครื่องมือเครื่องใช้เปียกน้ำ (wet fishery basketries)[6]

ด้วยภูมิทัศน์แบบเปียกน้ำตามคำอธิบายของวิทิตานี้เองที่กำหนดวิถีทำกินแบบคนบางระกำที่จะต้องใช้ประโยชน์จากพื้นที่ที่ถูกน้ำท่วมซ้ำซากให้ได้ ชาวบ้านบางระกำที่ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนาจึงต้องใช้ประโยชน์จากแม่น้ำยมในฤดูน้ำหลาก-น้ำท่วมซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ชาวนาทำนาไม่ได้ และต้องหารายได้จากการจับปลาและกิจกรรมที่เกี่ยวเนื่องกับการประมงน้ำจืด เช่น การทำปลาแดดเดียวหรือที่ชาวบ้านเรียกว่าปลาเกลือ การทำปลาร้า น้ำปลา อย่างไรก็ดี แม้สภาพภูมิศาสตร์ของอำเภอบางระกำที่เป็นพื้นที่ราบลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง จะมีผลในการกำหนดวัฒนธรรมแบบเปียกน้ำและหาปลา แต่งานวิจัยของยืนยง รักเรืองและคณะ (2548) พบว่า วิถีชีวิตดั้งเดิมดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงไปมากแล้ว เป็นความจริงที่ว่าชาวบางระกำนั้นมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่กับน้ำท่วมและสามารถปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติเช่นนั้นได้ด้วยการทำประมง แต่ข้อเท็จจริงนั้นได้เปลี่ยนไปเมื่อมีการเกิดขึ้นของสองสิ่งใหญ่ๆ ในพื้นที่คือ *หนึ่ง* การสร้างทางหลวงสาย 117 (นครสวรรค์-พิษณุโลก) เปิดใช้งานในปี 2525 และทางหลวงสาย 1065 (พิษณุโลก-กำแพงเพชร) และ 1281 (บางระกำ-บ่อทอง) เปิดใช้งานในปี 2533-2534 ทำให้ความจำเป็นในการค้าขายข้าวทางเรือหมดไป สอดคล้องกับช่วงเวลาที่ระบุไว้ในงานเรื่อง เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่างของจิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ (2546: 53) ที่อธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงเส้นทางขนส่งข้าวทางน้ำมาเป็นทางถนนเริ่มเกิดขึ้นราวๆ ปี พ.ศ. 2525-2526 เมื่อถนนสายนครสวรรค์-พิษณุโลกเปิดให้ใช้งานและเส้นทาง

การค้าทางเรือเริ่มยกเลิกไปเมื่อก่อสร้างเขื่อนในพื้นที่อย่างเขื่อนนเรศวร การสร้างทางหลวงหมายเลข 1065 และสะพานข้ามแม่น้ำยมที่เชื่อมพื้นที่อำเภอบางระกำเข้ากับตัวเมืองจังหวัดพิษณุโลก การเปิดพื้นที่ผ่านถนนทำให้การดำรงชีพแบบเดิมและการผลิตเพื่อยังชีพในครัวเรือนถูกแทนที่ด้วยการผลิตเพื่อค้าขายเชิงพาณิชย์ และการเพิ่มทางเลือกหรือโอกาสในชีวิตที่เปลี่ยน ชาวบ้านบางระกำจากการยังชีพด้วยการปลูกข้าวขายหรือจับปลาขาย เป็นการค้าขายสินค้าประเภทอื่น หรือ การออกจากพื้นที่ไปรับจ้างทำงานที่อื่นแทน *สอง* การสร้างประตูระบายน้ำในคลองบางแก้วในห้วงที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำยมในราวปี 2533 เพื่อคอยทดน้ำไว้ใช้ในหน้าแล้ง ส่งผลกระทบตามมา คือ ระบบนิเวศในลำน้ำยมเปลี่ยนแปลงไป ปลาหายากขึ้น ตั้งแต่มีการสร้างฝายกั้นน้ำในคลองบางแก้ว และ การใช้สารเคมีทางการเกษตรอย่างเข้มข้นในนาข้าวทำให้ปลา ปูนา และสัตว์น้ำเล็กๆ ประเภทอื่นหายไป

สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปแล้วคือรูปแบบในการดำรงชีพที่ชาวนาไม่ได้สามารถเปลี่ยนอาชีพจากการปลูกข้าวไปหาปลาและได้รายได้อย่างเป็นกอบเป็นกำจากการหาปลาเหมือนอย่างในอดีต ในกรณีของชาวบ้านในพื้นที่อำเภอบางระกำที่ประกอบกิจการแปรรูปประมงน้ำจืดอย่าง การทำปลาร้า ทำน้ำปลาจากปลาสร้อยนั้นก็ได้รับผลกระทบด้วย กล่าวคือ ต้องรับปลาจากแหล่งนอกพื้นที่มาแปรรูปแทน และวิถีชีวิตที่เคยผลิตน้ำปลาเองเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือนก็เปลี่ยนไปเป็นการบริโภคน้ำปลาจากตลาดภายนอกแทน (ยืนยง รักเรือง และคณะ, 2548: 57-58) นอกจากการสร้างถนนและประตูระบายน้ำจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตของชาวบางระกำที่ไม่ได้ยึดโยงกับการเป็นชาวประมงหาปลาน้ำจืดในช่วงน้ำท่วมอีกต่อไปแล้ว อีกสิ่งหนึ่งที่สะท้อนการเปลี่ยนแปลงในวิถีการผลิตของชาวบางระกำต่อการปรับตัวเพื่ออยู่กับน้ำท่วม คือ การเปลี่ยนจากการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่เปลือกหนา ลำต้นยาว เหมาะกับพื้นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง มาเป็นพันธุ์ข้าวไม่ไวต่อช่วงแสงที่เปลือกบาง ลำต้นเตี้ย แต่มีคุณสมบัติต้านเพลี้ยกระโดดสีน้ำตาล และมีอายุเก็บเกี่ยวสั้น

เช่น พันธุ์ข้าวพิษณุโลก 72 พิษณุโลก 80 หรือพันธุ์ข้าว กข. 43 ชาวนาไม่ได้ใช้พันธุ์ข้าวประเภทข้าวขึ้นน้ำหรือข้าวนาน้ำฝนลึกเพื่อปรับตัวอยู่กับน้ำท่วมอีกต่อไป แต่ใช้พันธุ์ข้าวอายุสั้นเพื่อเก็บเกี่ยวให้ทันก่อนน้ำเข้าท่วมแทน ทั้งนี้การเปลี่ยนจากการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองไปเป็นข้าวพันธุ์ไม่ไวต่อช่วงแสงที่ชาวบ้านได้รับการสนับสนุนจากเกษตรอำเภอนี้สอดคล้องกับการก่อสร้างระบบควบคุมการไหลของน้ำและระบบป้องกันน้ำท่วมของชลประทานเพื่อไม่ให้ผลผลิตข้าวแบบใหม่นี้เสียหาย (ภัคเกษม ธงชัย, 2563 :47)

การใช้พันธุ์ข้าวไม่ไวต่อช่วงแสง เพราะสามารถเพาะปลูกได้นอกฤดูฝนและมีอายุเก็บเกี่ยวสั้นนี้เองที่เปิดโอกาสให้ชาวนาบางระกำทำนาได้ถึง 3 รอบการผลิตต่อปี การแพร่กระจายการเพาะปลูกข้าวพันธุ์ไม่ไวต่อช่วงแสงในอำเภอบางระกำส่งผลให้เกิดการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปรังมากขึ้นประกอบกับการขยายพื้นที่เขตชลประทาน การทำนาโดยอิงกับธรรมชาติจึงถูกทำให้เปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิง เพราะเกิดสิ่งที่เรียกว่าพื้นที่ในเขตชลประทานและพื้นที่นอกเขตชลประทาน โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ชลประทานที่ได้รับการจัดสรรน้ำให้แม้แต่ในช่วงฤดูแล้ง ยิ่งเป็นการเพิ่มการขยายพื้นที่การเพาะปลูกข้าวมากขึ้น ดังนั้น พื้นที่รกร้างว่างเปล่าที่สามารถใช้เป็นที่ลุ่มรับน้ำท่วม (floodplain) จึงเปลี่ยนไปเป็นพื้นที่เพาะปลูก พื้นที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่น ๆ และพื้นที่ที่อยู่อาศัยของคนแทน จะเห็นได้ว่าวิถีการผลิตข้าวที่เปลี่ยนแปลงไปนี้มีเป้าหมายเพื่อการค้า เพื่อตอบสนองค่าใช้จ่ายในครัวเรือนและเพื่อชดใช้หนี้สินจากการลงทุนทำนารอบที่ผ่านมา มากกว่าจะเป็นการปรับวิถีการผลิตเพื่อรับมือกับน้ำท่วม

ด้วยเหตุนี้ โลกทัศน์เรื่อง “อยู่กับน้ำท่วม (living with floods)”ของชาวนาบางระกำจึงเปลี่ยนแปลงไปแล้ว ในอดีตชาวนาบางระกำจำเป็นต้องผันวิถีทำกินในนาข้าวไปจับปลาในแม่น้ำในฤดูน้ำหลาก เพราะน้ำท่วมนาข้าวเสียหมดสิ้นจนไม่สามารถเพาะปลูกอะไรได้ ทั้งนี้เพราะลักษณะภูมิศาสตร์ของแม่น้ำยมและลักษณะภูมิศาสตร์ของพื้นที่อำเภอบางระกำกำหนดให้

ผู้คนต้องมีวิถีชีวิตเช่นนั้น อย่างไรก็ดี บริบททางสังคมและเศรษฐกิจในปัจจุบันกำหนดให้ชาวนาไม่สามารถทำนาเพื่อยังชีพในครัวเรือนเพียงอย่างเดียวได้อีกต่อไป มิหนำซ้ำจะพบว่าชาวนายังต้องประกอบอาชีพเสริมเพิ่มเติมทั้งในฤดูกาลและนอกฤดูกาลเพาะปลูก เช่น เป็นแรงงานรับจ้างฉีดยาฆ่าแมลง เป็นแรงงานรับจ้างก่อสร้าง เป็นต้น ในงานวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทด้านภูมิศาสตร์สิ่งแวดล้อมของ Sjoerd Voogd (2019) ที่ศึกษาเรื่องการรับรู้ต่อนโยบายหน่วงน้ำบางระกำโมเดลในจังหวัดพิษณุโลกและจังหวัดสุโขทัยนั้น ได้เก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวนาหมู่บ้านวังไผ่สูง จังหวัดสุโขทัย และชาวนาหมู่บ้านย่านใหญ่ จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งเป็นสองหมู่บ้านที่อยู่ในพื้นที่โครงการบางระกำโมเดล ได้ข้อมูลน่าสนใจเกี่ยวกับโลกทัศน์ของชาวนาต่อการอยู่กับน้ำท่วมว่า แม้ว่าชาวนาทั้งหลายจะเกิดและเติบโตในพื้นที่ที่มีน้ำท่วมซ้ำซาก จนเรียกว่าเป็นความเคยชินและสามารถปรับตัวจนอยู่ร่วมกับน้ำท่วมได้ แต่ไม่ได้หมายความว่า พวกเขาจะชอบน้ำท่วม ชาวนาบางรายตอบว่า *“พวกเขากลัวน้ำท่วมเพราะน้ำท่วมจะทำลายผลผลิตของพวกเขา และสุดท้ายพวกเขาก็ต้องจบด้วยการเป็นหนี้”* แม้ว่าชาวนาทั้งหมดจะอธิบายว่าน้ำท่วมเป็นเรื่องของธรรมชาติซึ่งพวกเขาก็เติบโตมาในสภาพดังกล่าว แต่ก็มีทั้งชาวนาที่ชอบน้ำท่วมเพราะจะได้ถึงเวลาของการพักทำนา ในขณะที่ชาวนาอีกส่วนกลับไม่ชอบน้ำท่วมเพราะเป็นอุปสรรคต่อการคมนาคมสัญจร Sjoerd Voogd อธิบายว่าชีวิตของชาวนาบางระกำนั้นมีสภาวะทวิภาค ที่ในฤดูน้ำแล้ง ชีวิตด้านหนึ่งอิงอยู่กับโครงสร้างพื้นฐานทางบก (terrestrial infrastructure) แต่ในฤดูน้ำท่วมชีวิตอีกด้านหนึ่งอิงอยู่กับโครงสร้างพื้นฐานทางน้ำ (aquatic infrastructure) (Voogd, 2019: 39) อย่างไรก็ดี ผู้ศึกษาก็ไม่สามารถสามัญการไปได้ว่า ผู้คนที่เกิดมาในพื้นที่ที่น้ำท่วมซ้ำซากต้องชอบน้ำท่วมเสมอไป

“อยู่กับน้ำท่วม” แบบหน่วงน้ำเข้านาภายใต้โครงการบางระกำโมเดล

โลกทัศน์ของชาวนาบางระกำที่มีต่อการอยู่กับน้ำท่วมได้แม้ว่าจะชอบหรือไม่ชอบก็ตามนี้เองที่เป็นจุดตั้งต้นสำคัญต่อหน่วยงานของรัฐในการใช้โลกทัศน์และวิถีชีวิตดังกล่าวในการออกแบบโครงการบริหารจัดการน้ำประเภททุ่งหน่วงน้ำในพื้นที่ คำว่า “บางระกำโมเดล” เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อวิกฤตอุทกภัยใหญ่ปี พ.ศ. 2554 สมัยที่นางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร เป็นนายกรัฐมนตรี มีชื่อเต็มว่า โครงการบริหารจัดการน้ำต้นแบบบางระกำโมเดล เป็นโครงการที่ดำเนินการบนพื้นที่อำเภอบางระกำฝั่งขวาของแม่น้ำยม เป็นโครงการที่สำเร็จเรียบร้อยแล้ว โดยมีระยะเวลาเริ่มต้นตั้งแต่ปี พ.ศ.2555-2557 มีเนื้อที่โครงการประมาณ 3,500 กว่าไร่ โครงการนี้มีแผนงานเพื่อบรรเทาปัญหาอุทกภัยในระยะเร่งด่วนเป็นจำนวน 7 โครงการ บนหลักการที่ว่า “ลดระดับน้ำท่วม ลดระยะเวลาน้ำท่วม และเก็บน้ำไว้ทำนาหลังน้ำลด” โดยใช้พื้นที่อำเภอบางระกำเป็นพื้นที่ต้นแบบ โดย 7 โครงการนั้นประกอบด้วย โครงการปรับปรุงประตูระบายน้ำบางแก้ว โครงการขุดลอกคลองเมม-คลองบางแก้ว โครงการขุดลอกคลองกล่ำโครงการขุดลอกคลองเกตุ โครงการแก้มลิงบึงตะเคร็ง โครงการแก้มลิงบึงขี้แร้ง โครงการแก้มลิงบึงระมาณ อย่างไรก็ดี เมื่อแล้วเสร็จพบว่าพื้นที่ที่ยังถูกน้ำท่วมซ้ำซากนั้นกลับอยู่ที่พื้นที่อำเภอบางระกำฝั่งซ้ายของแม่น้ำยม (คนละฝั่งกับพื้นที่ตั้งโครงการ) และแม้ว่าโครงการขุดแก้มลิงบึงตะเคร็ง บึงขี้แร้ง และบึงระมาณจะแล้วเสร็จ แต่ไม่สามารถเป็นที่รับน้ำจากแม่น้ำยมล้นตลิ่งได้ เนื่องจากแม่น้ำยมมีระดับต่ำกว่าบึงตะเคร็ง โดยสรุปก็คือ โครงการบางระกำโมเดลที่เกิดขึ้นชื่อแรกในปี 2554 หลังอุทกภัยใหญ่นั้นไม่สามารถบรรเทาแม่น้ำยมท่วมซ้ำซากได้ และไม่สามารถกักเก็บน้ำจากแม่น้ำยมในฤดูน้ำหลากได้อย่างเป็นระบบ

ด้วยเหตุนี้จึงเกิดโครงการใหม่แต่ใช้ชื่อเดิมอย่างโครงการบริหารจัดการน้ำแบบชุมชนมีส่วนร่วมบางระกำโมเดล หรือโครงการบางระกำโมเดล 60 ขึ้นในปี พ.ศ. 2560 ซึ่งเป็นโครงการที่ดำเนินการบนพื้นที่อำเภอบางระกำ

ฝั่งซ้ายของแม่น้ำยม เกิดขึ้นในสมัยที่พลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชาเป็นนายกรัฐมนตรี ขอบเขตของโครงการครอบคลุมพื้นที่ 2 จังหวัด 5 อำเภอ 20 ตำบล 93 หมู่บ้าน ได้แก่ ตำบลชุมแสงสงคราม ตำบลท่านางงามของอำเภอบางระกำ ตำบลบ้านกร่าง อำเภอเมือง อำเภอวัดโบสถ์ และอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก อำเภอกงไกรลาศ อำเภอสวรรคโลกและอำเภอศรีนคร จังหวัดสุโขทัย คิดเป็นพื้นที่ทั้งหมด 265,041 ไร่ สามารถรองรับน้ำได้ 400 ล้านลูกบาศก์เมตร ต่อมาในปี พ.ศ. 2561 โครงการนี้ได้ขยายขอบเขตพื้นที่ทุ่งนาหน่วงน้ำเพิ่มเป็น 382,000 ไร่ และสามารถรองรับน้ำเพิ่มเป็น 550 ล้านลูกบาศก์เมตร โครงการบางระกำโมเดลนี้ไม่มีการทำ EIA หรือ ESIA มีเพียงการทำประชาคมตามหมู่บ้านจัดโดยกองทัพภาคที่ 3 และ สำนักงานชลประทานที่เข้าไปสร้างความรู้ความเข้าใจกับชาวบ้านถึงวัตถุประสงค์ของโครงการ เนื่องจากพื้นที่ดำเนินโครงการเป็นพื้นที่ในเขตชลประทาน

โครงการบางระกำโมเดล 2560 เป็นโครงการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำที่สอดคล้องกับยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี (พ.ศ. 2561- 2580) และสอดคล้องกับแผนแม่บทการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ 20 ปี (พ.ศ. 2561-2580) ในด้านที่ 3 การจัดการน้ำท่วมและอุทกภัยซึ่งมีกลยุทธ์ที่กำกับไว้อย่างชัดเจนว่าจะใช้การจัดการพื้นที่น้ำท่วม/พื้นที่ชะลอน้ำ โดยการพัฒนาแก้มลิง พื้นที่ลุ่มต่ำรับน้ำนอง การพัฒนาอาคารบังคับน้ำและสถานีสูบน้ำเพื่อบรรเทาอุทกภัยในพื้นที่เฉพาะจุด (สำนักงานทรัพยากรน้ำแห่งชาติ, 2561: 44) วัตถุประสงค์หลักของโครงการบางระกำโมเดล 60 คือ การรองรับน้ำในฤดูน้ำหลากของแม่น้ำยมเพื่อลดผลกระทบจากน้ำท่วมที่จะเกิดขึ้นในเขตชุมชนและสถานที่ราชการของจังหวัดสุโขทัย และเพื่อหน่วงน้ำไม่ให้เกิดผลกระทบจากน้ำท่วมกับพื้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง (โดยเฉพาะกรุงเทพมหานคร – เน้นโดยผู้เขียน) ประหยัดงบประมาณภาครัฐในการให้ความช่วยเหลือผู้ประสบภัยด้านการเกษตร ประหยัดงบประมาณในการป้องกันน้ำท่วมที่จะเกิดความเสียหายต่อพื้นที่การเกษตร และส่งเสริมให้เกษตรกรมีรายได้เสริมจากการทำอาชีพประมงซึ่ง

เป็นวิถีชีวิตของเกษตรกรในพื้นที่ ที่สำคัญคือ เป็นการบริหารจัดการน้ำที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตของเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มต่ำ บนฐานของความคิดที่ว่า ชาวนาในทุ่งบางระกำประสบกับภาวะน้ำท่วมซ้ำซากทุกปีและมีวิถีชีวิตแบบสะเทินน้ำสะเทินบก สามารถอยู่กับน้ำท่วมได้และสามารถทำมาหาเลี้ยงชีพได้แม้ประสบกับภาวะน้ำท่วม (โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาน้ำยม-น่าน, 2560) หลักการของโครงการข้างต้นสอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ผู้อำนวยการโครงการชลประทานพิษณุโลก (อดีตผู้อำนวยการโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษายม-น่าน) ที่ปรากฏในงานของ Sjoerd Voogd ซึ่งชี้ชัดเจนว่าวิธีคิดเบื้องหลังการออกแบบโครงการบริหารจัดการน้ำบางระกำโมเดลนั้นมีความสัมพันธ์และยืนอยู่บนโลกทัศน์เรื่องการอยู่กับน้ำท่วมได้ของชาวบางระกำ ดังบทสัมภาษณ์ที่ว่า *“พื้นที่อำเภอบางระกำถูกเลือกให้เป็นพื้นที่โครงการเพราะพื้นที่ดังกล่าวเป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมซ้ำซากทุกปี น้ำท่วมเป็นส่วนหนึ่งทางวัฒนธรรมของชาวนาในพื้นที่นี้ไปแล้ว”* (Voogd, 2019: 34)

“การอยู่กับน้ำท่วม” โดยธรรมชาติของชาวบางระกำถูกนำมาออกแบบให้เป็นการอยู่กับน้ำท่วมโดยหน่วงไว้ภายใต้โครงการบางระกำโมเดลบนหลักการสำคัญ คือ *หนึ่ง* เป็นโครงการประเภทรับน้ำนองและบริหารจัดการน้ำแบบไม่สร้างสิ่งก่อสร้าง *สอง* เป็นการบริหารจัดการน้ำที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตของเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มต่ำ บนฐานของความคิดที่ว่า ชาวนาในทุ่งบางระกำประสบกับภาวะน้ำท่วมซ้ำซากทุกปีและมีวิถีชีวิตแบบสะเทินน้ำสะเทินบก สามารถอยู่กับน้ำท่วมได้และสามารถทำมาหาเลี้ยงชีพได้แม้ประสบกับภาวะน้ำท่วม *สาม* เป็นโครงการที่ปรับปฏิทินการเพาะปลูก โดยโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษายมน่านและโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาเขื่อนนเรศวรของกรมชลประทานจะส่งน้ำให้ชาวนาเริ่มเพาะปลูกข้าวตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน เพื่อให้ชาวนาสามารถเก็บเกี่ยวข้าวได้ทันก่อนต้นเดือนสิงหาคม รวมระยะเวลาที่ชาวนาสามารถเพาะปลูกข้าวได้ทั้งสิ้น 8 เดือน หลังจากนั้น ชลประทานจะปล่อยน้ำหลากเข้าท่วมทุ่งและกักเก็บไว้เป็นระยะเวลา 4 เดือน (เดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายน) ในช่วง

ระยะเวลา 4 เดือนนั้น พื้นที่จะถูกเปลี่ยนจากทุ่งนาข้าวเป็นทุ่งนาหน่วงน้ำ และในช่วงเวลาดังกล่าว ชาวนาจะผันตัวเองไปเป็นชาวประมงหาปลาในพื้นที่แทน (โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาน้ำยม-น่าน, 2560)

ปรับปฏิทินเพาะปลูก – ปรับเวลาส่งน้ำ: กลไกการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบไม่ใช้โครงสร้าง

เนื่องจากโครงการบริหารจัดการน้ำบางระกำโมเดลเป็นโครงการบริหารจัดการน้ำแบบไม่มีสิ่งก่อสร้างในรูปแบบของเขื่อนหรือฝาย กลไกและเครื่องมือสำคัญในการบริหารจัดการน้ำของโครงการบางระกำโมเดลจึงต้องอาศัยทั้งสิ่งที่เรียกว่า มาตรการแบบหนัก (hard measures) และมาตรการแบบเบา (soft measures) การบริหารจัดการน้ำท่วมน้ำแล้งในพื้นที่นี้ใช้โครงข่ายแม่น้ำยมและแม่น้ำน่าน โครงข่ายน้ำนี้มีความสำคัญในการเชื่อมโยง-ถ่ายโอนน้ำระหว่างแม่น้ำทั้งสองสาย มีอาณาบริเวณครอบคลุมจังหวัดสุโขทัย จังหวัดอุตรดิตถ์และจังหวัดพิษณุโลก โดยอาศัยหลักการพื้นฐานคือ ในช่วงฤดูนาปี-นาปรังจะผันน้ำจากแม่น้ำน่าน ผ่านกลไกสำคัญอย่างเขื่อนสิริกิติ์ โดยมีเขื่อนนเรศวรเป็นตัวทดน้ำโดยการยกระดับน้ำเข้าสู่พื้นที่โครงการ การระบายน้ำจะระบายผ่านคลองสายหลักและคลองส่งน้ำ ส่วนการใช้น้ำในระดับแปลงนาข้าวนั้น ชาวนาจะสูบน้ำเข้าที่นาของตนเอง ส่วนในช่วงปลายฤดูฝนจะรอรับน้ำจากแม่น้ำยม โดยแม่น้ำยมจะถูกผันออกที่ประตูระบายน้ำหาดสะพานจันทร์ ประตูระบายน้ำคลองหกบาท อำเภอสวรรคโลก จังหวัดสุโขทัย เพื่อเลี่ยงตัวเมืองสุโขทัย หลังจากนั้นจะผันน้ำลงสู่แม่น้ำยมสายเก่า คลองเมม-คลองบางแก้ว และผันน้ำเข้าหน่วงในทุ่งนาที่อยู่ในเขตโครงการบางระกำโมเดล

ในกรณีของการใช้มาตรแบบหนัก โครงการบางระกำโมเดลจะใช้ประตูระบายน้ำ (water gates) ที่มีอยู่เดิมอย่างประตูระบายน้ำบางแก้วเป็นตัวหลักในการเปิด-ปิดหรือลดบานประตูเพื่อควบคุมการระบายน้ำ นอกจากนี้ยังก่อสร้างประตูระบายน้ำเพิ่มเติมอย่างประตูระบายน้ำท่านางงามเพื่อช่วยกักเก็บน้ำในลำน้ำยม การทำงานของประตูระบายน้ำนี้จะสอดคล้องกับ

ระบบคูคลองสาขาที่ดูแลรับผิดชอบโดยหน่วยงานของกรมชลประทานทั้งหมด นอกจากประตูระบายน้ำและระบบคูคลองสาขาของชลประทานแล้ว มาตรการแบบหนักจะรวมไปถึงการยกถนนในหมู่บ้านหรือถนนที่ตัดผ่านท้องนาให้สูงขึ้น ทั้งนี้เพื่อใช้ประโยชน์จากขอบถนนที่สูงขึ้นเสมือนกับเป็นขอบเขื่อนของท้องนาเพื่อหน่วงน้ำนั่นเอง

ในกรณีของมาตรการแบบเบาคือ มาตรการที่ปรับเปลี่ยนกิจกรรมของมนุษย์และสังคมเพื่อบรรเทาความเสียหายที่จะเกิดจากน้ำท่วม (Mohit and Sellu, 2013 อ้างใน Voogd, 2019: 50) ซึ่งมาตรการแบบเบาที่โครงการบางระกำโมเดลนำมาใช้เป็นกลไกสำคัญในการบริหารจัดการน้ำ คือ การปรับปฏิทินเพาะปลูกข้าวและเกี่ยวข้าวและการปรับปฏิทินส่งน้ำ ทั้งนี้โดยอาศัยว่าพื้นที่ภายใต้โครงการบางระกำโมเดลนั้นอยู่ในเขตพื้นที่ชลประทาน เกษตรกรในพื้นที่จึงต้องปรับจังหวะการเพาะปลูกให้สอดคล้องกับช่วงเวลาของการส่งน้ำจากชลประทานไปโดยปริยาย ผู้เขียนสรุปการกำหนดเวลาผ่านปฏิทินส่งน้ำ-เพาะปลูก-เก็บเกี่ยวของโครงการบางระกำโมเดลดังนี้

กิจกรรม/เวลา	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
เตรียมส่งน้ำเข้าระบบชลประทาน												
ส่งน้ำเพาะปลูกข้าว												
รอบการเพาะปลูก 1												
เก็บเกี่ยวข้าว												
หน่วงน้ำและหาปลา												
ระบายน้ำออกจากทุ่ง												
รอบการเพาะปลูก 2												

ตาราง 1 : ปฏิทินส่งน้ำ-เพาะปลูก-เก็บเกี่ยวของโครงการบางระกำโมเดล
ที่มา: โดยผู้เขียน (2568)

จากปฏิทินข้างต้นจะเห็นว่า การกำหนดให้มีการส่งน้ำทำนาในเดือนเมษายนนั้นอาจจะเป็นเรื่องที่ขัดกับจังหวะการทำนาปกติของชาวนา เนื่องจากปกติแล้วชาวนาจะหยุดพักทำนาในช่วงเดือนมีนาคมหรือเดือนเมษายนเนื่องจากเป็นช่วงเดือนที่มีอากาศร้อนจัดและแล้งจัด แต่ทางโครงการปรับปฏิทินส่งน้ำเพื่อให้ชาวนาเริ่มทำนาในเดือนเมษายน โดยได้รับการจัดสรรโควต้าน้ำ 250 ล้านลูกบาศก์เมตรจากเขื่อนสิริกิติ์ ทั้งนี้การกำหนดให้ชาวนาเริ่มปลูกข้าวเร็วกว่าปกตินั้นเพราะต้องการให้ชาวนาเก็บเกี่ยวข้าวให้ทันก่อนวันที่ 15 สิงหาคม ซึ่งเป็นช่วงเวลาของการปล่อยน้ำเข้าหน่วงในทุ่งนาตามปฏิทินของโครงการในช่วงเวลา 4 เดือน (ระหว่างเดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายน) ของการหน่วงน้ำในนานั้น ผู้เขียนเห็นว่าเป็นลักษณะการจำลองระยะเวลาที่ยาวนานที่สุดที่พื้นที่อำเภอบางระกำเคยประสบอุทกภัย กล่าวคือ พื้นที่อำเภอบางระกำมักเกิดอุทกภัยในช่วงเดือนกันยายนถึงเดือนพฤศจิกายน ชาวบ้านในพื้นที่ก็ปรับตัวปรับวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับสภาวะน้ำท่วมดังกล่าว เช่น การเลื่อนจังหวะเวลาการหว่านข้าวออกไปเมื่อน้ำหลาก และเริ่มหว่านเมล็ดข้าวในวงรอบการเพาะปลูกครั้งต่อไปเมื่อน้ำลด ชาวนาอาจใช้จังหวะนี้ในการหยุดพักผ่อนหรือ ไม่ก็ออกไปรับจ้างทั่วไป ซึ่งช่วงเวลาของการรอคอยน้ำลดนี้จะอยู่ราวๆ 1-2 เดือน ในกรณีที่ปีนั้นมีวิกฤตอุทกภัย ชาวนาอาจต้องหยุดทำนานานถึง 4 เดือน จากข้อมูลสถิติในรอบ 10 ปี (ระหว่างปี 2545-2555) ของสถานีวัดน้ำศูนย์อุทกวิทยาภาคเหนือตอนล่างซึ่งวัดน้ำที่ฝายบางบ้า หมู่ที่ 1 บ้านบางบ้า ตำบลชุมแสงสงคราม อำเภอบางระกำ พบว่า ระดับที่น้ำในแม่น้ำยมจะเริ่มล้นตลิ่งจะมีค่าระดับวิกฤตที่ +40.500 ม.รทก. ซึ่งในรอบ 10 ปี ข้างต้นพบว่าพื้นที่อำเภอบางระกำประสบภาวะระดับน้ำล้นตลิ่งสูงกว่า +40.500 ม.รทก. ทุกปี แต่มีเพียง 3 ปีที่ระดับน้ำล้นตลิ่งสูงจนเกิดปัญหาอุทกภัยใหญ่นั้นคือ ปี 2545, 2549 และ 2554 ซึ่งปีที่ระดับน้ำล้นตลิ่งสูงที่สุดคือปี 2545 ไม่ใช่ปี 2554 ซึ่งเป็นปีที่เกิดวิกฤตอุทกภัยใหญ่ในสมัยที่นางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตรเป็นนายกรัฐมนตรี หากแต่ปี 2554 เป็นปีที่มีระดับน้ำล้นตลิ่งเป็นเวลานานที่สุดคือ 141 วัน (4 เดือนกว่า) (โสภิญญา เกิดสกุล, 2555: 12)

แม้ว่าการกำหนดปฏิทินการเพาะปลูกและการส่งน้ำข้างต้นจะเป็นมาตรการแบบเบา แต่ผลกระทบจากการที่ชาวนาไม่ปรับจังหวะการผลิตให้สอดคล้องกับปฏิทินดังกล่าวนั้นไม่เบาเลย เพราะหากชาวนารายใดที่ดื้อแพ่งไม่ยอมเลื่อนเวลาเพาะปลูกขึ้นในเดือนเมษายน อันทำให้เก็บเกี่ยวข้าวไม่ทันก่อนวันที่ 15 สิงหาคมซึ่งถูกกำหนดให้ทุ่งนาต้องรับน้ำแล้วนั้น ชาวนารายนั้นจะไม่ได้รับค่าชดเชยความเสียหายใด ๆ อย่างไรก็ตาม ในเรื่องค่าชดเชยความเสียหายนั้นมีรายละเอียดปลีกย่อยลงไปอีกนั่นคือ โดยหลักการพื้นฐานของโครงการบางระกำโมเดลนั้น ไม่ได้มีการกำหนดอัตราค่าชดเชยความเสียหายต่อเกษตรกรในพื้นที่ที่ต้องรับน้ำเข้าทุ่งนาไว้ เนื่องจากถือว่าเป็นพื้นที่ในขอบเขตของโครงการและทางโครงการได้กำหนดปฏิทินไว้แล้วว่า ในช่วงเวลาระหว่างเดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายนนั้นเป็นช่วงเวลาของการเปลี่ยนทุ่งนาข้าวเป็นแก้มลิงรับน้ำ เพราะฉะนั้นชาวนาในพื้นที่ไม่ควรเพาะปลูกข้าว หากพืชผลทางการเกษตรเสียหายในช่วงเวลาระหว่างเดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายนที่ถูกกำหนดให้เป็นช่วงแห่งการหน่วงน้ำจึงจะไม่ได้รับการชดเชยค่าเสียหาย ส่วนในกรณีที่พืชผลทางการเกษตรเสียหายก่อนช่วงเวลาหน่วงน้ำ หรือ ก่อนวันที่ 15 สิงหาคม รัฐดำเนินการจ่ายค่าชดเชยให้กับประชาชนที่ได้รับผลกระทบตามระเบียบกระทรวงการคลังว่าด้วยเงินทดรองราชการเพื่อช่วยเหลือผู้ประสบภัยพิบัติกรณีฉุกเฉิน พ.ศ.2556 ระเบียบกระทรวงการคลังว่าด้วยเงินทดรองราชการเพื่อช่วยเหลือผู้ประสบภัยพิบัติกรณีฉุกเฉิน (ฉบับที่ 2) พ.ศ.2559 และหลักเกณฑ์วิธีปฏิบัติปลีกย่อยเกี่ยวกับการให้ความช่วยเหลือด้านการเกษตรผู้ประสบภัยพิบัติฉุกเฉิน พ.ศ.2556 ซึ่งระเบียบทั้งสามดังที่กล่าวมาข้างต้นต้องใช้กับผู้ประสบภัยพิบัติที่ขึ้นทะเบียนกับหน่วยงานที่กำกับดูแลเกษตรแต่ละด้านของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ก่อนเกิดภัยพิบัติเท่านั้น หลังจากการรับน้ำเข้าหน่วงในทุ่งนาข้าวในปี 2560 และชาวนาที่พืชผลทางการเกษตรเสียหายโดยที่ไม่ได้รับการชดเชยใดๆ ได้สะท้อนปัญหาความเดือดร้อนดังกล่าวในปี 2561 หน่วยงานชลประทานในพื้นที่จึงแก้ปัญหาดังกล่าวเบื้องต้นด้วยการเสนอความช่วยเหลือด้วยการจัดสรรเมล็ดพันธุ์ข้าวให้ 5 กิโลกรัมต่อ 1 ไร่

ทดแทนการชดเชยความเสียหายเป็นตัวเงิน อนึ่ง โดยปกติแล้วเมล็ดพันธุ์ข้าวที่ชาวนาจะต้องใช้ต่อไร่นั้นจะอยู่ที่ประมาณ 30-35 กิโลกรัมต่อ 1 ไร่

สืบเนื่องจากแนวคิดเบื้องหลังเรื่องการอยู่กับน้ำท่วมของชาวบางระกำ และ การที่ชาวนาบางระกำปรับตัวจากการทำนาไปหาปลาและทำอุตสาหกรรมในครัวเรือนที่ต่อเนื่องจากประมงน้ำจืดอย่างการทำปลาเกลือ ปลาร้าและน้ำปลา ทำให้ส่วนหนึ่งของการออกแบบโครงการบริหารจัดการน้ำบางระกำโมเดลได้มีข้อเสนอแนะต่อชาวบ้านที่อยู่ในเขตพื้นที่โครงการว่า ในช่วงเวลาของการที่ทุ่งนาถูกเปลี่ยนเป็นทุ่งน้ำระหว่างเดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายนนั้น ชาวนาควรเปลี่ยนวิถีทำกินจากการทำนาข้าวเป็นการทำประมง

ในปี 2560 ซึ่งเป็นปีแรกของการหน่วงน้ำเข้าทุ่ง แม้ว่าจะมีชาวนาหลายรายที่ไม่มีทักษะในการหาปลาและต้องออกไปรับจ้างเพื่อหารายได้แทนการทำนา แต่ก็มีชาวนาอีกหลายรายที่ปรับวิถีทำกินจากการทำนาไปหาปลาในช่วงหน่วงน้ำ อย่างไรก็ดี การปรับวิถีทำกินไปสู่การหาปลาทำให้เกิดปัญหาปลาสดล้นตลาด และ ปลาราคาตกต่ำ แม้ชาวนาจะพยายามเปลี่ยนจากการขายปลาสดเป็นปลาเกลือ ราคาก็ยังตกต่ำอยู่ดีเนื่องจากปริมาณสินค้ามีมากกว่าความต้องการของตลาด รายงานการสำรวจของกรมประมงพบว่าในช่วงหน่วงน้ำ 4 เดือนนั้น มีปริมาณปลาออกสู่ท้องตลาดมากถึง 1,000 ตัน สิ่งที่ตามมาจากปรากฏการณ์ปลาล้นตลาดดังกล่าวคือ โครงการบางระกำโมเดลเสนอข้อเรียกร้องต่อรัฐบาลในการให้ความช่วยเหลือจัดสรรห้องเย็นแช่ปลาเพื่อชะลอเวลานำปลาไปแปรรูปหรือไปจำหน่ายยังช่วงเวลาอื่น นอกจากการแนะนำให้ชาวนาผันวิถีทำกินจากการทำนาไปหาปลาในช่วงเวลาหน่วงน้ำและการขอรับการจัดสรรห้องเย็นแช่ปลาแล้ว โครงการบางระกำโมเดลยังทำงานร่วมกับกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กรมประมง องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในการฝึกอบรมชาวบ้านแปรรูปปลาให้อยู่ในรูปของปลาส้ม ปลาร้าก้อน รวมทั้งจัดหาตลาดรับซื้อปลาและปลาแปรรูป เป็นต้น (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 19 กันยายน 2561)

ประเด็นสำคัญที่น่าสนใจก็คือ การหน่วงน้ำท่วมในนาข้าวนั้นมิได้ทำให้ปริมาณปลามีมากขึ้น ภาพที่ชาวบ้านออกมาหาปลาหลากหลายชนิดในทุ่งนาหน่วงน้ำนั้นไม่ใช่ปลาที่อยู่ในพื้นที่ตามธรรมชาติ กล่าวคือ ไม่ใช่ปลาที่อาศัยในแม่น้ำยมโดยธรรมชาติ ส่วนหนึ่งของจำนวนปลาในพื้นที่ช่วงหน่วงน้ำเกิดจากปลาที่หลุดออกจากกระชังเลี้ยงปลาเมื่อน้ำท่วม และส่วนหนึ่งมาจากพิธีปล่อยพันธุ์ปลาเข้าทุ่งหน่วงน้ำบางระกำที่ดำเนินการในทุกๆ ปีนับตั้งแต่เริ่มดำเนินโครงการในปี 2560 อย่างในกรณีปี 2560 มีการปล่อยกุ้งก้ามกราม 300,000 ตัว ปลาตะเพียนทอง 350,000 ตัว ปลาตะเพียนขาว 100,000 ตัว ปลาสร้อยขาว 100,000 ตัว ปลาตะโกก 50,000 ตัว ปลาบ้า 50,000 ตัว ปลากระแห 50,000 ตัว ปลาหมอตาล 100,000 ตัว ปลาเค้าขาว 50 ตัวลงพื้นที่ทุ่งหน่วงน้ำที่มีพื้นที่ติดต่อกันสามอำเภอ (อำเภอเมืองพิษณุโลก อำเภอบางระกำ และอำเภอพรหมพิราม รวมประมาณ 50,000 ไร่) ที่หน้าวัดบ้านแม่ระหัน ตำบลบ้านกร่าง อำเภอเมืองพิษณุโลก หรืออย่างในกรณีปี 2561 ศูนย์วิจัยและพัฒนาประมงน้ำจืดพิษณุโลก สนับสนุนพันธุ์สัตว์น้ำ จำนวน 1,000,000 ตัว แบ่งเป็นพันธุ์ปลา 750,000 ตัว และพันธุ์กุ้งก้ามกราม จำนวน 250,000 ตัว (ศูนย์วิจัยและพัฒนาประมงน้ำจืดพิษณุโลก, 28 กันยายน 2561) ในส่วนของการปรับอาชีพให้ชาวนากลายเป็นชาวประมงนี้ถูกสนับสนุนอย่างเป็นรูปธรรมจากศูนย์วิจัยและพัฒนาประมงน้ำจืด สำนักงานประมงจังหวัดพิษณุโลก ในปี 2562 ศูนย์วิจัยฯ เพิ่มจำนวนพันธุ์ปลาที่ปล่อยจาก 1,000,000 ตัวเป็น 14,576,000 ตัว และกระจายจุดปล่อยพันธุ์ปลาจากแค่ที่หน้าวัดบ้านแม่ระหันเป็นที่ทุ่งจิกเอนตอนบนและทุ่งจิกเอนตอนล่าง ตำบลบ้านใหม่สุขเกษม อำเภอกงไกรลาศ จังหวัดสุโขทัย ที่บึงระดึก ตำบลวังวน อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก และที่บึงมูล ตำบลดงเดือย อำเภอกงไกรลาศ จังหวัดสุโขทัย

โดยสรุปแล้ว โครงการบางระกำโมเดลใช้พื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมซ้ำซากระหว่างแม่น้ำยมและแม่น้ำน่านเป็นพื้นที่หน่วงน้ำไว้อย่างน้อย 4 เดือนเพื่อชะลอมวลน้ำที่จะไหลหลากเข้าท่วมพื้นที่เศรษฐกิจในพื้นที่ภาคกลางตอนล่าง

ด้วยกลไกการบริหารจัดการน้ำท่วมทั้งแบบที่ใช้โครงสร้างอย่างประตูระบายน้ำ และแบบที่ไม่ใช้โครงสร้างอย่างปฏิทินเพาะปลูกและส่งน้ำ แม้จะมีการก่อสร้างประตูระบายเพิ่มนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2560 เช่น ประตูระบายน้ำท่านางงาม จังหวัดพิษณุโลก แต่กลไกหลักของโครงการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหน่วงน้ำกลับอยู่ที่การปรับจังหวะการผลิตของชาวนาในพื้นที่ให้สอดรับกับปฏิทินการเพาะปลูกและการส่งน้ำ เพื่อเป้าหมายที่สำคัญปลายทางนั่นก็คือ การใช้ทุ่งนาของชาวนาที่กำหนดให้เก็บเกี่ยวให้แล้วเสร็จเพื่อรับมวลน้ำเข้าทุ่งนาในวันที่ 15 สิงหาคมนั่นเอง

ในน้ำมีปลา แต่ในนามีน้ำ: กะเทาะแนวคิด “อยู่กับน้ำท่วม”

แก่นทางความคิดแบบอยู่กับน้ำท่วม หรือ Living with floods ที่อยู่เบื้องหลังโครงการบางระกำโมเดลนี้มีรายละเอียดที่แตกต่างไปจากข้อเสนอในงานศึกษาหลายชิ้น (Cuny, 1991; DiGregorio and Huynh Can Van, 2012; Holling, 1996; Liao, 2012; Middleton and Un Borin, 2018; Mishra, 2001; Stephan, 2019) ที่การอยู่กับน้ำท่วมนั้นหมายถึงการที่ผู้คนปรับตัวให้อยู่กับน้ำท่วมตามธรรมชาติให้ได้ ผู้เขียนพยายามกะเทาะการอยู่กับน้ำท่วมแบบบางระกำโมเดลว่ามีร่องรอยความคิดสำคัญ ดังนี้ *หนึ่ง* พื้นที่ราบลุ่มระหว่างแม่น้ำยมและแม่น้ำน่านเป็นพื้นที่น้ำท่วมซ้ำซากอยู่แล้วในช่วงฤดูฝน ผู้คนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นี้สามารถปรับตัวและอยู่กับน้ำท่วมได้ตามธรรมชาติ ดังนั้น โครงการจึงกำหนดให้มีการหน่วงน้ำไว้ในทุ่งนา เสมือนว่าเป็นการจำลองน้ำท่วมในพื้นที่ที่น้ำท่วมซ้ำซากทุกปีอยู่แล้ว *สอง* หากกลับไปดูสถิติแม่น้ำยมล้นตลิ่งจากสถานีวัดน้ำศูนย์อุทกวิทยาภาคเหนือตอนล่างวัดที่ฝายบางบ้า หมู่ที่ 1 บ้านบางบ้า ตำบลชุมแสงสงคราม อำเภอบางระกำ จะพบว่า แม่น้ำยมจะเริ่มมีระดับที่สูงจนถึงล้นตลิ่งในช่วงปลายเดือนสิงหาคมและจะคงระดับน้ำล้นตลิ่งเช่นนั้นอย่างต่ำในช่วง 1 เดือนแต่ไม่เกิน 3 เดือน มีเพียงแค่ในปี พ.ศ. 2554 ที่ประเทศไทยเกิดอุทกภัยครั้งใหญ่ อำเภอบางระกำ

เผชิญกับช่วงเวลาของน้ำท่วมที่นานที่สุด คือ 141 วัน (หรือประมาณ 4 เดือนกว่า) ดังนั้น โครงการจึงออกแบบช่วงเวลาของการหน่วงน้ำไว้ที่ 4 เดือน (ระหว่างสิงหาคมถึงพฤศจิกายน) ซึ่งความเป็นจริงแล้วหากปล่อยให้น้ำเข้าท่วมและไหลออกจากพื้นที่เองตามธรรมชาตินั้นจะใช้เวลาไม่ถึง 4 เดือน *สาม* พื้นที่น้ำท่วมซ้ำซากนี้ทำให้ผู้คนมีวิถีการผลิตแบบชาวนา-ชาวประมงในตัวคนเดียว ดังนั้น โครงการจึงออกแบบวิธีการเพิ่มจำนวนปลาในพื้นที่ด้วยการปล่อยจำนวนพันธุ์ปลานับสิบล้านตัวในช่วงหน่วงน้ำ 4 เดือน *สี่* น้ำแล้งคืออุปสรรคต่อชาวนาบางระกำไม่ต่างจากน้ำท่วม เพราะน้ำแล้งจะทำให้เกิดต้นทุนการผลิตจากค่าน้ำมันหรือค่าไฟฟ้าจากเครื่องสูบน้ำที่มากขึ้น ดังนั้น โครงการจึงออกแบบช่วงเวลาของการส่งน้ำเข้าสู่ระบบคลองเพื่อให้ชาวนาได้เริ่มทำนาในช่วงเดือนมีนาคมถึงเดือนเมษายนซึ่งเป็นช่วงที่ร้อนและแล้งด้วยการกำหนดโควต้าการจัดสรรน้ำจากเขื่อนสิริกิติ์และเขื่อนนเรศวร *ห้า* สิ่งที่ชาวนาจะกังวลที่สุดต่อเรื่องน้ำท่วม คือ พวกเขาจะเก็บเกี่ยวข้าวไม่ทันน้ำท่วม ความกังวลเช่นนี้เป็นผลมาจากการปรับเปลี่ยนวิถีการเพาะปลูกจากการใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองเป็นพันธุ์ข้าวไม่ไวต่อช่วงแสง ดังนั้น โครงการจึงกำหนดช่วงเวลาของการปล่อยน้ำเข้าทุ่งนาชัดเจนในวันที่ 15 สิงหาคม เพื่อเป็นหมุดหมายให้ชาวนาอุ่นใจว่านาข้าวของพวกเขาจะยังไม่ถูกน้ำท่วมถ้าพวกเขาเก็บเกี่ยวผลผลิตให้แล้วเสร็จก่อนวันดังกล่าว

อย่างไรก็ดี การต้อง “อยู่กับน้ำท่วม” ที่ไม่ได้เกิดจากธรรมชาติ แม้จะอาศัยลักษณะทางกายภาพของพื้นที่และอาศัยวิถีชีวิตดั้งเดิมนั้นส่งผลกระทบต่อชีวิตของคนที่แตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากการที่ชาวบ้านเคยอยู่กับน้ำท่วมตามธรรมชาติ โดยสรุปดังนี้

หนึ่ง การหน่วงน้ำในพื้นที่โครงการตามปฏิทินถึง 4 เดือน (ระหว่างเดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายน) ทำให้ชาวนาต้องอยู่กับน้ำท่วมนานกว่าปกติ เพราะโดยปกติแล้วน้ำที่ท่วมอำเภอบางระกำซ้ำซากทุกปีนั้นจะอยู่ในพื้นที่อำเภอบางระกำไม่เกิน 2 เดือน น้ำที่ท่วมจากการหน่วงน้ำโดยใช้ประตูระบายน้ำ

เป็นกลไกกักเก็บน้ำนี้ ทำให้น้ำที่ถูกหน่วงในพื้นที่ไม่เหมือนกับลักษณะของน้ำท่วมโดยธรรมชาติที่ไหลมาอย่างรวดเร็วและไหลไปอย่างรวดเร็ว สิ่งที่ชาวบ้านอาจจะต้องเผชิญต่อไปอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้คือ โรคระบาดอันเกิดจากการอยู่กับน้ำที่สกปรกจากการขับถ่ายของเสียลงน้ำและสัตว์มีพิษที่หนีน้ำ เช่น งู เป็นต้น

สอง ผู้คนในพื้นที่ประสบกับปัญหาทางสัญจรขาด กระทบการเดินทางในชีวิตประจำวัน เช่น การเดินทางไปโรงเรียน ไปโรงพยาบาล ไปทำงาน ไม่สามารถใช้รถยนต์หรือรถจักรยานยนต์ได้ ต้องเปลี่ยนมาใช้เรือ ซึ่งมีค่าใช้จ่ายตามมาไม่ว่าจะเป็นค่าซื้อเรือ หรือ ค่าเช่าเรือ เป็นต้น บ้านที่มีรถยนต์ส่วนตัวต้องจอดรถทิ้งไว้ริมทางหลวงและใช้เรือสัญจรเข้าหมู่บ้าน ชาวบ้านที่มีบ้านชั้นเดียวต้องอพยพไปอาศัยบนถนนชั่วคราวในเต็นท์ผ้าใบที่ทางเทศบาลจัดหาให้

ภาพ 3: การสัญจรถูกตัดขาดในหมู่บ้านวังกุ่มช่วงหน่วงน้ำปีแรก
ของโครงการบางระกำโมเดล
ที่มา: โดยผู้เขียน (2560)

สาม ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นั้นไม่ได้มีแค่ชาวบ้านที่ประกอบอาชีพหาปลาและชาวบ้านที่ทำนาเท่านั้น แต่ยังมีชาวบ้านที่ประกอบอาชีพอื่นๆ อีก ไม่ว่าจะเป็น การทำกระชังปลา รับจ้างก่อสร้าง รับจ้างทั่วไป ค้าขาย ฯลฯ การให้คำแนะนำว่าเมื่อทุ่งนาข้าวถูกเปลี่ยนเป็นทุ่งน้ำ ชาวนาไม่สามารถเพาะปลูกข้าวได้ก็ควรใช้พื้นที่ทุ่งน้ำนั้นหาปลาเสีย จึงเป็นฐานคิดที่ละเลยข้อเท็จจริงที่ว่ายังมีชาวบ้านในพื้นที่ที่ประกอบอาชีพอื่นๆ อีกมากมายที่ไม่ใช่ชาวนาและชาวประมง และไม่มีแม้แต่ทักษะการหาปลา

สี่ แม้แต่ชาวบ้านที่มีอาชีพหาปลาเป็นหลักก็ยังมีปัญหาในการหาปลาในช่วงหน่วงน้ำ โดยปกติแล้วชาวบ้านที่หาปลาในหมู่ที่ 15 บ้านวังกุ่ม และหมู่ที่ 18 บ้านศรีมงคล อำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลกจะใช้วิธีการลงตาข่ายหาปลา จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านที่มีอาชีพหาปลาเป็นหลักพบว่า การหาปลาในแม่น้ำและในทุ่งนาตามฤดูกาลปกตินั้นแตกต่างจากการหาปลาในแม่น้ำและในทุ่งนาที่ระดับน้ำถูกกำหนดโดยการบริหารจัดการน้ำ กล่าวคือ ในเวลาปกติ คนหาปลาจะรู้จังหวะน้ำขึ้นน้ำลงโดยธรรมชาติ จะรู้ว่าจะเจอปลาชนิดใดในที่ใด ในระดับน้ำเท่าใด ดังนั้นพวกเขาจะรู้ว่าควรนำเครื่องมือหาปลาไปวางไปที่ไหน และในช่วงเวลาไหน ยกตัวอย่างเช่น ธรรมชาติของปลา กลางวันจะลงน้ำลึก กลางคืนจะขึ้นตื้นเพื่อหากิน ซึ่งแตกต่างจากจังหวะการระบายน้ำเข้าพื้นที่ภายใต้โครงการ เพราะคนหาปลา (โดยเฉพาะคนหาปลาที่อยู่ไกลออกไปจากแถวประตูระบายน้ำบางแก้ว) มักจะไม่ทราบช่วงเวลา ระดับ ความเร็ว ความแรงของน้ำ เมื่อไม่ทราบระดับและความแรงของน้ำก็ไม่ทราบจังหวะของปลา ดังที่คนหาปลาของหมู่ที่ 18 บ้านศรีมงคลกล่าวว่า *“ผมว่าผมดักตรงนี้ว่าตื้นพอแล้ว พอระบายน้ำมาอีก จากที่ว่าตื้นแล้วก็ไม่ตื้นซะแล้ว”* (สัมภาษณ์คนหาปลาบ้านศรีมงคล) นอกจากนี้ ผู้เขียนยังพบข้อมูลว่า การระบายน้ำเข้าท่วมทุ่งนานั้นไม่ได้แปลว่าจะมีปลามากจนทำให้ชาวบ้านหาปลาได้ดีทุกวัน ช่วงเวลาที่ชาวบ้านจะหาปลาได้ที่ดีที่สุดนั้นคือช่วงที่กรมชลประทานระบายน้ำเข้าพื้นที่ ซึ่งจะกินระยะเวลาประมาณ 15 วัน หลังจากนั้นเมื่อกระแสน้ำ

นิ่งแล้ว จะหาปลาได้ยากขึ้น และจะหาปลาได้ดีอีกช่วงเวลาหนึ่งคือช่วงที่น้ำกำลังลด การที่เจ้าหน้าที่รัฐที่ปฏิบัติการภายใต้โครงการบางระกำโมเดลเห็นภาพวิถีชีวิตของชาวบ้านบริเวณประตูระบายน้ำที่สามารถหาปลาได้ดีนั้น จึงเป็นเรื่องที่แตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับชาวบ้านที่หาปลาจริงๆ ตามแหล่งน้ำในหมู่บ้าน หรือ ตามชายป่า

ห้า ชาวบ้านที่ออกหาปลาหลายท่านแสดงความเห็นว่า การออกหาปลาในช่วงน้ำท่วมไม่ได้แปลว่าพวกเขาชอบหาปลาหรือชอบรับประทานปลา แต่เป็นเพราะพวกเขาจำเป็นต้องหาเลี้ยงชีพให้อยู่รอด หลายครั้งที่ออกหาปลาเพราะไม่มีอะไรทำและเป็นการแก้เครียด การออกหาปลาจึงไม่ใช่เครื่องหมายของความพอใจในสภาพดังกล่าว ฉะนั้นการได้หาปลาหรือหาปลาได้จึงไม่สามารถสามัญการได้เลยว่าการยังชีพด้วยการหาปลาจะมาแทนที่การยังชีพด้วยการทำนาข้าวได้ หรือ การหาปลาได้จะแสดงถึงการอยู่ดีกินดีเสมอไป ดังที่คุณป้าท่านหนึ่งที่ต้องหยุดอาชีพปลูกผักสวนครัวส่งตลาดมาทำปลาเกลือกล่าวว่า *“ก็เหมือนคนกรุงเทพ ทุกอย่างเราต้องใช้เงินซื้อหมดนะ และใครล่ะจะกินปลาได้ทุกวัน”*

หก การปรับปฏิทินเพาะปลูกที่กำหนดช่วงเวลาหน่วงน้ำในนาข้าวถึง 4 เดือนนั้นมองข้ามมิติทางเศรษฐกิจและสังคมที่ได้เปลี่ยนแปลงไปแล้วที่ว่าชาวนาในพื้นที่นั้นเริ่มต้นวงรอบการเพาะปลูกจากการกู้หนี้ยืมสิน การนำน้ำเข้าท่วมทุ่งนา 4 เดือน เท่ากับว่าชาวนาต้องหยุดการเพาะปลูกถึง 1 รอบการผลิต และการที่ไม่สามารถนำเงินที่ได้จากการเก็บเกี่ยวผลผลิตไปจ่ายดอกเบี้ยในรอบการผลิตครั้งก่อนนั้นทำให้ชาวนายิ่งมีหนี้สินมากขึ้น ความหวังที่จะลืมตาอ้าปากได้จึงดูเหมือนริบหรี่มากกว่าก่อนการมีโครงการบริหารจัดการน้ำบางระกำโมเดล นอกจากจะไม่มีเงินไปจ่ายดอกเบี้ยในรอบการผลิตครั้งก่อนแล้ว ยังไม่มีเงินทุนเพาะปลูกสำหรับการผลิตรอบต่อไปอีกด้วย กรอบปฏิทินการเพาะปลูกที่กำหนดช่วงเวลาของการหน่วงน้ำ นอกจากจะทำให้ชาวนาไม่สามารถทำนาได้แล้ว ยังกระทบต่อวิถีชีวิตของคนอาชีพอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

กับการทำนาอีกด้วย ไม่ว่าเป็นคนรับจ้างไถดิน ทำเทือก คนรับจ้างหว่านข้าว คนรับจ้างฉีดยา คนรับจ้างหว่านปุ๋ย ฯลฯ ซึ่งคนที่ประกอบอาชีพเหล่านี้ไม่มีเงินเดือนประจำ การมีรายได้ยังชีพนั้นเป็นลักษณะหาเช้ากินค่ำวันต่อวัน เมื่อน้ำท่วมที่นาและท่วมตัดทางสัญจรจึงเหมือนตัดทางทำมาหากินไปด้วย ดังที่ชาวบ้านหลายท่านแสดงความเห็นไปในทางเดียวกันว่า *“พูดแบบผู้มีเงินเดือนเขาทำไม่ทำเขาก็มีกิน เราไม่ทำสักวันจะเอาอะไรกิน”*

เจ็ด ในพื้นที่นาที่ถูกหน่วงน้ำท่วมนั้น มีประชาชนเสียชีวิตจากการจมน้ำทุกปี ซึ่งมีทั้งเด็กที่ลงไปเล่นน้ำ และชาวบ้านที่หาปลา ทั้งนี้เป็นเพราะน้ำหน่วงในนานั้นแตกต่างจากน้ำในแม่น้ำ แม้ชาวบ้านในพื้นที่จะคุ้นเคยกับพื้นที่และแม่น้ำยม แต่ไม่ใช่ว่าพวกเขาจะคุ้นเคยกับน้ำที่หน่วงเข้านา การไม่อาจคำนวณระดับความลึกที่แน่นอน (เนื่องจากระดับพื้นที่นาแต่และแปลงไม่เท่ากันและขอบถนนก็สูงกว่าพื้นนา) หรือกระแสน้ำที่ไม่เป็นไปตามธรรมชาติ พบว่ามีประชาชนเสียชีวิตจากการจมน้ำในนาทุกปี ผู้เขียนเคยบันทึกไว้ในบันทึกภาคสนามว่า *“23 ตุลาคม 2560 พบผู้เสียชีวิตจากการช่วยบุตรชายลงเล่นน้ำท่วมในหมู่ 14 บ้านไร่กลาง ตำบลบางระกำ 24 ตุลาคม 2560 พบผู้เสียชีวิตจากการจมน้ำท่วม เพราะลงตาข่ายหาปลาในหมู่ 11 บ้านบึงคัด ตำบลบางระกำ”* ซึ่งความสูญเสียต่อชีวิตและทรัพย์สินอันเนื่องมาจากการจมน้ำในพื้นที่นาข้าวที่ถูกหน่วงน้ำนั้นยังคงเกิดขึ้นล่าสุดในวันที่ 6 ตุลาคม 2567 หน่วยกู้ภัยในพื้นที่รับแจ้งเหตุเด็กจมน้ำบ้านท่านางงาม อำเภอบางระกำ และพบศพในวันที่ 7 ตุลาคม 2567 (สำนักงานประชาสัมพันธ์จังหวัดพิษณุโลก, 2567)

แปด ราคาขายข้าวของชาวนาในพื้นที่ตกต่ำ เป็นผลมาจากความชื้น การที่ทุ่งนาของชาวนาบางระกำต้องรับน้ำท่วมทำให้พวกเขาไม่มีพื้นที่และไม่มีเวลาตากข้าว ทั้งที่ความเป็นจริงแล้วการตากข้าวจนแห้งดีนั้นจะช่วยตัดปัญหาเรื่องการกดราคาขายข้าวจากพ่อค้าด้วยข้ออ้างเรื่องความชื้นในข้าว นอกจากชาวนาจะต้องขายข้าวที่มีความชื้นสูงแล้ว บางรายยังต้องตัดสินใจ

เกี่ยวข้าวสดขายทันทีก่อนที่น้ำจะถูกปล่อยเข้าหน่วงในพื้นที่ ซึ่งข้าวเกี่ยวสดขายจะถูกตีราคาต่ำได้ง่ายมากเพราะการสีข้าวที่ยังแห้งไม่ดีนั้นจะเหม็นอับและป่นเหมือนแป้ง ผู้เขียนเคยบันทึกไว้ในบันทึกภาคสนามว่า *"7 กรกฎาคม 2560 ชาวนาในพื้นที่โครงการบางระกำโมเดล 60 เริ่มเร่งเกี่ยวข้าวหนีน้ำท่วม (ไม่ชัดเจนว่าหนีน้ำท่วมที่มาจากน้ำฝนหรือหนีน้ำท่วมจากการบริหารจัดการน้ำของโครงการบางระกำโมเดล 60) อย่างไรก็ดี ราคาข้าวในช่วงต้นเดือนกรกฎาคมอยู่ที่ประมาณ 5,900-6,300 บาทต่อตัน ในกรณีที่ขายข้าวเขียวสดราคาอยู่ที่ 2,000-3,000 บาทต่อตัน"* ซึ่งสถานการณ์ที่ชาวนาในพื้นที่รับน้ำขายข้าวได้ราคาไม่ดีเพราะความชื้นสูงนี้เป็นข้อเท็จจริงที่ยังคงพบเห็นอยู่ในปัจจุบัน

นอกจากโครงการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบทุ่งหน่วงน้ำจะส่งผลกระทบต่อชีวิตและทรัพย์สินของผู้คนในพื้นที่โครงการดังที่ได้เสนอไปข้างต้นแล้ว ผู้เขียนเห็นว่าจวบจนปัจจุบันยังมีประเด็นปัญหาสำคัญที่รัฐควรถอดบทเรียนและย้อนพินิจอีกครั้งถึงความเป็นธรรมในการรับภาระสาธารณะ <u>*ประเด็นแรก*</u> คือ การไม่มีแนวทางในการเยียวยา/ชดใช้ความเสียหายที่เกิดแก่ชาวบ้านในพื้นที่หน่วงน้ำภายใต้โครงการ แท้จริงแล้วการอยู่กับน้ำท่วมได้ของชาวบางระกำเป็นเพราะพวกเขาเกิดและมีชีวิตอยู่ที่นั่นจึงจำเป็นต้องปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม แต่มิใช่เหตุผลที่รัฐควรไปกำหนดให้พื้นที่ดังกล่าวต้องกลายเป็นพื้นที่รับน้ำและหน่วงน้ำ เพราะนอกจากโครงการจะมิได้แก้ไขปัญหาน้ำท่วมซ้ำซากให้แก่ชาวบางระกำแล้ว ยังเป็นการตอกย้ำให้เห็นถึงความไม่เสมอภาคในการรับภาระสาธารณะของแต่ละพื้นที่อีกด้วย <u>*ประเด็นที่สอง*</u> คือ การขยายพื้นที่โครงการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหน่วงน้ำทั้งๆ ที่ยังไม่มีแนวทางในการเยียวยาอย่างเป็นรูปธรรม จะเห็นว่าการใช้แนวคิดอยู่กับน้ำท่วมดังกล่าวมิได้ถูกนำไปปรับใช้กับโครงการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหน่วงน้ำในพื้นที่ลุ่มต่ำแม่น้ำยมในจังหวัดสุโขทัยและจังหวัดพิษณุโลกเท่านั้น แต่การดำเนินโครงการดังกล่าวอย่างมีความสัมพันธ์อย่างแยกกันไม่ออกกับโครงการบริหารจัดการน้ำในพื้นที่ตั้งแต่จังหวัดพิษณุโลกลงมา ซึ่งผู้เขียนอาจแบ่งพื้นที่แก้มลิงบริหาร

จัดการน้ำออกเป็นสองพื้นที่ใหญ่ๆ คือ แก้มลิงตอนบนนครสวรรค์กับแก้มลิงตอนล่างนครสวรรค์ ในส่วนของพื้นที่แก้มลิงรับน้ำตอนบนนครสวรรค์ประกอบด้วยแก้มลิงทุ่งทะเลหลวง จังหวัดสุโขทัย แก้มลิงทุ่งบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก แก้มลิงบึงบอระเพ็ด-ชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์ ในส่วนของแก้มลิงในพื้นที่ตอนล่างนครสวรรค์นั้นประกอบด้วย 12 ทุ่งหลัก แบ่งเป็นทุ่งรับน้ำ 10 ทุ่ง ได้แก่ ทุ่งเชียงราก จังหวัดสิงห์บุรี ทุ่งฝั่งซ้าย คลองชัยนาท-ป่าสัก ทุ่งท่าวุ้ง จังหวัดลพบุรี ทุ่งบางกุ่ม ทุ่งบางกุ้ง ทุ่งป่าโมก จังหวัดอ่างทอง ทุ่งผักไห่ ทุ่งเจ้าเจ็ด ทุ่งโพธิ์พระยา ทุ่งบางบาล-บ้านแพน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (โปรดดูงานของคมลักษณ์ ไชยยะ, 2566 และ งานของอาทิตย์ ภูบุญคง, 2566) และทุ่งรับน้ำผ่าน 2 ทุ่ง ได้แก่ ทุ่งพระยาบรรลือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (รับน้ำต่อจากทุ่งเจ้าเจ็ดและผันน้ำออกทางฝั่งตะวันตกทางจังหวัดนครปฐม) และทุ่งรังสิตใต้ จังหวัดปทุมธานี (รับน้ำผ่านและผันน้ำออกทางฝั่งตะวันออกทางจังหวัดฉะเชิงเทรา)

ทุ่งหรือพื้นที่รับน้ำทั้งหมดตั้งแต่ตอนบนของจังหวัดนครสวรรค์จวบจนถึงจังหวัดพระนครศรีอยุธยาต่างก็มีหน้าที่ตามที่ภาษาชาวบ้านเรียกว่า “ตัดยอดน้ำ” เพื่อลดปัญหาการเกิดอุทกภัยในเขตพื้นที่เศรษฐกิจและศูนย์กลางทางการเมืองที่สำคัญอย่างกรุงเทพมหานคร ดังนั้น ความสามารถในการจุน้ำและระบายของแต่ละโครงการแก้มลิงจึงทำหน้าที่สัมพันธ์กัน ถ้าแก้มลิงในพื้นที่ตอนบนสามารถตัดยอดน้ำได้มากก็เท่ากับเป็นการลดมวลน้ำที่จะไหลลงสู่ทุ่งลุ่มต่ำเจ้าพระยาตอนล่างได้มากเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ กลไกสำคัญอย่างการปรับปฏิทินเพาะปลูก-ส่งน้ำ เพื่อกำกับเวลาการเริ่มเพาะปลูก-เก็บเกี่ยว-หน่วงน้ำไว้-ปล่อยน้ำออก จึงถูกนำมาใช้ทั้งในพื้นที่แก้มลิงลุ่มเจ้าพระยาตอนบนและพื้นที่แก้มลิงลุ่มเจ้าพระยาตอนล่าง หากเราลองเอาปฏิทินที่ถูกปรับใช้ทั้งสองพื้นที่มาวางต่อกันจะพบว่า มีการกำหนดเวลาให้เหลื่อมกันเพื่อให้สอดคล้องกับทิศทางการไหลของน้ำและระยะเวลาการไหลของน้ำจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบนสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง

ในส่วนของแก้มลิงลุ่มเจ้าพระยาตอนบน มีกำหนดการส่งน้ำเข้าระบบชลประทานในเดือนมีนาคม ชาวนาในพื้นที่โครงการบางระกำโมเดลในจังหวัดสุโขทัยและพิษณุโลกเริ่มเพาะปลูกในวันที่ 1 เมษายน ต่อมาระหว่างเดือนพฤษภาคมถึงเดือนสิงหาคมจะกำกับไม่ให้มีน้ำเข้าท่วมพื้นที่นาข้าว และชาวนาต้องเก็บเกี่ยวผลผลิตให้แล้วเสร็จก่อนวันที่ 15 สิงหาคมนั้น หลังจากนั้นระหว่างเดือนสิงหาคมถึงเดือนพฤศจิกายนจะรับน้ำหลากจากแม่น้ำยมเข้าหน่วงในทุ่งนาข้าว ในส่วนของแก้มลิงลุ่มเจ้าพระยาตอนล่าง มีการกำหนดการส่งน้ำเข้าระบบชลประทานในเดือนเมษายนเพื่อให้ชาวนาเริ่มทำนาในเดือนพฤษภาคม และชาวนาต้องเก็บเกี่ยวผลผลิตให้แล้วเสร็จก่อนวันที่ 15 กันยายน เพื่อที่แก้มลิงนี้จะได้หน่วงน้ำในนาระหว่างเดือนกันยายนถึงเดือนธันวาคม

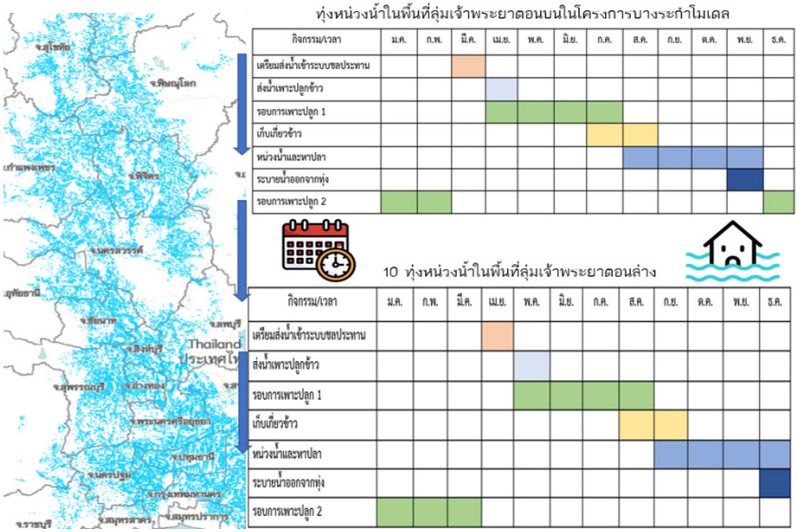

ภาพ 4: ปฏิทินเพาะปลูก-ส่งน้ำในพื้นที่ลุ่มเจ้าพระยาตอนบน
ในลักษณะเหลื่อมเวลากับพื้นที่ลุ่มเจ้าพระยาตอนล่าง
สอดคล้องกับทิศทางและระยะเวลาการไหลของน้ำจากที่สูงลงสู่ที่ต่ำ
ที่มา: โดยผู้เขียน (2568)

จากอุทกภัยภาคเหนือในช่วงปลายฝนปี พ.ศ. 2567 ที่ผ่านมานี้จะเห็นชัดเจนมากว่าทุ่งบางระกำ จังหวัดพิษณุโลกจะเป็นทุ่งแรกที่รับมวลน้ำจากจังหวัดสุโขทัยประมาณ 571 ล้านลูกบาศก์เมตรเข้าหน่วงไว้ในพื้นที่ 212,588 ไร่ โดยหลักการของโครงการบางระกำโมเดลแล้ว แก้มลิงในพื้นที่จะมีศักยภาพในการหน่วงน้ำประมาณ 550 ล้านลูกบาศก์เมตร ดังนั้น เมื่อไม่สามารถตัดยอดน้ำได้ทั้งหมด มวลน้ำที่เหลือจึงต้องถูกหน่วงไว้อีกครั้งใน 10 ทุ่งแห่งพื้นที่ลุ่มเจ้าพระยาตอนล่าง ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านในพื้นที่หน่วงน้ำตั้งแต่แก้มลิงตอนบนนครสวรรค์จนถึงแก้มลิงตอนล่างนครสวรรค์ จึงต้องอยู่กับน้ำท่วมอย่างเสียสละกันถ้วนหน้า ซึ่งความหนักเบาในภาระของการต้องอยู่กับน้ำท่วมนี้ขึ้นอยู่กับว่าชาวบ้านนั้นอาศัยอยู่ในพื้นที่ทุ่งใด พื้นที่มีขนาดเท่าไหร่และถูกกำหนดให้มีศักยภาพในการรับน้ำไว้กี่ล้านลูกบาศก์เมตร ดังนี้ ทุ่งบางกุ่มมีศักยภาพรับน้ำ 130 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งบางกุ้งมีศักยภาพรับน้ำ 27 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งป่าโมกมีศักยภาพรับน้ำ 50 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งผักไห่มีศักยภาพรับน้ำ 200 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งบางบาล-บ้านแพนมีศักยภาพรับน้ำ 107 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งเจ้าเจ็ดมีศักยภาพรับน้ำ 560 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งท่าวุ้งมีศักยภาพรับน้ำ 84 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งชัยนาท-ป่าสักมีศักยภาพรับน้ำ 116 ล้านลูกบาศก์เมตร, ทุ่งเชียงรากมีศักยภาพรับน้ำ 80 ล้านลูกบาศก์เมตร และทุ่งโพธิ์พระยามีศักยภาพรับน้ำ 160 ล้านลูกบาศก์เมตร โดยรวมแล้วชาวบ้านในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบนในขอบเขตโครงการบางระกำโมเดลต้องอยู่กับมวลน้ำราวๆ 550 ล้านลูกบาศ์เมตร ในขณะที่ชาวบ้านใน 10 ทุ่งของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างต้องอยู่กับมวลน้ำราวๆ 1,514 ล้านลูกบาศก์เมตร ที่ต้องรับภาระหนักที่สุดก็เห็นจะเป็นชาวบ้านในพื้นที่ทุ่งบางระกำภายใต้โครงการบางระกำโมเดล และชาวบ้านในพื้นที่ทุ่งบางบาลเพราะเป็นชาวบ้านในพื้นที่ตัดยอดน้ำด่านแรก และด่านก่อนสุดท้ายที่มวลน้ำจะไหลเข้าท่วมกรุงเทพมหานคร

จากข้อเท็จจริงข้างต้นจะเห็นว่า การอยู่กับน้ำท่วมแบบหน่วงน้ำเข้านานั้นส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในพื้นที่โครงการ สำหรับชาวนาที่ทุ่งนาข้าวจมน้ำแล้ว พวกเขาคือกลุ่มคนที่ต้องแบกรับความเสี่ยงในอาชีพมากที่สุด นอกจากจะไม่สามารถทำมาหากินในที่ดินของตนเองได้เป็นเวลาถึง 4 เดือนแล้ว เมื่อถึงรอบการเพาะปลูกก็ต้องใช้พันธุ์ข้าวอายุไม่เกิน 120 วันเพื่อให้เก็บเกี่ยวได้ทันก่อนเวลาปล่อยน้ำเข้านา การกำกับวิถีการผลิตด้วยวิธีการบริหารจัดการน้ำเช่นนี้ย่อมส่งผลต่อปัญหาราคาข้าวตกต่ำเนื่องจากข้าวไม่มีคุณภาพ ข้าวมีความชื้นสูง ซึ่งจะส่งผลเป็นลูกโซ่ต่อขีดความสามารถในการแข่งขันของข้าวไทยในตลาดข้าวโลกต่อไป

บทสรุปของการอยู่กับน้ำท่วมแบบหน่วงน้ำเข้านา

โดยสรุปแล้วแนวคิด “อยู่กับน้ำท่วม” ที่ถูกนำมาใช้ในการออกแบบโครงการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบทุ่งหน่วงน้ำนั้นอาศัยสัณฐานพื้นที่ที่ถูกน้ำท่วมซ้ำซาก และวิถีชีวิตดั้งเดิมที่คนในพื้นที่สามารถสลับสับเปลี่ยนวิถีการผลิตจากการปลูกข้าวไปหาปลา เมื่อพื้นที่ที่น้ำท่วมถึงตามธรรมชาติกลับกลายเป็นพื้นที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจของมนุษย์ จึงออกแบบให้พื้นที่นาข้าวนั้นถูกกำกับให้เก็บเกี่ยวจนกลายเป็นพื้นที่ว่างพอเป็นแก้มลิงรับน้ำ ทว่าแก่นทางความคิด Living with floods ที่แท้จริงนั้นคือหนึ่งในวิธีการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบไม่ใช้โครงสร้างบนฐานข้อเท็จจริงที่ว่า สัณฐานของพื้นที่บางแห่งนั้นไม่สามารถหลีกหนีจากน้ำท่วมถึงไปได้ โดยเฉพาะพื้นที่ประชิดแม่น้ำที่มักจะประสบปัญหาน้ำเอ่อท่วมจากแม่น้ำทุกปี และเป็นลักษณะน้ำท่วมรูปแบบหนึ่งที่ควบคุมได้ยากมากที่สุด ดังนั้น ผู้อยู่อาศัยในพื้นที่ต้องอยู่กับน้ำท่วมให้ได้โดยอาศัยความยืดหยุ่นและการปรับตัว เช่น ยกของขึ้นที่สูงเพื่อหนีน้ำ ดีดตัวบ้านให้สูงขึ้นด้วยการเพิ่มความยาวของเสาบ้าน หรือ การปรับเปลี่ยนพันธุ์พืชที่ทนต่อน้ำท่วม ทั้งนี้ พื้นที่ที่ปรับใช้วิธีการ Living with floods โดยปกติแล้วนั้นจะใช้พื้นที่ว่างหรือพื้นที่ที่น้ำท่วมถึงเป็นที่รับน้ำหลาก หากเป็น

พื้นที่ที่มนุษย์เข้าไปใช้ประโยชน์ ปลูกสิ่งก่อสร้าง หรือสร้างกิจกรรมทางเศรษฐกิจไว้แล้ว ก็อาจจะใช้วิธีการเวนคืนที่ดินเพื่อเว้นพื้นที่ไว้ให้น้ำเข้าท่วม หรือมีการออกแบบการบริหารจัดการน้ำท่วมที่ทำให้ผู้คนยังสามารถอยู่อาศัยในพื้นที่นั้นต่อไปได้ด้วยการใช้วิธีการจัดการน้ำท่วมแบบอื่นร่วมด้วย เช่น การพยากรณ์หรือการแจ้งเตือนล่วงหน้าน้ำท่วม (flood forecasting and warning), การกำกับการใช้ที่ดิน (land use regulation), หรือ การกันน้ำท่วม (flood proofing) ให้อยู่ในระดับที่สามารถควบคุมความเสียหายได้

เมื่อย้อนพิจารณาถึงโครงการบางระกำโมเดลจะเห็นว่า การปรับใช้แนวคิดอยู่กับน้ำท่วมมาออกแบบโครงการบริหารจัดการน้ำแบบทุ่งหน่วงน้ำนั้นยึดหลักการพื้นฐานแค่เพียงบางส่วน นั่นคือ ชาวบ้านในพื้นที่เผชิญกับน้ำท่วมซ้ำซากทุกปี และสามารถปรับ/สลับวิถีชีวิตระหว่างชาวนาและชาวประมงได้ ทว่าสิ่งที่ไม่ได้นำมาพิจารณาร่วมด้วยก็คือ ความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตของคนในพื้นที่ รวมถึงผลกระทบที่จะเกิดกับคนในพื้นที่โครงการและการแก้ไขปัญหาอย่างเป็นรูปธรรม และหัวใจสำคัญที่สุดที่ทำให้แนวคิดอยู่กับน้ำท่วมเบื้องหลังโครงการบางระกำโมเดลนั้นแตกต่างจากแนวคิดอยู่กับน้ำท่วมที่ใช้ในต่างประเทศก็คือ เราให้คนในพื้นที่อยู่กับน้ำท่วมที่หน่วงไว้ในนาข้าวของพวกเขา โดยอาศัยกลไกทางเวลาที่กำกับผ่านปฏิทินส่งน้ำและปฏิทินเพาะปลูก มิใช่ให้อยู่กับน้ำท่วมโดยปรับตัวรับกับธรรมชาติ

โครงการบริหารจัดการน้ำประเภทหน่วงน้ำเข้านาในทุ่งบางระกำนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2560 และการขยายพื้นที่โครงการสู่ 10 ทุ่งหน่วงน้ำแห่งพื้นที่ลุ่มต่ำเจ้าพระยาตอนล่างที่ผ่านมาจึงยังคงมีช่องว่างที่รอให้รัฐบาลแก้ไขในหลายประเด็น เช่น การไม่ได้เป็นผู้รับประโยชน์ในการแก้ปัญหาน้ำท่วม แต่กลับต้องเป็นผู้รับน้ำท่วมไว้ การไม่มีการเยียวหรือชดเชยความเสียหายใด ๆแก่ผู้รับภาระสาธารณะ ที่สำคัญที่สุดคือ การบริหารจัดการน้ำที่ส่งผลกระทบต่อจังหวะการผลิตและวิถีการผลิตของชาวนา ทำให้ชาวนาจำเป็นต้องปลูกข้าวเบาอายุเก็บเกี่ยวสั้น มีความชื้นสูง และคุณภาพเมล็ดไม่ดี ดังนั้น ในพื้นที่

ทุ่งนาที่อยู่ในขอบเขตของโครงการบริหารจัดการน้ำประเภททุ่งหน่วงน้ำ เราจึงคาดหวังได้ยากว่าจะเกิดผลผลิตข้าวพรีเมี่ยม ผลผลิตข้าวที่ใช้พันธุ์ข้าวหนักอายุเกิน 120 วัน หรือข้าวไวต่อช่วงแสงที่เมล็ดมีคุณภาพอย่างข้าวหอมมะลิ 105 หรือข้าวเจ้าหอมพิษณุโลก 1

แม้ว่าในปัจจุบันแนวคิดเรื่อง “อยู่กับน้ำท่วม (living with floods)” จะยังคงถูกใช้ในฐานะที่เป็นการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบไม่ใช้โครงสร้างตามหลักการสากล แต่ข้อเสนอจาก World Meteorological Organization (2006) ชี้ว่า การบริหารจัดการน้ำท่วมแบบบูรณาการ (Integrated Flood Management: IFM) ต้องผสานการตัดสินใจร่วมกันจากผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในหลายภาคส่วน และการบูรณาการมิติในการบริหารจัดการน้ำต้องมีทั้งการป้องกัน การเตรียมการ การสร้างความยืดหยุ่นมากกว่าการตอบสนองแบบรับมือต่อปรากฏการณ์น้ำท่วม ประเด็นสำคัญของการบริหารจัดการน้ำท่วมแบบบูรณาการจึงอยู่ข้อตกลงร่วมกันระหว่างผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่หลากหลาย (multi-stakeholder engagement) ซึ่งการอยู่กับน้ำท่วมยังคงสามารถใช้เป็นหนึ่งในหลายรูปแบบการบริหารจัดการน้ำแบบไม่ใช้โครงสร้าง แต่สิ่งที่ต้องตระหนักต่อการใช้การบริหารจัดการแบบอยู่กับน้ำท่วม คือ การสร้างหลักประกันต่อผู้อยู่อาศัยในพื้นที่ว่าวิถีชีวิตและกิจกรรมทางเศรษฐกิจของพวกเขาจะถูกรบกวนและถูกทำให้เสียหายน้อยที่สุด ในขณะเดียวกันพื้นที่ประสบภัยน้ำท่วมดังกล่าวต้องได้รับการพัฒนาอย่างเป็นธรรมด้วยการยกระดับคุณภาพชีวิตของผู้อยู่อาศัยในพื้นที่ (World Meteorological Organization, 2006: 2) ซึ่งการพัฒนาอย่างเป็นธรรมกับการอยู่กับน้ำท่วมของคนในพื้นที่นี้สามารถเกิดขึ้นร่วมกันได้หากรัฐถอดบทเรียนหลังการหน่วงน้ำเข้านาในแต่ละปีว่าการที่พื้นที่นาไม่ได้ใช้ประโยชน์ถึง 4 เดือนนั้นสร้างความเสียหายต่อประชาชนในพื้นที่ทั้งมิติเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมอย่างไรบ้าง และสิ่งสำคัญอีกประการที่ควรจะถอดบทเรียนและค้นหาคำตอบก็คือ หนึ่งในสาเหตุที่คุณภาพข้าวไทยต่ำลง ราคาข้าวตก ชาวนาไม่สามารถผลิตข้าวเกรดพรีเมี่ยม

และชาวนาเร่งเผาเพื่อรีบเตรียมแปลงให้ทันปฏิทินเพาะปลูก-ส่งน้ำนั้น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะการบริหารจัดการน้ำประเภทหน่วงน้ำเข้านาที่ไปกำกับเงื่อนเวลาในการเพาะปลูกหรือไม่

เชิงอรรถ

[1] บทความวิจัยนี้ใช้ข้อมูลส่วนหนึ่งจากโครงการวิจัยดิน น้ำ ข้าว และชาวนา: ข้อเท็จจริงทางชาติพันธุ์วรรณาของชาวนาบางระกำ งบประมาณปี 2559-2561 สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยและสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา

[2] ในข้อ 5 ของระเบียบกระทรวงการคลังว่าด้วยเงินทดรองราชการเพื่อช่วยเหลือผู้ประสบภัยพิบัติกรณีฉุกเฉิน พ.ศ. 2562 นิยามคำว่า “ภัยพิบัติ” ว่าหมายถึง สาธารณภัยอันได้แก่ อัคคีภัย วาตภัย อุทกภัย ภัยแล้ง ภาวะฝนแล้ง ฝนทิ้งช่วง ภัยจากลูกเห็บ ภัยอันเกิดจากไฟป่า ภัยที่เกิดจากโรคหรือการระบาดของแมลง หรือศัตรูพืชทุกชนิด ภัยอันเกิดจากโรคที่แพร่หรือระบาดในมนุษย์ อากาศหนาวจัดผิดปกติ ภัยสงคราม และภัยอันเนื่องมาจากการกระทำของผู้ก่อการร้าย กองกำลังจากนอกประเทศ ตลอดจนภัยอื่น ๆ ไม่ว่าเกิดจากธรรมชาติหรือมีบุคคลหรือสัตว์ทำให้เกิดขึ้น ซึ่งก่อให้เกิดอันตรายแก่ชีวิต ร่างกายของประชาชน หรือทำให้เกิดความเสียหายแก่ทรัพย์สินของประชาชน

[3] Cuny (1991: 332) ชี้ว่าน้ำท่วมมี 4 ประเภท ได้แก่ น้ำท่วมฉับพลัน (flash floods), น้ำท่วมขัง (standing floods), น้ำท่วมชายฝั่งทะเล (coastal floods) และ น้ำท่วมจากแม่น้ำ (riverine floods)

[4] จากการทำงานภาคสนามพบว่า ชาวนาบางระกำสูงอายุหลายท่านเคยทำนาปีใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมือง เช่น ข้าวใบสี ข้าวขาวลอย (พันธุ์ข้าวเจ้า นาสวนของอำเภอเมือง จังหวัดสุโขทัย) ข้าวเหลืองปลาชิว (พันธุ์ข้าวเจ้า นาสวนของอำเภอพิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์) ข้าวเหลืองประทิว (พันธุ์ข้าวเจ้า นาสวนของอำเภอเมือง จังหวัดปทุมธานี) ข้าวเหลืองอ่อนเบา (พันธุ์ข้าวเจ้า นาสวนของอำเภอศรีสำโรง จังหวัดสุโขทัย) ข้าวแม่แป๊ด (พันธุ์ข้าวเจ้า นาสวนของอำเภอสามเงา จังหวัดตาก) ข้าวแม่แป๊ดเบา (พันธุ์ข้าวเจ้า นาสวนของอำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก) ข้าวจำปาทอง (พันธุ์ข้าวเจ้าขึ้นน้ำของอำเภอบางปะหัน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา) ข้าวโพธิ์ทอง (พันธุ์ข้าวเจ้า

ขึ้นน้ำของอำเภอโพธิ์ทอง จังหวัดอ่างทอง) ข้าวเขียวนกกระลิง (พันธุ์ข้าวเจ้า นาสวนของอำเภอเมือง จังหวัดนครนายก) เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีพันธุ์ข้าวนาสวน ไวต่อช่วงแสงที่มีลำต้นสูง ปลูกในฤดูนาปีอีกหลายพันธุ์ที่ศูนย์วิจัยข้าวพิษณุโลกได้แนะนำให้ชาวนาในพื้นที่ภาคเหนือตอนล่างปลูก ได้แก่ พิษณุโลก 60-1 ข้าวเจ้าหอมพิษณุโลก 1 ขาวดอกมะลิ 105 กข.15 เหลืองประทิว 123 ขาวตาแห้ง 17 พิษณุโลก 3 พิษณุโลก 80 ขาวกอเดียว 35 และข้าวเหนียวลืมผัว (ศูนย์วิจัยข้าวพิษณุโลก, 2542; ศูนย์วิจัยข้าวพิษณุโลก, 2555)

[5] ยกตัวอย่างเช่น บ้านแบบยกใต้ถุนสูง (high stilt house) ซึ่งบ้านเรือนแบบดังกล่าวจะตั้งอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำยม เช่น ที่หมู่ 7 บ้านบางระกำ เป็นต้น และ เรือนแพ (raft) ซึ่งมีทั้งเรือนแพนอน แพลอบ และแพเผารมควันปลา เป็นต้น

[6] ยกตัวอย่างเช่น ลอบ ลอบนอน ลอบยืน ลอบกุ้ง ตุ้ม เป็นต้น

บรรณานุกรม

กลุ่มพิจารณาโครงการ ส่วนวิศวกรรมบริหาร สำนักงานชลประทานที่ 3. (2547). *รายงานพิจารณาโครงการเบื้องต้นโครงการบรรเทาอุทกภัยและภัยแล้งลุ่มน้ำยม-ลุ่มน้ำน่านในเขตจังหวัดอุตรดิตถ์* พิษณุโลกและพิจิตร. ม.ป.ท: ม.ป.พ.

คมลักษณ์ ไชยยะ. (2566). แก้มลิงกับชุมชน: ภววิทยาของโครงสร้างพื้นฐานการจัดการน้ำในพื้นที่ลุ่มต่ำบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสหวิทยาการ. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

โครงการชลประทานพิษณุโลก. (ม.ป.ป.). โครงข่ายการพัฒนา/ระบายน้ำในเขตจังหวัดพิษณุโลกและจังหวัดข้างเคียง พิษณุโลก: สำนักงานชลประทานที่ 3.

โครงการชลประทานพิษณุโลก. (2554). โครงการบรรเทาอุทกภัยพื้นที่อำเภอบางระกำ อำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก. พิษณุโลก: สำนักงานชลประทานที่ 3.

โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาน้ำยม-น่าน. (2560). โครงการบริหารจัดการน้ำแบบชุมชนมีส่วนร่วมในทุ่งหน่วงน้ำบางระกำ “โครงการบางระกำโมเดล 60”. พิษณุโลก: ม.ป.ท. (เอกสารไม่ได้ตีพิมพ์เพื่อเผยแพร่)

จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ. (2546). *เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง.* โครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย. กรุงเทพ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

ฐานิดา บุญวรรโณ. (2561). *โครงการวิจัยเรื่องดิน น้ำ ข้าว และชาวนา: ข้อเท็จจริงทางชาติพันธุ์วรรณนาของชาวนาบางระกำ.* ทุนพัฒนาศักยภาพการทำงานวิจัยของอาจารย์รุ่นใหม่ปี 2559. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

เผ่าไทย สินอำพล. (2562). ภูมิศาสตร์ลุ่มน้ำยม: ว่าด้วยการจำลองธรรมชาติและแนวทางต่อจากนี้. *วารสารมนุษย์ กับสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*, 4 (2), 49-84.

ภัคเกษม ธงชัย. (2563). *การศึกษาภูมิทัศน์พลวัตน้ำหลากและนิเวศบริการพื้นที่ราบน้ำท่วมถึงแม่น้ำยม กรณีศึกษาตำบลกง อำเภอกงไกรลาศ จังหวัดสุโขทัย.* วิทยานิพนธ์ภูมิสถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ยืนยง รักเรืองและคณะ. (2548). การ*เปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจบ้านบางระกำ หมู่ที่ 7 ตำบลบางระกำ อำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก*. ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสังคมศึกษา มหาวิทยาลัยนเรศวร.

วิติยา ปิดตังนาโพธิ์. (2555). *ภูมิทัศน์วัฒนธรรมเปียกน้ำ ณ บางระกำ*. พิษณุโลก: การพิมพ์ดอทคอม.

ศูนย์วิจัยข้าวพิษณุโลก. (2542). *การผลิตข้าวอย่างถูกต้องและเหมาะสม*. พิษณุโลก: โรงพิมพ์ตระกูลไทย.

ศูนย์วิจัยข้าวพิษณุโลก. (2555). *50 ปี ศูนย์วิจัยข้าวพิษณุโลก*. พิษณุโลก: โรงพิมพ์ตระกูลไทย.

ศูนย์วิจัยและพัฒนาประมงน้ำจืดพิษณุโลก. (2561). *พิธีเปิดน้ำเข้าทุ่ง ปล่อยปลาในพื้นที่โครงการบางระกำโมเดลด้วยชุดเพาะพันธุ์ปลาแบบเคลื่อนที่ (Mobile hatchery).* สืบค้นเมื่อวันที่ 1 สิงหาคม 2562 จาก https://www4.fisheries.go.th/local/index.php/main/view_activities/1260/30134

สำนักงานทรัพยากรน้ำแห่งชาติ. (2561). แผนแม่บทการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำ 20 ปี (พ.ศ.2561-2580). กรุงเทพฯ: สำนักงานทรัพยากรน้ำแห่งชาติ.

สำนักงานประชาสัมพันธ์จังหวัดพิษณุโลก. (2567). รองผู้ว่าฯ พิษณุโลกติดตามการค้นหาเด็กนักเรียนจมน้ำที่อำเภอบางระกำ ล่าสุดพบร่างน้องผู้สูญหายแล้ว. สืบค้นเมื่อวันที่ 6 มีนาคม 2568 จาก https://phitsanulok.prd.go.th/th/content/category/detail/id/57/iid/330175.

โสภิญญา เกิดสกุล. (2555). ผลงานที่เป็นผลการดำเนินงานที่ผ่านมาเรื่องที่ 2 การพัฒนาแหล่งน้ำและการบริหารจัดการน้ำในพื้นที่อำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก. พิษณุโลก: ส่วนจัดสรรน้ำและบำรุงรักษา สำนักงานชลประทานที่ 3.

อาทิตย์ ภูบุญคง. (2566). *พลวัตของแนวคิดและการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำในยุคหลังการรัฐประหาร พ.ศ. 2557 และผลกระทบต่อชุมชนพื้นที่รับน้ำ อ.บางบาล จ.พระนครศรีอยุธยา.* วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อานันท์ ผลวัฒนะ. (2541). *คำบรรยายสำหรับเกษตรกร การปลูกข้าวเพื่อให้ได้ผลผลิตสูงและมีคุณภาพเมล็ดดี*. โครงการเร่งรัดการปรับปรุงคุณภาพข้าวเจ้าไม่ไวแสง สำนักงานเกษตรจังหวัดพิษณุโลก. พิษณุโลก: ศูนย์วิจัยข้าวพิษณุโลก.

Cuny, F. C. (1991). *Living with floods: Alternatives for riverine flood mitigation.* Land Use Policy, 8, 331-342.

DiGregorio, M. and Huynh Can Van. (2012). L*iving with floods: A grassroots analysis of the causes and impacts of typhoon Mirinae.* Boulder: Institute for Social and Environmental Transition-International.

Holling, C. S. (1996). Engineering resilience versus ecological resilience. In P. C. Schulze (Ed.), *Engineering within ecological constraints* (pp.31-43). Washington D.C.: National Academy Press.

Hungspreug, S., Khao-uppatum, W. and Thanopanuwat, S. (2000). *Flood management in Chao Phraya river basin*. Proceedings of the International Conference: The Chao Phraya Delta: Historical development, Dynamics and Challenges of Thailand's Rice Bowl 12-15 December 2000 Kasetsart University, Bangkok.

Keskinen, M. et al. (2011). *Baseline results from hydrological and livelihood analyses, exploring Tonle Sap futures study*. Helsinki: Aalto University and 100 Gen Ltd.

Liao, K-H. (2012). A theory on urban resilience to floods – A basis for alternative planning practices. *Ecology and Society*, 17 (4), 1-15.

Middleton, C. and Un Borin. (2018). Living with flood: A Political ecology of fishing, farming and migration around Tonle Sap Lake, Cambodia. In Carl Middleton and Borin Un (Eds.) *Living with floods in a mobile Southeast Asia* (pp.22-41). Oxon: Routledge.

Mishra, D. K. (2001). Living with floods: People's perspective. *Economic and Political Weekly*, 36 (29), 2756-2761.

Mohit, M.A. and Sellu, G.M. (2013). Mitigation of Climate Change Effects through Non-structural Flood Disaster Management in Pekan Town, Malaysia. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 85, 564-573.

Moss, T. and Monstadt, J. (2008). *Restoring floodplains in Europe: Policy contexts and project experiences*. London: IWA Publishing.

Stephan, C. (2019). *Living with floods: Social practices and transformations of flood management in Chiapas, Mexico*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Sunpituksaree, P. (2012). *Govt considering water retention payouts.* Retrieved March 12, 2025, from https://www.bangkokpost.com/thailand/politics/284069/govt-considering-water-retention-payouts

Trakuldit, Thanaporn. (2018). *Analysis of Public Participation in the Design of Flood Expansion Areas in Nakhon Sawan Province and Phitsanulok Province, Thailand. Master* of Natural Resource Management, School of Environment, Resources and Development, Asian Institute of Technology, Thailand.

Trakuldit, T. and Faysse, N. (2019). Difficult encounters around 'Monkey Cheeks': Framers' interests and the design of flood retention areas in Thailand. Journal of Flood Risk Management. Retrieved November 30, 2024, from https://doi.org/10.1111/jfr3.12543.

Voogd, S. (2019). T*he Bang Rakam Model: Farmers' Perceptions on Flood Retention Policy in Phitsanulok and Sukhothai*

Province, Thailand. Master of Environmental Geography, University of Amsterdam, Netherlands.

World Meteorological Organization. (2006). *Social aspects and stakeholder involvement in integrated flood management*. Geneva: World Meteorological Organization.

World Meteorological Organization. (2017). *Community-based flood management in Thailand.* Geneva: World Meteorological Organization.

บทปริทัศน์หนังสือ
(Book Review)
Belittled Citizens: The Cultural Politics of Childhood on Bangkok's Margins

Reference:

Bolotta, Giuseppe. (2021). *Belittled citizens: The cultural politics of childhood on Bangkok's margins.* Copenhagen: NIAS Press. 250 pp.

โดย

บุญเลิศ วิเศษปรีชา
คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ในแวดวงวิชาการไทย งานศึกษาเกี่ยวกับเด็กและเยาวชนที่พยายามทำความเข้าใจโลกทัศน์และมุมมองของเด็กและเยาวชนมีไม่มากนัก ยกเว้นกลุ่มเยาวชนนิสิตนักศึกษาที่มีบทบาทเคลื่อนไหวทางสังคมที่มุมมองของพวกเขาจะถูกให้ความสำคัญ โดยทั่วไปโจทย์คำถามเกี่ยวกับเด็กและเยาวชนที่มีอยู่มักเป็นโจทย์ที่เน้นพฤติกรรมที่ถูกมองว่า "ปัญหา" ของเด็ก เช่น เด็กติดเกม ใช้ยาเสพติด แม่เลี้ยงเดี่ยว ตามด้วยงานศึกษาการปลูกฝังสิ่งที่ผู้ใหญ่คิดว่าดีงามใส่ในตัวเด็ก แม้งานเหล่านี้จะศึกษาเด็กและเยาวชน แต่ก็เป็นการศึกษาที่มีผู้ใหญ่เป็นศูนย์กลาง (adult-centered method) มากกว่าจะเข้าใจเด็ก

ในบริบททางวิชาการเช่นนี้ หนังสือ *Belittled Citizens: The Cultural Politics of Childhood on Bangkok's Margins* (พลเมืองตัวจ้อย: การเมืองวัฒนธรรมของความเป็นเด็กในพื้นที่ชายขอบของกรุงเทพฯ)

โดย Giuseppe Bolotta นักมานุษยวิทยาชาวอิตาเลียน จึงมีความน่าสนใจอย่างยิ่ง เพราะเป็นงานชาติพันธุ์วรรณนาที่มีเด็กเป็นศูนย์กลาง (child-focused ethnography) มุ่งทำความเข้าใจมุมมองของเด็กและเยาวชนในการรับมือ ต่อรองและฉวยใช้สิ่งที่ผู้ใหญ่พยายามจะ “สอน” และคาดหวังจากพวกเขามาก่อร่างสร้างตัวตนของตัวเอง ผู้เขียนใช้วิธีการการสังเกตุการณ์อย่างมีส่วนร่วม (participant observation) ตามขนบของสาขามานุษยวิทยาด้วยการไปมีประสบการณ์ร่วมกับเด็กและเยาวชนเพื่อเป็นประจักษ์พยานและรู้สึกร่วมไปกับเหล่าเด็กๆ ทำให้สามารถเข้าถึงมุมมองและโลกหลังม่านของเด็กที่ผู้ใหญ่ทั่วไปเข้าไม่ถึง

หนังสือเล่มนี้ ยังมีความน่าสนใจมากขึ้นเพราะ Bolotta ไม่ได้ศึกษาเด็กและเยาวชนในสังคมกระแสหลักซึ่งเติบโตมาในครอบครัวและสภาพแวดล้อมที่พร้อมสนับสนุนให้พวกเขาได้เรียนหนังสือตามระบบ จบแล้วก็ทำงานอย่างราบรื่น แต่เขาศึกษา “เด็กสลัม” เด็กที่ถูกมองว่าเบี่ยงเบนไปจากบรรทัดฐานของสังคมไทย เติบโตมาในครอบครัวที่ไม่พร้อม ขาดต้นแบบที่ดี อยู่ใน “สลัม” ที่ถูกมองว่า น่าเกลียด อันตราย เด็กสลัมจึงเป็นเป้าหมายสำคัญที่สถาบันต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น โรงเรียน วัด มูลนิธิ องค์กรพัฒนาเอกชน ตลอดจนองค์กรสาธารณะประโยชน์บนฐานของศาสนาประสงค์จะเปลี่ยนแปลงพวกเขา ทำให้ Bolotta สามารถมองเห็นอำนาจต่างๆ ที่กระทำต่อเด็กชัดแจ้งกว่า การศึกษาเด็กทั่วไป ด้วยเหตุนี้ งานศึกษาชิ้นนี้จึงเป็นมากกว่า งานในกลุ่มเด็กศึกษา (children studies) เพราะงานชิ้นนี้เผยให้เห็นปฏิสัมพันธ์เชิงอำนาจและพลวัตของสังคมไทยผ่านเด็กสลัมและบรรดา “ผู้ใหญ่” ที่กระทำต่อพวกเขา

ที่ผ่านมา นักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศที่สนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงของสังคมการเมืองไทย ต่างมุ่งไปที่การศึกษาสถาบันหลักอย่างสถาบันกษัตรย์ รัฐธรรมนูญ การเลือกตั้ง การรัฐประหารและการต่อต้าน แต่ Bolotta นำเสนอมุมมองใหม่ในการทำความเข้าใจการแข่งขันช่วงชิงเชิงอุดมการณ์ การสถาปนาค่านิยม บรรทัดฐานในสังคมไทย ผ่านนิยามและ

ปฏิบัติการต่างๆ ที่มีต่อเด็ก โดยเฉพาะ “เด็กสลัม” ที่อาจเรียกได้ว่าเป็น “พลเมืองตัวจ้อย” ซึ่งไม่ได้หมายถึงตัวเล็กในทางกายภาพ แต่หมายถึงพลเมืองที่ถูกทำให้ตัวเล็กกระจ้อยร่อยในความสัมพันธ์ทางอำนาจ เป็นเด็กที่ยังไม่ดีพอ ยังเป็นไทยไม่มากพอ จึงต้องให้ “ผู้ใหญ่” ไม่ว่าจะเป็นครู พระสงฆ์ และผู้ใหญ่คนอื่นๆ อบรมสั่งสอนให้เป็นไป “เด็กดี” ตามมาตรฐานไทยที่รัฐต้องการ เช่น เชื่อฟังผู้ใหญ่ มีระเบียบวินัย มีความกตัญญูรู้คุณ ยิ่งกว่านั้น Bolotta ทำให้เราเห็นเชิงประจักษ์และมีชีวิตชีวาว่า เด็กไม่ได้ยอมเล่นตามบทที่ผู้ใหญ่เขียนให้อย่างเชื่องเชื่อ แม้พวกเขาจะอยู่ในเงื่อนไขที่ต่อรองได้จำกัด แต่ก็ยังมีการขัดขืนต่อรอง

งานชิ้นนี้เป็นผลผลิตของภาคสนามที่เข้มข้นมากโดยนักมานุษยวิทยาชาวอิตาเลียนที่สามารถพูดอ่านเขียนภาษาไทยได้อย่างคล่องแคล่ว Bolotta มีประสบการณ์กับเด็กสลัมในไทยครั้งแรกในปี 2008 เป็นประสบการณ์ที่ทำให้เขาสงสัยว่า เด็กสลัมอาจไม่ได้ “ไร้เดียงสา” แบบที่แนวคิดจากตะวันตกนำเสนอ หากแต่ขณะนั้นเขายังหาคำตอบไม่ได้และยังไม่เข้าใจตัวตนอันหลากหลายของเด็ก จนต้องกลับมาเมืองไทยอีกหลายครั้ง แต่ละครั้งไม่เพียงแต่ใช้ชีวิตในไทยยาวนานขึ้นเท่านั้น หากแต่ลุ่มลึกขึ้นอีกด้วย เขาคลุกคลีและอยู่ในโลกของเด็กสลัมโดยการพักอยู่กับแม่พัน แม่เลี้ยงเดี่ยวที่โจเซฟนับถือเป็นแม่บุญธรรมในชุมชนอาคารแดง ทางตอนเหนือของกรุงเทพฯ แล้วไปนอนรวมอยู่กับเด็กที่ได้รับการอุปการะจากมูลนิธิวัดสวนแก้ว และเด็กที่พักที่ Saint Jacob’s Centre องค์กรสาธารณะประโยชน์สายคริสต์คาทอลิกที่รับอุปการะเด็กยากจน เขายังไปเป็นครูในโรงเรียน และที่ขาดไม่ได้คือไปรู้จักเด็กที่สลัมคลองเตย นอกจากนี้แล้ว Bolotta ยังสัมภาษณ์ ครู เอ็นจีโอ พระ และบรรดาผู้ใหญ่อีกหลายคนที่เกี่ยวข้องกับการดูแลเด็ก รวมระยะเวลาการศึกษา 6 ปี ในช่วงปี 2010-2015 ก่อนจะได้ผลผลิตออกมาเป็นหนังสือในปี 2021

กล่าวโดยสรุป Belittle Citizens นำเสนอสองประเด็นสำคัญคือ การเมืองวัฒนธรรมของความเป็นเด็ก และการสร้างตัวตนอันหลากหลายของ

เด็กและเยาวชน เนื้อหาของหนังสือก็ถูกแบ่งออกเป็นสองส่วนสอดคล้องกับสองประเด็นข้างต้น ส่วนแรก เป็นการแจกแจงและฉายให้ผู้อ่านเห็นว่าสถาบันต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับเด็ก เช่น โรงเรียนรัฐและเอกชน มูลนิธิองค์กรสาธารณะประโยชน์บนฐานพุทธศาสนาและคริสต์คาทอลิก ครอบครัว และผู้ใหญ่รอบตัวเด็ก ผลิตและให้ความหมายของ “ความเป็นเด็ก” อย่างไร และพยายามปลูกฝังการเป็นเด็กไทยที่ดีอย่างไร หรือพูดให้เป็นรูปธรรมขึ้นก็คือ รัฐและสถาบันทางสังคมอยากเห็นพลเมืองมีคุณลักษณะอย่างไร ก็พยายามถ่ายทอดหล่อหลอมเด็กไปทางนั้นเพื่อที่พวกเขาจะโตไปเป็นพลเมืองแบบที่รัฐต้องการ

เนื้อหาในส่วนแรกประกอบด้วย สี่บท บทแรกว่าด้วย โรงเรียนซึ่งเป็นสถาบันหลักในการถ่ายทอดค่านิยม อุดมการณ์ของรัฐไทย โดยเฉพาะนับแต่การรัฐประหารปี 2557 สังคมไทยถูกทำให้เป็นสังคมแบบทหาร (militarization of society) โรงเรียนก็กลายเป็นสถานบ่มเพาะคุณลักษณะแบบทหาร เช่น เน้นระเบียบวินัยมากยิ่งขึ้น เด็กสลัมถูกมองจากครูที่โรงเรียนว่า เติบโตในสภาพแวดล้อมที่มีปัญหา ครูจึงต้องเพ่งเล็งเป็นพิเศษ ต่อมาคือวัด Bolotta ไปนอนพักค้างกับเด็กที่มูลนิธิวัดสวนแก้ว จังหวัดนนทบุรี ที่รับอุปถัมภ์เด็กกำพร้าหรือเด็กที่พ่อแม่ยากจนส่งมาให้วัดช่วยเลี้ยงดูส่งเสีย เด็กที่นี่ต้องเติบโตภายใต้การปกครองที่เข้มงวดของเจ้าอาวาส ห้ามยุ่งเกี่ยวกับอบายมุขต่างๆ ห้ามเล่นเกมส์ และต้องช่วยเหลืองานของมูลนิธิ บางครั้งก็มีเชิญทหารมาฝึกวินัยเด็กเหล่านี้อีกด้วย อีกแห่งคือ วัดสะพานสูง เขตคลองเตยที่มีการสอนพุทธศาสนาแก่เด็กสลัมคลองเตย เป็นที่ชัดเจนว่า ทั้งโรงเรียนและวัด เป็นสถาบันสำคัญในการผลิตซ้ำความสัมพันธ์ที่เน้นลำดับขั้นสูงต่ำ ผู้ใหญ่-ผู้น้อยในสังคมไทย และแบบจำลองโครงสร้างสังคมไทยเป็นครอบครัวที่มีพระมหากษัตริย์เป็นเสมือนพ่อ

ถัดมาคือ คือมูลนิธิที่ดำเนินการภายใต้แนวทางคริสต์คาทอลิก ซึ่งมีแนวคิดเกี่ยวกับเด็กแตกต่างจาก องค์กรอื่นๆ ในสังคมไทยที่มักจัดเด็กเป็น “ผู้น้อย” ที่ต้องนอบน้อมและเชื่อฟัง “ผู้ใหญ่” แต่มูลนิธิคาทอลิกสนับสนุนเด็ก

โดยมีแนวคิดเด็กเป็นศูนย์กลาง เคารพสิทธิเด็ก เน้นความสัมพันธ์ในแนวราบที่เด็กแม้จะมีอายุต่างกันก็ถือว่า มีสถานะเท่ากัน ในสายตาของคริสต์คาทอลิก เด็กสลัมไม่ใช่เด็กที่มีบาป หากแต่เป็นลูกหลานอันเป็นที่รักของพระเจ้า ซึ่งสะท้อนให้เห็นการเดินทางของความคิดข้ามพรมแดนในยุคโลกาภิวัตน์ แนวคิดสิทธิเด็กที่เด็กสลัมได้เรียนรู้จากมูลนิธิสายคริสต์คาทอลิกนี้ ถือเป็นการเปิดมุมมองทางความคิดที่สำคัญของพวกเขา

บทสุดท้ายของส่วนแรกว่าด้วย บริบทของชุมชนที่เด็กเติบโตมา โดยพื้นที่วิจัยหลักของ Bolotta คือ ที่ชุมชนแออัดทางตอนเหนือของกรุงเทพฯ ที่นี่เด็กสลัมถูกให้ความหมายว่า พวกเขาเป็นเหยื่อของสังคมที่มีความเหลื่อมล้ำ พ่อแม่ที่ขาดความรับผิดชอบในการดูแลลูก ดังนั้นเด็กจึงไม่ใช่ผู้กระทำผิดโดยตัวเอง ขณะเดียวกันก็มีเรื่องราวของผู้หญิงในสลัม เช่น แม่พัน ที่ก่อร่างสร้างตัวจนเป็นที่ยอมรับของคนในชุมชน ด้วยการแสดงให้องค์กรต่างๆ เห็นว่าเธอเป็นแม่ที่มีความรับผิดชอบ พยายามอย่างดีที่สุดเพื่อลูกของตน รวมถึงใช้เครือข่ายที่ตัวเธอมีสนับสนุนเด็กคนอื่นๆ ในชุมชน

ส่วนที่สองของหนังสือเป็นส่วนที่เน้นความเป็นผู้กระทำการ (agency) ของเด็กสลัม ว่าพวกเขาให้ความหมายต่อชีวิตตัวเองอย่างไร โดยเผยให้เห็นความเป็นตัวตนที่หลากหลายของเด็ก (multiple selves) เด็กแต่ละคนประพฤติปฏิบัติตัวแตกต่างกันในบริบทที่แตกต่างกัน บ้างสวมบทเป็น “เหยื่อ” เพื่อที่จะได้รับการช่วยเหลือ เด็กผู้หญิงบางคนเรียบร้อยต่อหน้าครูที่โรงเรียนและช่วยงานมิชชันนารีที่มูลนิธิอย่างแข็งขันจนได้รับคำชมเชย แต่เป็นเหมือนคนละคนเมื่ออยู่ในกลุ่มลับกับเพื่อน โพสต์ภาพล้อเลียน เย้ยหยันครูอาจารย์ ไปจนถึงโชว์ภาพสูบบุหรี่ บนกลุ่มลับในสื่อสังคมออนไลน์ เด็กบางคนนำแนวคิดและอุดมคติทางเลือกที่ได้เรียนรู้จากมูลนิธิคาทอลิก ที่ถือว่าทุกคนมีสถานะเท่ากันมาสร้างความเชื่อมั่นให้ตัวเอง เมื่อกลับไปที่ชุมชน ทำให้เห็นว่า เด็กและเยาวชนก็สามารถเป็นผู้นำในชุมชนด้วย

เนื้อหาในส่วนนี้มีสองบท บทที่น่าประทับใจมาก เป็นบทที่สองของส่วนนี้ที่ Bolotta เล่าถึง เส้นทางชีวิตของเด็กหลายๆ คนที่เขาเคยรู้จักมาเป็นเวลานานว่า แต่ละคนเปลี่ยนไปอย่างไร เรื่องราวที่นำเสนอไม่ได้มีแต่ภาพที่งดงามว่า แต่ละคนเปลี่ยนผ่านวัยเด็กไปสู่วัยผู้ใหญ่อย่างราบรื่น หากแต่เป็นประสบการณ์ที่มีความตึงเครียดภายในตัวของเด็ก บางคนต้องปิดซ่อนสถานะที่แท้จริงว่า เป็นภรรยาลับของผู้ใหญ่ที่สามารถอุปการะเธอและช่วยให้น้องชายได้เรียนต่อ ให้แม่มีชีวิตอยู่อย่างไม่ลำบาก แต่ต้องปิดเรื่องนี้ไม่ให้มูลนิธิรู้ หรือเด็กจากครอบครัวกลุ่มชาติพันธุ์ในภาคเหนือที่ผู้มีฐานะดีในกรุงเทพฯ รับเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรมผ่านเครือข่ายขององค์กรคริสต์คาทอลิก แต่ก็เกิดความตึงเครียดที่ต้องปิดบังภูมิหลังที่แท้จริงของครอบครัวตนเองกับเพื่อนๆ ซึ่งมาจากครอบครัวมีฐานะดี เพราะเกรงว่าจะถูกดูถูกจากเพื่อนในสังคมเมืองกรุงเทพฯ หรือเรื่องราวของเด็กที่ต้องอาศัยในวัดที่มีกฎระเบียบขัดกับความปราถนาของเด็ก แต่ก็ยอมรับว่า หลวงพ่อเป็นผู้มีพระคุณต่อพวกเขาแบบที่ไม่อาจจะหาจากที่อื่นได้

Bolotta ตั้งคำถามกับแนวคิดที่มองว่า เด็กและเยาวชนเป็นเหยื่อที่ไร้เดียงสา เพราะในความเป็นจริงแล้ว พวกเขาคิดเป็น พวกเขาตระหนักรู้ว่าผู้คนมากมายที่ปฏิสัมพันธ์กับพวกเขา คาดหวังความเป็นเด็กจากพวกเขาอย่างไร และพวกเขาก็ “เล่น” กับความคาดหวังเหล่านี้ แสดงตัวให้สมบทบาทเพื่อได้ทรัพยากรที่ตัวเองต้องการรวมถึง ใช้แนวคิดจากที่หนึ่งไปท้าทายระเบียบอำนาจของอีกที่หนึ่ง

ในตอนท้ายของงานชาติพันธุ์วรรณนาว่าด้วยเด็กสลัม Bolotta ทิ้งท้ายว่า การท้าทายต่อรองของเด็กสลัม สะท้อนให้เห็นว่า พวกเขาเป็น “เจเนเรชั่นที่มีปัญหา” คำนี้ไม่ได้มีความหมายลบ แต่เป็นนัยที่แสดงให้เห็นว่าพวกเขาไม่พอใจกับระเบียบสังคมที่เป็นอยู่ พยายามถอดรื้ออำนาจนำในสังคมผ่านความปรารถนา และความโกรธของตัวเอง และเมื่อเกิดการเคลื่อนไหวของเยาวชนคนรุ่นใหม่ในช่วงปี 2563-2564 ที่ตั้งคำถามอย่างรากถึงโคน

เกี่ยวกับสังคมไทย Bolotta ก็ผนวกเรื่องราวช่วงนี้ไว้ในตอนท้ายของหนังสือด้วย แม้ฉากและสถานการณ์ของการเคลื่อนไหวนี้จะแตกต่างจากเด็กสลัม แต่การเคลื่อนไหวของเยาวชนก็แสดงให้เห็นว่า ประเด็นที่เขาทิ้งท้ายถึง การตั้งคำถามต่อระเบียบอำนาจนำในหมู่คนรุ่นใหม่นั้นมีเค้าความเป็นจริง และเราต้องไม่ลืมด้วยว่า การเคลื่อนไหวของเยาวชนในปี 2563-2564 ไม่ได้มีเฉพาะนิสิตนักศึกษา แต่ยังมีเด็กสลัม ลูกหลานคนจนเมืองร่วมด้วย

จุดแข็งที่สำคัญของงานชิ้นนี้ คืองานภาคสนามที่ละเอียดอ่อน ลึกซึ้ง เรื่องราวตลอดเล่มทำให้ผู้อ่านสามารถรับรู้ได้ว่า Bolotta สามารถสร้างความไว้เนื้อเชื่อใจจนเป็นส่วนหนึ่งในโลกของเด็กและเยาวชนเหล่านี้ได้ หาไม่แล้ว “ฝรั่ง” ผิวขาวที่มีการศึกษาสูงซึ่งถูกจัดให้อยู่ในตำแหน่งที่เป็น “ผู้ใหญ่” อย่าง Bolotta ย่อมไม่สามารถเข้าถึงโลกหลังฉากของเด็กและเยาวชนเหล่านี้ได้ การที่ Bolotta เลือกที่จะนอนที่ห้องพักเดียวกับเด็กที่วัดสวนแก้ว แทนที่จะนอนในห้องที่จัดไว้สำหรับแขก ทำให้เขาเข้าถึงเรื่องราวหลังฉากของเด็กที่วัดสวนแก้วได้อย่างลุ่มลึก มีน้ำเสียงที่ทั้งสนุกสนาน ล้อเล่น ผาดโผน และก็ขมขื่นอยู่ในตัว เมื่อ Bolotta ไม่ถูกมองจากเด็กว่า เขาเป็น “ผู้ใหญ่” เป็นคนประเภทเดียวกับครู ทำให้เขาสามารถเข้าถึง “แก๊งค์โดดเดี่ยว” โลกอีกโลกหนึ่งที่ถูกสร้างขึ้นเฉพาะกับเด็กที่โดดเดี่ยวด้วยกันเท่านั้น

โดยสรุป Belittled Citizens เป็นหนังสือชาติพันธุ์วรรณนาว่าด้วยเด็กสลัมที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจมากกว่าเรื่องราวของเด็กและเยาวชน แต่สามารถฉายให้เราเห็นถึงสังคมการเมืองไทยที่กำลังเปลี่ยนแปลงในภาพกว้าง หนังสือเล่มนี้ จึงเป็นหนังสือที่ไม่เพียงแต่เหมาะสมสำหรับผู้สนใจประเด็นเรื่องเด็กและเยาวชนเท่านั้น หากแต่ยังเหมาะสำหรับผู้สนใจประเด็นสังคมการเมืองไทย การแข่งขันช่วงชิงทางอุดมการณ์ รวมถึง ผู้ที่สนใจอ่านงานชาติพันธุ์วรรณนาที่ลุ่มลึก งานที่เผยให้เห็นเสียงและชีวิตของผู้คนที่เราไม่คุ้นเคย เช่น เด็กและคนในสลัม หรือคนที่เราคุ้นเคยแต่มักจะมองข้ามอย่าง ครู อาจารย์ พระนักเทศน์ หนังสือเล่มนี้ก็เป็นประโยชน์อย่างยิ่งเช่นกัน

บทปริทัศน์หนังสือ
(Book Review)

The Shock Doctrine : the Rise of Disaster Capitalism

Reference:

Klein, N. (2007). The shock doctrine: The rise of disaster capitalism (1st Picador ed.). Picador.

โดย

วิธวินท์ ศิริพูนทรัพย์
วิทยาลัยนานาชาติ มหาวิทยาลัยทักษิณ

The Shock Doctrine โดย Naomi Klein กล่าวถึงแนวปฏิบัติเสรีนิยมใหม่ (Neo-Liberalism) ในการฉวยโอกาสจากภัยพิบัติ ทั้งที่เกิดจากธรรมชาติหรือมนุษย์สร้างขึ้น เพื่อผลักดันนโยบายที่ไม่เช่นนั้นจะไม่มีทางเกิดขึ้นได้ อุปมาของเธอเกี่ยวกับ "ช็อก (Shock)" มาจากภาษาทางการแพทย์ที่ใช้ทั้งในการแพทย์และเศรษฐกิจ เธอแสดงให้เห็นว่าเศรษฐกิจที่กำลังล่มสลายของประเทศต่างๆ ถูกกล่าวถึงในวงการนักเศรษฐศาสตร์ในลักษณะการเปรียบเปรยว่าประเทศเหล่านั้นเป็นคนไข้ที่อาการสาหัสและพร้อมจะเสียชีวิตทุกเมื่อ โดยในสถานการณ์ความเป็นความตายแบบนี้คนบางส่วนอาจจะคิดไปว่าถ้าหากช่วยชีวิตคนไข้ได้ จะวิธีการใดก็ชอบธรรมทั้งสิ้น ในบริบทของวิกฤตเศรษฐกิจในประเทศเหล่านี้ ผู้คนในประเทศเหล่านั้นก็เป็นเหมือนคำเปรียบเปรย ผู้คนเหล่านี้จะอยู่ในสภาวะที่มุ่งเน้นไปที่การเอาชีวิตรอดในแต่ละวันของตนเองเท่านั้น และมีแนวโน้มที่จะถูกบังคับให้เชื่อถือบุคคลที่มีอำนาจเพราะต้องการความช่วยเหลือ และไม่ได้มองภาพรวม สถานการณ์เหล่านี้ได้เปิดช่องให้ผู้ที่มีแนวคิดแบบเสรีนิยมใหม่ เช่น Milton Friedman และผู้มีอำนาจของประเทศเหล่านี้ได้เลือกใช้นโยบายต่างๆ ที่ลิดรอนผลประโยชน์และสิทธิมนุษยชน

ของประชาชน เช่น การยกเลิกกฎระเบียบต่างๆที่ปกป้องผลประโยชน์ของประชาชนทั่วไป (Deregulation) การลดหย่อนภาษีสำหรับคนรวย การลดบทบาทและอำนาจของรัฐบาล เพิ่มอำนาจให้เอกชนหรือกลุ่มทุนรายใหญ่ และวิธีการอื่นๆอีกมากมายหลายลักษณะ

หนังสือเล่มนี้เปิดตัวด้วยการอุปมาอุปมัยว่าแนวคิดเสรีนิยมใหม่เป็นการทรมาน (Torture) Klein เปรียบเปรย อุดมการณ์เสรีนิยมใหม่ ที่เกิดขึ้นได้จากภัยพิบัติ นำโดย Milton Friedman และสำนักเศรษฐศาสตร์ชิคาโก (Chicago School of Economics) ว่าเป็นสเมือนการช็อกด้วยไฟฟ้าของ Dr. Ewan Cameron หรือที่รู้จักกันดีในชื่อโปรเจกต์ MK Ultra อันน่าอัปยศของรัฐบาลสหรัฐฯ เช่นเดียวกับการรักษาด้วยการช็อกด้วยไฟฟ้าที่มีเป้าหมายเพื่อที่จะลบความคิดของผู้คนก่อนที่จะตั้งโปรแกรมใหม่ ทุนนิยมภัยพิบัติ (Disaster Capitalism) มีจุดมุ่งหมายเพื่อเริ่มต้นเศรษฐกิจใหม่ในลักษณะ “กระดานเปล่า (Blank Slate)” ซึ่งก็คือ "depatterning societies, of returning them to a state of pure capitalism, cleansed of all interruptions — government regulations, trade barriers, and entrenched interests.” (Klein, 2007, น. 60) ซึ่งก็คือ การรื้อโครงสร้างและองคาพยพทั้งหมดของสังคมที่เป็นมาตั้งแต่ รูปแบบสังคม กฎระเบียบของรัฐบาล อุปสรรคทางการค้า และผลประโยชน์ที่ฝังรากลึก เพื่อกลับไปสู่สิ่งที่กลุ่มเสรีนิยมเรียกว่า ทุนนิยมบริสุทธิ์ (Pure Capitalism) และสร้างระบบเศรษฐกิจแบบฉบับสำนักเศรษฐศาสตร์ชิคาโกขึ้นมาแทนที่ ซึ่งเป็นสภาพแวดล้อมที่ไม่ปกป้องประชาชนคนธรรมดา แต่เอื้อผลประโยชน์ให้แก่นายทุนอย่างเต็มที่ แต่ทำไมสิ่งเหล่านี้จึงมีความจำเป็นสำหรับกลุ่มเสรีนิยมใหม่? Klein แย้งว่าในสถานการณ์ปกติ นโยบายตลาดเสรีเหล่านี้จะไม่ได้รับความนิยมจากประชาชน กลุ่มเสรีนิยมจึงต้องอาศัยความตกตะลึงและความน่าสะพรึงกลัวที่เกิดจากภัยพิบัติเพื่อผลักดันนโยบายเหล่านี้ เนื่องจากภายพิบัติเหล่านี้เป็นสถามการณ์ที่เลวร้ายจนประชาชนทั่วๆ ไปจะต้องใช้เวลาและทรัพยากรทั้งหมดไปกับการเอาชีวิตรอด ขึงทำให้ไม่สามารถ

รับรู้หรือไม่สามารถตอบสนองต่อนโยบายที่ลิดรอนผลประโยชน์เหล่านี้ได้อย่างเหมาะสม

Klein ยังได้ชี้ให้เห็นถึงสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นเส้นขนานระหว่างการเพิ่มขึ้นของแนวคิดทุนนิยมตลาดเสรี (Free Market Capitalism) กับการขึ้นและลงสู่อำนาจของรัฐบาลต่างๆ ทั่วโลก Klein ได้กล่าวว่าการเปลี่ยนแปลงนโยบายเศรษฐกิจที่รุนแรงต่างๆมักจะเกิดขึ้นในขณะที่ประเทศเหล่านั้นกำลังผ่านช่วง “ช็อก” จากภัยพิบัติ เพื่อให้การต่อต้านการเปลี่ยนแปลงอยู่ในระดับต่ำ เพราะประชากรที่อ่อนล้าจากการเอาตัวรอดจะอ่อนแอเกินกว่าจะต่อต้านนโยบายเหล่านั้น พฤติกรรมฉวยโอกาสนี้ได้นำไปสู่การเติบโตที่ไม่ถูกตรวจสอบของบริษัทข้ามชาติในประเทศที่ประสบภัยพิบัติ Klein อภิปรายอย่างละเอียดเกี่ยวกับนโยบายโดยนัยในการทำลายเศรษฐกิจเดิมเพื่อสร้างโครงสร้างเศรษฐกิจใหม่ในแม่พิมพ์ของทุนนิยมตลาดเสรี และในกระบวนการนี้ รัฐบาลของประเทศเหล่านี้มักจะอนุญาตให้บริษัทที่มีความสัมพันธ์ทางการเมืองกับพวกเขาสะสมความมั่งคั่ง ตัวอย่างที่กล่าวถึง ได้แก่ ประเทศชิลี ภายใต้การนำของ Augusto Pinochet ภาวะเงินเฟ้อขั้นรุนแรงของประเทศโบลิเวียในทศวรรษ 1980 รวมถึง ประเทศโปแลนด์ รัสเซีย อาร์เจนตินา แอฟริกาใต้ และแน่นอนว่ารวมถึงการสร้างอิรักใหม่หลังจากสงคราม Klein ยังแสดงให้เห็นว่าผู้สร้างใหม่ (Rebuilders) ได้รับผลกำไรจากภัยธรรมชาติ เช่น เฮอริเคนแคทรีนาและสึนามิในมหาสมุทรอินเดียได้อย่างไร การผ่านกฎหมายที่อนุญาตให้ Shell และ BP อ้างสิทธิ์ในแหล่งน้ำมันสำรองจำนวนมหาศาลของอิรัก และการยกหน้าที่ ทำสงครามต่อต้านการก่อการร้ายให้กับกลุ่มทหารรับจ้าง Blackwater ในลักษณะการจัดจ้างงานภายนอก (Outsourcing) เหล่านี้ล้วนเป็นตัวอย่างของ “ทฤษฎีช็อก (Shock Doctrine)” ซึ่งเป็นการแสวงหาประโยชน์จากผู้คนที่สับสนและตกตะลึง เพื่อสร้างความชอบธรรมและของให้แก่กลุ่มผู้แสวงหาวิธีการสร้างรายได้ด้วยวิธีเหล่านี้

Klein ยังให้ตัวอย่างมากมายเกี่ยวกับวิธีการนำหลักการนี้ไปใช้ในระบบ: การทำลายล้างที่เกิดจากเฮอริเคนแคทรีนาได้ขับไล่ชาวผิวดำที่ยากจนในเมืองออกจากนิวออร์ลีนส์ และสิ่งนี้ทำให้อำนาจหน้าที่ของเมืองสามารถแทนที่โรงเรียนรัฐบาลหลายแห่งด้วยโรงเรียนเอกชนได้ (ในลักษณะของการลดทางเลือกที่ถูกกว่าให้ประชาชน) ในทำนองเดียวกัน เผด็จการในชิลีและอาร์เจนตินาถูกใช้เพื่อปราบปรามการต่อต้านการเคลื่อนไหวไปสู่ตลาดเสรีและความไม่มั่นคงในสิ่งที่ประเทศสมาชิกของสหภาพโซเวียต หลังจากการล่มสลาย ถูกใช้เพื่อผลักดันการปฏิรูปที่ไม่เป็นที่นิยมของประชาชน ภาวะเงินเฟ้อรุนแรงของโบลิเวียก็ก่อให้เกิดสถานการณ์ที่คล้ายคลึงกันในทศวรรษ 1980 สึนามิในปี 2004 เป็นเหตุการณ์ที่รัฐบาลศรีลังกาใช้ในการฉวยโอกาสขับไล่ชาวประมงที่ยากจนออกจากบริเวณหน้าหาด ซึ่งต่อมาถูกขายให้กับนายทุนใหญ่ที่สร้างโรงแรมขึ้นบนพื้นที่นั้น นอกจากนี้ วิกฤตการณ์เอเชียตะวันออก (East Asian Crisis) ในปี 1997 ยังเป็นโอกาสให้สหรัฐอเมริกาที่มีอำนาจฝังรากลึกมาอย่างยาวนาน เช่น IMF สามารถดำเนินวาระตลาดเสรีในภูมิภาคนี้ได้ และด้วยเหตุนี้ รัฐวิสาหกิจและโครงสร้างพื้นฐานจำนวนมากถูกโอนจากภาครัฐให้กับภาคเอกชน (Privatization) โดยการขายให้กับบริษัทข้ามชาติและธนาคารตะวันตกดังที่ได้กล่าวไว้

จากตัวอย่างต่างๆ ข้างต้น ข้อมูลและหลักฐานของ Klein ในหนังสือแสดงให้เห็นว่าเหตุการณ์ในลักษณะที่ใกล้เคียงกันมีอยู่ทั่วทุกมุมโลก นอกจากตัวอย่างข้างต้นแล้ว เธอยังพูดถึงสิ่งที่เกิดขึ้นในอิรักระหว่างและสภาวะหลังสงคราม หรือในแอฟริกาใต้หลังจากที่สภาแห่งชาติแอฟริกา (ANC) ขึ้นสู่อำนาจ และในกรณีของแอฟริกาใต้นี้เอง ที่ Klein ดูเหมือนจะบิดเบือนความจริงเล็กน้อยเพื่อให้เข้ากับเรื่องราว ตัวอย่างเช่น เธอแย้งว่า ANC มัวยุ่งอยู่กับการต่อสู้กับการแบ่งแยกสีผิวมากเกินกว่าที่จะเข้าใจและคิดนโยบายเศรษฐกิจของพวกเขาอย่างละเอียดถี่ถ้วน พวกเขายอมรับคำแนะนำทางเศรษฐกิจที่มีอยู่แล้วจากสถาบันการเงินระหว่างประเทศ เริ่มลงนามในข้อตกลงต่างๆ ขององค์กร

ระดับโลก และเริ่มดำเนินการตามนโยบายการโอนจากภาครัฐให้กับภาคเอกชน การควบคุมการขาดดุลงบประมาณ และอื่นๆ Klein อธิบายสถานการณ์ที่แอฟริกาใต้กลายเป็นประเทศที่ไม่มั่นคงในปี 2004 ได้ถูกต้องไม่มากก็น้อย แต่ดูเหมือนว่าเธอจะมองข้ามประวัติศาสตร์เกือบทั้งหมดของภูมิภาคนี้ที่เกิดจาก “ช็อก” อย่างต่อเนื่อง ซึ่งมีมาตั้งแต่ยุคอาณานิคมในศตวรรษที่สิบหก หรือพระราชบัญญัติที่ดินปี 1913 สงครามเบ็ดเสร็จและวิกฤตการณ์น้ำมันในทศวรรษ 1970 หรือเหตุการณ์ต่างๆ มากมายที่เกิดขึ้นหลังจากสิ้นสุดการแบ่งแยกสีผิว (Apartheid) ในทศวรรษ 1990 ซึ่งนำไปสู่ปัจจุบัน

ในการดำเนินการเพื่อรักษากระตุ้นเศรษฐกิจเพื่อตอบสนองต่อปัญหาการผลิตมากเกินไป ทุนนิยมได้เสริม และในบางกรณีก็แทนที่การสะสมความมั่งคั่งผ่านการผลิต (Accumulation Through Production) อย่างสมบูรณ์ด้วยการสะสมผ่านการครอบครอง (Accumulation Through Dispossession) หรือการควบรวม (Cooption) ความมั่งคั่งที่มีอยู่แล้วหรือแหล่งที่มาของความมั่งคั่งเหล่านั้น การสะสมโดยการครอบครองมีความเกี่ยวข้องกับการโอนจากภาครัฐให้กับภาคเอกชน และการทำให้สิ่งที่เคยเป็นทรัพย์สินสาธารณะกลายเป็นสินค้าของเอกชน ตัวอย่างของทรัพย์สินสาธารณะเหล่านี้ คือ หน่วยงานที่รัฐบาลที่เคยอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของรัฐ ที่ดิน สิ่งแวดล้อม รวมถึงความรู้และภูมิปัญญาอีกด้วย ชาวนาและชนพื้นเมืองหลายล้านคนถูกทำให้กลายเป็นพลัดถิ่นจากดินแดนตัวเอง เนื่องจากแนวคิดเรื่องทรัพย์สินส่วนตัว (Private Property) เข้ามาแทนที่ทรัพย์สินส่วนกลาง (Common Property) หรือระบอบชุมชน ซึ่งมักได้รับการสนับสนุนอย่างแข็งขันจากสถาบันต่างๆ เช่น ธนาคารโลก (World Bank) และธนาคารพัฒนาแห่งเอเชีย (Asian Development Bank) เมล็ดพันธุ์พืชหรือสิ่งมีชีวิตต่างๆ ซึ่งเป็นผลผลิตจากการปฏิสัมพันธ์ทางธรรมชาติและภูมิปัญญาของมนุษย์ ล้วนถูกถ่ายโอนจากทรัพย์สินสาธารณะไปเป็นทรัพย์สินส่วนตัวผ่านกลไกต่างๆ เช่น ข้อตกลงว่าด้วยสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาที่เกี่ยวกับการค้า (Trade Related Intellectual Property Rights Agreement

หรือ TRIPs) ซึ่งกีดกันการคิดนวัตกรรมเพิ่มเติมผ่านด้วยการใช้กฎหมายเกี่ยวกับทรัพย์สินทางปัญญา ซึ่งทำให้นวัตกรรมเดิมที่เคยเป็นของสาธารณะได้กลายเป็นทรัพย์สินส่วนตัวไป และนวัตกรรมใหม่ๆ ที่ไม่ถูกจดสิทธิบัตรไปก็เกิดขึ้นได้ยากเนื่องจากความกลัวที่จะละเมิดกฎหมายลิขสิทธิ์หรือทรัพย์สินทางปัญญา จากปรากฏการณ์ที่กล่าวมาข้างต้น การสะสมโดยการครอบครองมีลักษณะในทางการถ่ายโอนทรัพย์สินที่เคยเป็นของรัฐหรือของสาธารณะไปในความครอบครองของเอกชน ซึ่งเป็นลักษณะร่วมกันของทุนนิยมภัยพิบัติที่กล่าวถึงก่อนหน้านี้

การบริหารงานของประธานาธิบดี George W. Bush ก็ทำในลักษณะของทุนนิยมภัยพิบัติและเสรีนิยมใหม่ คุณสมบัติที่สำคัญของทีมบริหารชุดนี้คือการปันส่วนหน้าที่หลักของภาครัฐ เช่น ความมั่นคง การป้องกันประเทศ และโครงสร้างพื้นฐาน ต่างๆ ให้กับภาคเอกชน ซึ่งเป็นแนวคิดที่สุดโต่งที่แม้แต่นักคิดคนสำคัญของระบอบทุนนิยมอย่าง Adam Smith เองก็คิดว่าควรปล่อยให้เป็นของรัฐ Klein เขียนไว้ว่า ในอิรัก ไม่มีหน้าที่ของรัฐบาลใดเลยที่ได้รับการพิจารณาว่าเป็นหน้าที่หลักที่ไม่สามารถส่งมอบให้กับผู้รับเหมา (Contractor) จากภาคเอกชนเอกชนได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ให้การสนับสนุนทางการเงินแก่พรรค Republican หรือฐานเสียงชาวคริสต์ในระหว่างการหาเสียงเลือกตั้ง แนวคิดของ Bush ควบคุมทุกแง่มุมของการมีส่วนร่วมของกองกำลังต่างชาติในอิรัก: หากภารกิจใดภารกิจหนึ่งสามารถดำเนินการโดยหน่วยงานเอกชนได้ ภารกิจนั้นจะต้องดำเนินการโดยหน่วยงานเอกชน (Klein, 2007, น. 418)

ในกระบวนทัศน์ทุนนิยมภัยพิบัติ รัฐทำหน้าที่เป็นกลไกของการสะสมทุน นั่นคือ รัฐระดมทุนผ่านภาษี แล้วโอนทุนนั้นไปยังผู้รับเหมาเอกชนที่เข้ามารับหน้าที่หลักของรัฐ ซึ่งเป็นสิ่งที่นายทุนใหญ่อย่าง Elon Musk ได้ใช้ในการแสวงหากำไรอย่างมหาศาล ผ่านการทำสัญญากับรัฐบาลสหรัฐในสมัยที่สองของประธานาธิบดี Donald Trump ไม่ว่าจะผ่านบริษัทยักษ์ใหญ่เล่น SpaceX

หรือ Tesla นายทุนเหล่านี้ได้รับรายได้จากหลากหลายช่องทาง ตั้งแต่การป้องกันประเทศไปจนถึงการจองจำนักโทษ ไปจนถึงการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน การจัดหาความปลอดภัยกลายเป็นอุตสาหกรรมใหม่ที่เติบโตขึ้น โดยรวมและก้าวไปไกลกว่าแบบจำลองเก่าของกลุ่มผลประโยชน์ทางทหารและอุตสาหกรรม ภัยพิบัติ ไม่ว่าจะเป็นภัยธรรมชาติ เช่น เฮอริเคนแคทรีนา หรือภัยที่มนุษย์สร้างขึ้น เช่น อิรัก ถูกมองว่าเป็นโอกาสในการทำกำไรของเหล่านายทุน ภัยเหล่านี้ได้สร้างอุปสงค์สำหรับผู้แสวงกำไร นั่นคือ ความปลอดภัย/ความมั่นคง หรือการสร้างใหม่ การใช้ประโยชน์จากภัยพิบัติ ไม่ว่าจะเป็นภัยธรรมชาติหรือภัยที่มนุษย์สร้างขึ้น มันจึงเป็นโอกาสในการเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์ทางกายภาพ และ 'เพิ่มมูลค่า' ให้กับมัน โดยการกวาดล้างชุมชนคนยากจนที่ 'ด้อยค่า' และเปลี่ยนที่ดินให้เป็นอสังหาริมทรัพย์เชิงพาณิชย์หรือที่อยู่อาศัยระดับบน เช่น ในนิวออร์ลีนส์หลังเหตุการณ์แคทรีนาซึ่งผ่านกระบวนการแปลงพื้นที่เพื่อเปลี่ยนชนชั้น (Gentrification) โดยสมบูรณ์แบบ สุดท้ายนี้ เช่นเดียวกับในอิรัก สงครามกลายเป็นเครื่องมือในการลบล้างภาครัฐที่ลบบทบาทของภาครัฐและเพิ่มบทบาทของภาคเอกชน ผ่านการมอบหมายหน้าที่ของตนเองให้กับผู้รับเหมาเอกชน เช่น บริษัทวิศวกรรม Bechtel ซึ่งได้รับงานสร้างใหม่หลายงานจากหลายๆ ประเทศที่ประสบภัย หรือบริษัทรักษาความปลอดภัยเอกชน Blackwater ซึ่งมีประวัติการปฏิบัติหน้าที่ค่อนข้างเลวร้าย เกี่ยวกับความโหดร้ายในการปฏิบัติหน้าที่ของพวกเขาในอิรัก

ในขณะที่การ “ช็อก” นั้นเป็นการกระทำที่รุนแรงโดยตรง แต่เห็นได้ชัดว่ามันเป็นเพียงวิธีการที่นำไปสู่ผลลัพท์บางอย่าง (A Mean to an End) ที่ได้รับแรงบันดาลใจจากอุดมการณ์ ซึ่งก็คือทุนนิยมในกรณีนี้ แต่กระนั้นในขณะที่หนังสือเล่มนี้ให้ความสนใจทั้งหมดในการเปิดเสรีตลาดและการปรับโครงสร้างเศรษฐกิจ แต่ความสนใจต่อองค์กรทางสังคมที่กว้างใหญ่และซับซ้อนที่ยึดเหนี่ยวแรงงานในหลายรูปแบบ ซึ่งมีส่วนช่วยในผลผลิต วิธีที่ความมั่งคั่งถูกสะสมโดยความโลภ และจำนวนเงินที่ตัวทุนเองต้องพึ่งพากลับ

มีอยู่เพียงเล็กน้อย จากการอ่านหนังสือจะเห็นได้ว่า Klein วิพากษ์วิจารณ์ทุนนิยมเป็นหลัก ซึ่งก็วิจารณ์ได้อย่างถูกต้องและตรงประเด็น อย่างไรก็ตาม มุมมองของเธออาจจะมีผลทางลบถึงขนาดที่อาจทำให้ผู้อ่านสงสัยว่าจะคิดอย่างไรดีเกี่ยวกับโมเดลเศรษฐกิจนี้และสิ่งที่จะตามมากับแนวคิดนี้ ในลักษณะที่นอกเหนือจากผลรวมของความโลภและอุดมการณ์ ตัวอย่างของเรื่องนี้คือตอนที่เธอกำลังพยายามชี้ให้เห็นสิ่งที่อยู่เหนือส่วนบุคคลไปสู่สิ่งที่เกิดขึ้นประจำ ซึ่งเห็นได้ชัดในข้อความนี้จากหนังสือเกี่ยวกับฝ่ายบริหารของ Bush และสงครามของเขาในอิรัก:

> Iraq's current state of disaster cannot be reduced either to the incompetence and cronyism of the Bush White House or to the sectarianism or tribalism of Iraqis. It is a very capitalist disaster, a nightmare of unfettered greed unleashed in the wake of war. The "fiasco" of Iraq is one created by a careful and faithful application of unrestrained Chicago School ideology. What follows is an initial (and not exhaustive) account of the links between the "civil war" and the corporatist project at the heart of the invasion. It is a process of ideology boomeranging on the people who unleashed it—ideological blow back. - (Klein, 2007, หน้า 444)

จากข้อความนี้ Klein กล่าวถึงปัญหาในอิรักว่า "cannot be reduced either to the incompetence and cronyism" หรือ กล่าวก็คือ Klein ได้บอกเป็นนัยว่าความไม่สงบในประเทศอิรักไม่ได้เกิดมาจากความไร้ความสามารถหรือปัญหาเรื่องเส้นสายแต่ แต่ Klein ลดทอนต้นตอของปัญหาเหลือแค่ "ความโลภที่ไม่ถูกจำกัด (Unfettered Greed)" ซึ่งดูเหมือนจะเป็นการสรุปความที่ค่อนข้างจะตื้นเขินเกินไปเล็กน้อย การสะสมถูกเข้าใจว่าเป็นแรงจูงใจ

มากกว่าวิธีการ ดังนั้น อิรักจึงเป็นกรณีศึกษาในการขุดค้นทางสังคมผ่านนโยบาย De-Ba'athification ที่หลีกเลี่ยงบุคลากรของรัฐบาล นโยบายตลาดเสรีที่บ่อนทำลายอุตสาหกรรมเบาในท้องถิ่น และการจ่ายเงินสดที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อขัดขวางการแจกจ่ายสิ่งจำเป็นของประชาชน และทำให้กลุ่มกบฏอยู่ห่างๆ กลุ่มกบฏที่ก่อความไม่สงบเหล่านี้มุ่งเป้าไปที่การต่อต้านการสร้างใหม่แบบเสรีนิยมใหม่ ซึ่งไม่เพียงแต่ปฏิบัติต่อประเทศแค่ในฐานะสิ่งที่จะดึงคุณค่าและทำกำไรออกมาเท่านั้น แต่ยังทำลายเศรษฐกิจสังคมที่มีอยู่เดิมในอิรักอีกด้วย Klein ผู้ซึ่งเคยเป็นนักข่าวในอิรัก ดูเหมือนจะตระหนักเป็นพิเศษว่ากลุ่มต่อต้านนี้ได้เติมเต็มช่องว่างนี้และเป็นผู้ฟื้นฟูอิรักแบบลับๆ แต่ถึงกระนั้น กลุ่มต่อต้านนี้ก็ยังเป็นผู้ก่อการร้ายในสายตาของนานาอารยประเทศ ผู้ใช้เศรษฐกิจสงคราม (War Economy) ในการช่วยเหลือประชาชนชาวอิรัก ซึ่งหมายความว่าทุกๆ ฝ่ายยังคงต้องระมัดระวังเกี่ยวกับความเชื่อมโยงเรื่องการสนับสนุนทางการเมืองของกองทัพ Mahdi นี่คือขบวนการต่อต้านจักรวรรดินิยมที่ทางอเมริกาจะต้องระวังตัวเป็นพิเศษในการปฏิสัมพันธ์ด้วย ในลักษณะเดียวกับ กลุ่ม Hamas ในสงคราม อิสราเอล ปาเลสไตน์ ในปี 2024 เนื่องจากกลุ่มเหล่านี้แม้ไม่ใช่พันธมิตรที่สมบูรณ์แบบแต่ประเทศของพวกเขาก็ต้องพึ่งพาพวกเขาเพราะไม่มีทางเลือกอื่น นอกจากนี้ ผู้อ่านอาจพบว่า Klein มักจะให้ความสำคัญต่อทุนนิยมและสงคราม แต่มักละเลยประเด็นแวดล้อมอื่น เช่นการพึ่งพาซึ่งกันและกัน (Interdependence) ของหลายๆ ภาคส่วน และความต้องการส่วนรวม (Collective Demands) ของชาวอิรัก ที่เกิดขึ้นท่ามกลางสถานการณ์ที่ละเอียดอ่อนเหล่านั้น ตัว Klein เองก็ชี้ให้เห็นถึงวิธีการที่ทุนนิยมภัยพิบัติสร้างประชากรส่วนเกินขึ้นมาในสังคมซึ่งเป็นประเด็นที่เพิ่มมิติในการวิเคราะห์สถานการณ์นี้ (Nuance) ซึ่งถ้าผู้เขียนนำมาใช้เสริมมุมมองของตนก็อาจจะได้การวิเคราะห์ที่เป็นเชิงลึกขึ้น และส่งเสริมมุมมองของผู้เขียนที่มักจะเรียบง่ายและตื้นเขินเกินไปในบางครั้ง แต่ Klein ก็มักจะเขียนในลักษณะที่ทำให้ผู้อ่านมุ่งเน้นไปที่การทำลายล้างและความสูญเสียของสงครามแทนที่จะพูดถึงปัจจัยแวดล้อมอื่นๆ ดังข้อความเหล่านี้:

> Everywhere the Chicago School crusade has triumphed, it has created a permanent underclass of between 25 and 60 percent of the population. It is always a form of war. But when that warlike economic model of mass evictions and discarded cultures is imposed in a country that is already ravaged by disaster and scarred by ethnic conflict, the dangers are far greater. There are, as Keynes argued all those years ago, political consequences to this kind of punitive peace—including the outcome of even bloodier wars. - (Klein,2007, หน้า 512)

ถึงแม้ความคิของ Klein จะมีข้อบกพร่องอยู่บ้างแต่ใจความหลักของ The Shock Doctrine ที่สำคัญมากๆ คือการทำให้ผู้อ่านคิดถึงปัจจัยต่างๆ ที่แวดล้อมแนวคิดที่เกี่ยวกับทุนนิยมภัยพิบัติ โดยเฉพาะอุดมคติที่เรื่องกระดานเปล่าของกลุ่มเสรีนิยม เพราะมันเป็นสถานการณ์ในอุดมคติและไม่ได้มีประสิทธิภาพอย่างแท้จริง สภาวะกระดานเปล่านี้ไม่สามารถสร้างขึ้นได้จริง ทำไม่ได้ในห้องทดลองของ Dr. Cameron และแน่นอนว่าไม่สามารถทำได้ในการประยุกต์ใช้ทางเศรษฐกิจของ Friedman นอกเหนือจากนั้นปัญหาคือทุนนิยมภัยพิบัติเป็นการต่อต้านผู้คนอย่างโจ่งแจ้ง จนแม้ว่าจะแต่งแต้มด้วยวาทศิลป์เรื่องเสรีภาพ ผู้ประกอบการ และประสิทธิภาพ ก็ไม่สามารถเอาชนะใจผู้คนในแบบที่อุดมการณ์เสรีนิยมใหม่ในยุคของ Ronald Reagan และ Margaret Thatcher สามารถดึงดูดชนชั้นกลางได้

เมื่อได้อ่านผลงานของ Klein แล้ว ก็อดสงสัยไม่ได้ว่า Paul Bremer หัวหน้าหน่วยงานเฉพาะกาลผสม (Coalition Provisional Authority) ผู้ทำหน้าที่เป็นผู้นำโดยปริยายของประเทศอิรักในช่วงต้นของสงครามต่อต้านการก่อการร้ายของ Bush จะมองไม่ออกได้อย่างไรว่าการตัดสินใจของเขา

ในการทำให้ผู้รับเหมาต่างชาติร่ำรวยขึ้น เปลี่ยนเยาวชนชาวอิรักให้กลายเป็นกลุ่มกบฏ ภายใต้การนำของเขา ณ เวลานั้น ทุนนิยมภัยพิบัติและการสะสมโดยการครอบครองจึงกลายมาเป็นตัวแทนของระเบียบทุนนิยมใหม่ ซึ่งไม่ได้เสาะหาการยอมรับในทางอุดมการณ์จากผู้คนอีกต่อไป ซึ่งก็เป็นสิ่งที่ทุนนิยมไม่เคยได้รับอย่างชอบธรรมแต่แรก หากแต่บังคับใช้ด้วยกำลังและความรุนแรงช่วงชิงมาแทน ระบอบที่มีลักษณะเช่นนี้จะเป็นระบอบที่ไม่ยั่งยืน ในบทสุดท้ายของ The Shock Doctrine มองไปที่การเคลื่อนไหวระดับโลกที่กว้างใหญ่และหลากหลาย ซึ่งเกิดขึ้นเพื่อต่อต้านทุนนิยมภัยพิบัติซึ่งเป็นรูปแบบธุรกิจที่ไม่เป็นที่นิยมในหมู่ประชาชนทั่วๆ ไปที่ไม่ใช่กลุ่มทุนใหญ่อย่างมากนี้ ผู้คนสมัยใหม่ได้รับข้อมูลข่าวสารมากขึ้นและมีกระตือรือร้นมากขึ้นในเรื่องของสทธิต่างๆ พวกเขาจะไม่ถูกบังคับให้ตกอยู่ภายใต้สภาวะ “ช็อก” แบบเสรีนิยมใหม่อีกต่อไป

หนังสือเล่มนี้จบลงด้วยการจินตนาการถึงวันหลังจากภัยพิบัติ ทันทีที่นโย ผู้คนเริ่มตระหนักถึงการกระทำของผู้ที่ฉวยโอกาสหาประโยชน์ไม่ว่าจะเป็นรัฐบาลหรือกลุ่มทุนใหญ่ก็ดี หากระบบใหม่ยังไม่หยั่งรากลึกเกินไปทุกอย่างในสังคมนั้นจะกลับคืนสู่สภาวะดั้งเดิมของสังคมก่อนภัยพิบัติจะเกิดก่อนที่ระบบที่บิดเบี้ยวจะกลายเป็นเรื่องปกติ การที่ Klein กล่าวว่า “shock, by its very nature, is a temporary state” และเมื่อเวลาผ่านไป “the effects of terror receded” (Klein, 2007, หน้า 564) ซึ่งก็คือการ “ช็อก” ลสภาวะของความกลัวเป็นแค่สภาวะชั่วคราวเท่านั้น Klein แสดงความเห็นว่าขณะที่เธออาศัยอยู่ในประเทศอาร์เจนตินาในช่วงการประท้วงในปี 2001 ต่อต้านมาตรการรัดเข็มขัดที่ IMF กำหนด ณ ตอนนั้น เธอไม่เข้าใจความปลาบปลื้มยินดีของผู้คนบนท้องถนน แต่ตอนนี้เธอคิดว่าเธอเข้าใจแล้ว เพราะ “(the state of shock had finally worn off)” (Klein, 2007, หน้า 565) ซึ่งก็หมายความว่า “ช็อก” นี้ได้หมดไปแล้วในที่สุดและผู้คนก็สามารถกลับไปใช้ชีวิตปกติที่ปราศจากความกลัวที่มาพร้อมกับภัยพิบัติได้แล้ว

สุดท้ายนี้ Klein ได้ปิดท้ายหนังสือเล่มนี้ไว้ว่า “The dirty secret of the neoliberal era is that these ideas were never defeated in a great battle of ideas, nor were they voted down in elections. They were shocked out of the way at key political junctures.” (Klein, 2007, หน้า 569) ซึ่งหมายความว่า แนวคิดทุนนิยมภัยพิบัติรวมไปถึงเสรีนิยมใหม่เหล่านี้ไม่เคยถูกนำมาใช้เทียบกับแนวคิดอื่นๆ นสถานการณ์ปกติ หากแต่อาศัยการฉวยโอกาสจับปลาในน้ำขุ่น ในขณะที่ผู้คนพยายามเอาตัวรอดและไม่มีเวลามากพอจะเฝ้าระวังผู้มีอำนาจที่ไม่หวังดี ในสถานการณ์ปกติหรือในวันที่วิกฤตการณ์จบลง เมื่อฝุ่นเริ่มจางลงและหมอกเริ่มจางหายไป เราก็จะมองเห็นว่าสิ่งใดบ้างที่ได้เปลี่ยนแปลงไปในขณะที่เรากำลังยุ่งอยู่กับการเอาชีวิตรอดและต่อต้านมันอีกครั้ง

บทปริทัศน์หนังสือ

(Book Review)

Louder and Faster : Pain, Joy, and the Body Politic in Asian American Taiko

Reference:

Wong, Deborah. (2019). *Louder and Faster: Pain, Joy, and the Body Politic in Asian American Taiko.* California: University of California Press. 273 pages.

โดย

เพชรงาม บุณยะเวศ

คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

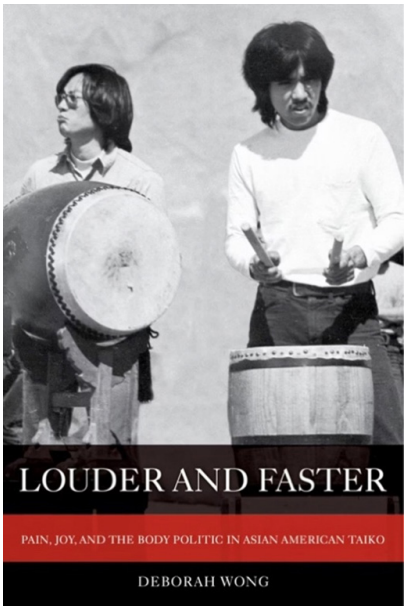

หนังสือเล่มนี้เป็นผลงานของเดบอราห์ หว่อง (Deborah Wong) นักมานุษยดนตรีวิทยาที่เชี่ยวชาญด้านดนตรีของประเทศไทยและกลุ่มคนอเมริกันเชื้อสายเอเชียหรือเอเชียนอเมริกัน (Asian American) ภายในหนังสือเล่มเป็นเนื้อหาเกี่ยวกับวัฒนธรรมทางดนตรีที่เรียกว่า “ไทโกะ” (Taiko) เป็นคำในภาษาญี่ปุ่น มีความหมายหมายครอบคลุมถึงเครื่องดนตรีประเภทกลองในวัฒนธรรมดังกล่าว กลองไทโกะเป็น

กลองญี่ปุ่นรูปทรงคล้ายถัง มักทำจากวัสดุประเภทไม้ มีหนังสัตว์ขึงไว้ทั้งสองด้าน และยึดด้วยเชือกหรือหมุด การแสดงกลองดังกล่าวเป็นหมู่คณะมีชื่อเรียกอย่างเป็นทางการว่า คูมิไดโกะ (Kumi-daiko) โดยมากการตีกลองไทโกะจะถูกนำมาใช้เพื่อเฉลิมฉลองเทศกาลฤดูร้อนหรือเล่นเพื่อความบันเทิง แต่ในหนังสือเล่มนี้การตีกลองไทโกะถูกนำมาเป็นภาพแทนของการแสดงออกเชิงอัตลักษณ์ของชาวอเมริกันเชื้อสายเอเชีย จังหวะที่เร่งเร้าและเสียงอันทรงพลังสะท้อนไปในอากาศได้กลายเป็นเสียงที่แสดงออกถึงความไม่สยบยอมต่อการถูกกดขี่ทางอัตลักษณ์ของผู้อพยพย้ายถิ่นเชื้อสายญี่ปุ่นรุ่นที่สามหรือซานเซอิ (Sansei) Louder and Faster เริ่มต้นจากความสงสัยใคร่รู้ต่อวัฒนธรรมการเล่นกลองไทโกะของชาวเอเชียนอเมริกันของหว่อง หนังสือเล่มนี้เกิดจากการสะท้อนประสบการณ์เล่นไทโกะนับตั้งแต่ปี ค.ศ.1991 ของ หว่องในฐานะสมาชิกของวงซาโตริไดโกะ (Satori Daiko) วิธีการนำเสนอของผู้เขียนในหนังสือเล่มนี้มีลักษณะเป็นงานเขียนเชิงชาติพันธุ์นิพนธ์ (Ethnography) ที่มุ่งไปที่การบรรยายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยละเอียดเพื่อนำมาประกอบสร้างการวิเคราะห์ตีความโดยผู้เขียน

บทแรกเป็นการแนะนำให้ผู้อ่านได้ก้าวเข้ามาสู่โลกของไทโกะในหลายมุมมอง ไม่ใช่แค่เพียงการรับรู้เสียงสั่นสะเทือนแต่ยังหมายรวมไปถึงพิจารณาปัจจัยแวดล้อมอย่างละเอียดถี่ถ้วน เริ่มตั้งแต่การฟังเสียงและการสังเกตปรากฏการณ์ในฐานะคนนอก ไปจนถึงการเข้ามามีปฏิสัมพันธ์ในฐานะคนใน หากมองแค่ผิวเผินไทโกะคือ “เสียงรบกวน” เนื่องจากกลองไทโกะมีเสียงที่ดังมากเสียจนผู้ได้ยินเสียงใกล้ๆ อาจเกิดอาการหูอื้อไปชั่วขณะ แม้ภาพแทนของผู้เล่นไทโกะเองก็ยังสัมพันธ์กับความเป็นชายมากกว่าความเป็นหญิง แต่ในมุมมองผู้เขียนความดังของเสียงกลองไทโกะสามารถทำให้ผู้ที่ได้ยินมีความสุขอย่างล้นเหลือและเจ็บปวดไปพร้อมกัน ผู้เขียนได้อ้างถึงทฤษฎีดนตรีของแคโรไลน์ โพล์ก โอเมียรา (Caroline Polk O’Meara) เกี่ยวกับทฤษฎีทางเสียงว่าด้วยเสียงมีสถานะสองสถานะ เสียงนั้นอยู่ทั้งภายในและภายนอก

ระบบความรู้ทางดนตรี ผู้เขียนได้บอกเล่าประสบการณ์การตีกลองไทโกะในแง่มุมของระบบดนตรี เช่นเดียวกับเครื่องดนตรีประเภทตีอื่นๆ การเล่นไทโกะมีช่วงย่านความดังที่หูของมนุษย์รับรู้ได้ยาก ทำให้เกิดปรากฏการณ์การคาบเกี่ยวกันระหว่างความเป็นเสียงดนตรีและเสียงรบกวน ทว่าประเด็นหลักที่ผู้เขียนต้องการนำเสนอในบทนี้ไม่ใช่ทฤษฎีทางดนตรีของเครื่องดนตรีประเภทตีแต่เป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เกิดขึ้นผ่านเสียงที่เกิดขึ้นภายนอกระบบความรู้ทางดนตรี ผู้ปริทัศน์มองว่าอำนาจที่กระทำต่อเสียงในบริบทนี้คือความพยายามแย่งชิงพื้นที่ในการให้ความหมายของเสียงไทโกะระหว่าง “การทำให้เป็นเสียงรบกวน “และ “การทำให้เป็นพื้นที่ทางเสียง” ที่แสดงออกถึงอัตลักษณ์เฉพาะกลุ่ม

ผู้ที่ได้ฟังเสียงไทโกะบางคนมีความรู้สึกว่าเสียงดังที่เกิดขึ้นนั้น “รบกวน” วิถีชีวิตดั้งเดิมของตนเอง ในขณะที่ผู้ปริทัศน์กลับรู้สึกถูกปลุกเร้าผ่านเสียงที่ดังก้องและความรู้สึกว่าตนเองควบคุมความดังและเบาไม่ได้ เมื่อรับชมการตีกลองไทโกะเราจะไม่สามารถทราบได้ว่าบทเพลงที่ตนเองได้ฟังนั้นจะถูกผู้เล่นตีความออกมาอย่างไรแม้จะเป็นบทเพลงเดียวกัน การขยับร่างกายที่แตกต่างกันก็สามารถสร้างรายละเอียดเสียงที่แตกต่างกัน ผู้ปริทัศน์เห็นว่าความไม่แน่นอนนี้ส่งผลให้ให้เกิดความรู้สึกจดจ่ออยู่กับการแสดงตลอดเวลา ผู้เขียนเสนอว่าแม้แต่เสียงที่เกิดขึ้นจากกลองไทโกะก็มีความเป็นการเมืองในตัวมันเอง ประสบการณ์ในการชมการตีกลองไทโกะกระตุ้นความสัมพันธ์ระหว่างเสียง ร่างกาย และสิ่งแวดล้อม ไทโกะจึงไม่ใช่เพียงแค่การตีกลองให้เกิดเสียงดังเท่านั้น ผู้เล่นจำเป็นต้องผ่านฝึกฝนร่างกายอย่างล้ำลึกเพื่อควบคุมจังหวะ การแกว่งแขน การจัดระเบียบร่างกาย การแบกรับความเจ็บปวดทางร่างกายผ่านการฝึกซ้อม อาทิ อาการกล้ามเนื้อตึง แผลพุพอง องค์ประกอบเหล่านี้จะถูกผู้เขียนอภิปรายในบทต่อๆ ไป เพื่อฉายภาพภูมิทัศน์ทางสังคมที่ซับซ้อนของชาวเอเชียนอเมริกัน

ในบทที่ 2 จะเป็นการกล่าวถึงวัตถุที่เข้ามามีส่วนประกอบต่อการตีกลองไทโกะ ไม่ว่าจะเป็นไม้ตีกลองที่เรียกว่า “บาจิ” (Baji) อุปกรณ์ที่มีความสำคัญมากที่สุดต่อการเล่นไทโกะ เครื่องแต่งกายที่เป็นตัวแทนของอัตลักษณ์ส่วนบุคคลและเป็นเครื่องหมายที่แสดงออกถึงความสามัคคีของกลุ่ม รวมไปถึงส่วนประกอบที่เป็นหัวใจหลักของการตีกลองไทโกะอย่างขาตั้งกลอง ในบทนี้ผู้ปริทัศน์ได้เห็นถึงบทบาทของวัตถุที่มีอิทธิพลต่อผู้เล่น เหตุการณ์สำคัญในบทนี้คือข้อพิพาทเกี่ยวกับรูปแบบของขาตั้งกลองที่เกิดขึ้นในปี ค.ศ. 1999 กลุ่มผู้เล่นกลองไทโกะมืออาชีพจากประเทศญี่ปุ่นที่มีชื่อว่าเอโดะสุเคโรคุไทโกะ (Oedo Sukeroku Daiko) ได้เข้าร่วมประชุมในงานประชุมไทโกะที่จัดขึ้นในทวีปอเมริกาเหนือ เอโดะสุเคโรคุไทโกะ ได้เรียกร้องค่าลิขสิทธิ์เรื่องขาตั้งกลองจากกลุ่มไทโกะในทวีปอเมริกาเหนือเนื่องจากขาตั้งกลองไม่ใช่วัฒนธรรมดังเดิมที่มาจากประเทศญี่ปุ่นแต่เป็นวัฒนธรรมใหม่ที่พวกเขาสร้างขึ้นให้มีเอกลักษณ์เฉพาะ พวกเขาอ้างสิทธิ์ถึงสมบัติทางปัญญาของขาตั้งกลองไทโกะแบบเอียง สุดท้ายแล้วกลุ่มผู้เล่นในทวีปอเมริกาเหนือซึ่งวงซาโตริไดโกะ (Satori Daiko) ที่ผู้เขียนสังกัดอยู่จำเป็นต้องเปลี่ยนมาใช้ขาตั้งกลองแบบตั้งตรงแทนแบบเอียงที่เคยใช้ฝึกซ้อมอยู่ก่อนหน้านี้ ในภายหลังวงซาโตริไดโกะ (Satori Daiko) ได้หันกลับมาใช้ขาตั้งกลองแบบเอียงเช่นเดิม ถึงแม้ว่าขาตั้งกลองแบบตรงจะช่วยให้การซ้อมนั้นเป็นไปได้อย่างราบรื่นมากกว่า ตรงจุดนี้เองผู้ปริทัศน์เห็นว่าวัฒนธรรมอย่างไทโกะในดินแดนต้นกำเนิดและวัฒนธรรมไทโกะแบบผลัดถิ่น มีการประกอบสร้างขึ้นมาอย่างเข้มแข็ง ในขณะเดียวกันวัฒนธรรมไทโกะผลัดถิ่นก็ถูกจับจ้องจากสายตาของผู้เล่นชาวญี่ปุ่นในแง่มุมของ “ความดั้งเดิมที่อื่น” (Authentic elsewhere) ผู้เขียนสอดแทรกความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งของที่กระทำต่อผู้เล่นไทโกะ นอกจากไทโกะเป็นวัฒนธรรมทางวัตถุ (Material culture) ที่ผู้เล่นนำมาใช้แสดงออกอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมรูปแบบกลุ่ม ระหว่างการฝึกซ้อมในทีมจะมีการหยิบยืมอุปกรณ์ระหว่างผู้เล่นด้วยกันเองบ่อยครั้งทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างคนในทีมแน่นแฟ้นขึ้น

เมื่อก้าวเข้ามาสู่บทที่ 3 ถึงบทที่ 5 จะเป็นการบอกเล่ามิติทางสังคมและประวัติศาสตร์บาดแผลเกี่ยวกับการตีกลองไทโกะ ประเพณีที่เกิดขึ้นในสังคมชาวเอเชียนอเมริกันหลังยุคสงครามโลกครั้งที่ 2 เส้นแบ่งระหว่างวิถีใหม่ของชาวอเมริกันเชื้อสายเอเชียและการหวนคิดถึงอัตลักษณ์ดั้งเดิมในฐานะชาวญี่ปุ่น อารมณ์ความรู้สึกที่เกิดขึ้นทั้งในฐานะผู้แสดงและผู้รับชม ดังที่ผู้บริทัศน์กล่าวข้างต้นว่าการตีกลองไทโกะเป็นประเพณีผลัดถิ่น แม้ว่ากลองไทโกะจะสามารถเล่นได้ตลอดทั้งปี แต่ในประเทศญี่ปุ่นการตีกลองไทโกะนั้นมักถูกนำมาใช้เป็นสัญลักษณ์ของการเฉลิมฉลองเทศการฤดูร้อนที่เรียกว่าเทศกาลโอบง (Obon) เทศกาลฤดูร้อนปรากฏครั้งแรกในบันทึกประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 15 และแพร่หลายและเป็นที่นิยมในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 17 หรือยุคโทคุงาวะ ก่อนเกิดการอพยพย้ายถิ่นชาวญี่ปุ่นรุ่นแรกได้ใช้การเต้นบงโอโดริ (Bon Odori) ในฐานะเครื่องมือของการประกอบสร้างในด้านศาสนาพุทธและความเชื่อในนิกายที่เกี่ยวข้อง การนำพาการเต้นบงโอโดริ (Bon Odori) และการตีกลองไทโกะ (Taiko) เข้ามาสู่ทวีปอเมริกาเหนือผ่านทางแรงงานชาวญี่ปุ่นที่ย้ายออกมานอกประเทศเพื่อแสวงหาโอกาส เนื่องจากในขณะนั้นอุตสาหกรรมหลักของประเทศญี่ปุ่นยังคงผูกติดกับการทำเกษตร รัฐบาลญี่ปุ่นในขณะนั้นจึงสนับสนุนการย้ายประเทศเพื่อลดปัญหาการขาดแคลนทรัพยากรอาหาร ทว่าในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เกิดการโจมตีเพิร์ลฮาร์เบอร์ (Pearl Harbor) โดยประเทศญี่ปุ่น รัฐบาลสหรัฐอเมริกาในสมัยนั้นมีความกังวลเกี่ยวกับความมั่นคง ประเพณีบงโอโดริกลายเป็นที่น่าหวาดหวั่นของชาวอเมริกันผิวขาวเพราะเป็นอัตลักษณ์ที่แสดงออกถึงความเป็นชาวญี่ปุ่น เกิดความต่อต้านผู้อพยพที่มีเชื้อสายญี่ปุ่น ซึ่งเป็นประเทศฝ่ายศัตรู เกิดมาตรการควบคุมในหลายรูปแบบเพื่อป้องกันการปรากฏตัวของชาวอเมริกันเชื้อสายญี่ปุ่นในที่สาธารณะ คนญี่ปุ่นซึ่งอพยพย้ายถิ่นและผู้ที่มีเชื้อสายเอเชียถูกรัฐบาลสหรัฐอเมริกาบังคับให้ย้ายเข้าไปอาศัยในค่ายกักกันเพื่อเหตุผลด้านความมั่นคง การเต้นบงโอโดริของผู้อพยพรุ่นแรกจึงถูกจำกัดไว้เฉพาะบริเวณค่ายกักกัน ท่ามกลางความตึงเครียดที่เกิดขึ้นในค่ายกักกันบงโอโดริเป็นหนทางในการ

สร้างชุมชนและอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมขึ้นใหม่เพื่อแสดงออกถึงอัตลักษณ์ที่แตกต่างแต่ไม่เป็นภัยคุกคาม รวมไปถึงการเชื่อมรอยแยกระหว่างช่วงอายุระหว่างชาวอเมริกันเชื้อสายญี่ปุ่นทั้งรุ่นแรก (Isei) และรุ่นที่สอง (Nisei)

เหตุการณ์สำคัญในบทที่สี่คือเทศกาลจาริกเพื่อไปเคารพอดีตค่ายกักกันของชาวอเมริกันเชื้อสายญี่ปุ่นที่เมืองแมนซานาร์ (Manzanar) ในรัฐแคลิฟอเนีย (California) ควบคู่ไปกับงานแข่งเรือมังกรที่เมืองลาคลิน (Laughlin) ในรัฐเนวาดา (Nevada) ของวงซาโตริไดโกะ (Satori Daiko) ที่ผู้เขียนสังกัดอยู่ ในบริบทหนึ่งการเล่นไทโกะถูกนำมามาใช้เพื่อรำลึกถึงบาดแผลทางประวัติศาสตร์ชาวอเมริกันเชื้อสายเอเชียจะมารวมตัวกันเพื่อแบ่งปันความรู้สึกร่วมที่เกิดขึ้น เช่น ความเศร้า ความโกรธ ความเจ็บปวด จากเหตุการณ์ที่ชาวอเมริกันเชื้อสายเอเชียถูกรัฐบาลสหรัฐอเมริกาจับไปขังไว้ในค่ายกักกัน ซึ่งหลายครั้งงานถูกจัดขึ้นโดยผู้ที่เคยมีประสบการณ์ในค่ายกักกันมาก่อน

บ่อยครั้งที่ไทโกะหรือการเต้นบงโอโดริ (Bon Odori) ถูกนำมาเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมโดยคนผิวขาวที่มีจุดหมายเพียงแค่ความสนุกหรือความพยายามในการนำเสนอความแตกต่างหลากหลายเพียงแค่เปลือกนอกแต่ไม่ได้เข้าใจถึงแก่นแท้ของวัฒนธรรม ซึ่งผู้เขียนมองว่าการแสดงกลองไทโกะ (Taiko) ของชาวอเมริกันเชื้อสายเอเชียเป็นไปเพื่อถ่ายโอนอัตลักษณ์ของชาวอเมริกันเชื้อสายเอเชียมายังแผ่นดินใหม่และขับเคลื่อนการสร้างประสบการณ์ร่วมในชุมชน สิ่งเหล่านี้ได้เชื่อมโยงมาสู่ในแง่มุมเรื่องผัสสารมณ์ (Affect) ในบทที่ 4 ผู้เขียนได้บอกเล่าถึงความเพลิดเพลินในขณะที่ตนเองซ้อมกลองไทโกะกับสมาชิกคนอื่นๆ ในวง เพียงแค่การเคลื่อนไหวหรือจังหวะที่สอดประสานกันอย่างสวยงามก็เป็นหนึ่งในความสุขของผู้เล่น และพวกเขาได้รับประสบการณ์ที่น่าตื่นเต้นมากขึ้นไปอีกผ่านความรู้สึกที่พุ่งพล่านเมื่อเกิดการโต้ตอบระหว่างผู้ชมและผู้แสดง ผู้เล่นบางคนถึงกับร้องไห้ออกมาในจังหวะอันน่ายินดีนี้ สำหรับชาวอเมริกันเชื้อสายเอเชียบางคน ไทโกะจึงเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการใช้เป็นพื้นที่แบ่งปันความทรงจำระหว่างกลุ่ม อาจกล่าวได้ว่าปรากฏการณ์ที่เกิด

ขึ้นเป็นผลมาจากการเมืองอัตลักษณ์ (Identity Politics) เนื่องจากวัฒนธรรมไทโกะถูกนำมาใช้เพื่อสร้างการยอมรับในสิทธิและความเท่าเทียมในสังคมของชาวอเมริกันเชื้อสายเอเชีย

บทที่ 5 และบทที่ 6 ได้นำเสนอประเด็นเรื่องพื้นที่ทางการเมืองของผู้เล่นไทโกะในการแสดงไทโกะที่ยึดโยงกับเชื้อชาติหรือเพศสภาวะ ความแตกต่างเหล่านี้นำพามาซึ่งปัญหาที่ชาวเอเชียนอเมริกันต้องเผชิญ ประเด็นแรกที่ผู้เขียนนำเสนอคือความตึงเครียดในความสัมพันธ์ระหว่างผู้เล่นไทโกะด้วยกันเองในการแสดงไทโกะบทบาทของการเล่นกลองใหญ่หรือโอไทโกะ (Otaiko) ซึ่งทำหน้าที่ให้จังหวะกับผู้เล่นคนอื่น ๆ ยังคงผูกติดกับความเป็นชาย ในขณะที่ผู้เล่นที่เป็นผู้หญิงจะถูกจัดวางไว้ในบทบาทของผู้เล่นสนับสนุน แนวคิดชายเป็นใหญ่ (Patriarchy) ที่ส่งผ่านวัฒนธรรมดนตรีก่อให้เกิดปัญหาที่ยังคงต้องได้รับการแก้ไข ประเด็นต่อมาคือความตึงเครียดในความสัมพันธ์ระหว่างผู้เล่นไทโกะกับชาวตะวันตก ความขัดแย้งนี้เกิดขึ้นมาจากการแปรรูปวัฒนธรรมเป็นสินค้าวัฒนธรรมสมัยนิยม (Pop culture) ในสหรัฐอเมริกา สื่อตะวันตกได้สร้างภาพแทนชาวเอเชียนอเมริกันเป็นกลุ่มคนที่เรียนเก่งและมีลักษณะไม่สู้คน การแปรรูปวัฒนธรรมในลักษณะเหมารวม(Stereotype) และการขาดความเข้าใจอย่างลึกซึ้งผ่านวัฒนธรรมสมัยนิยม (Pop culture) ส่งผลให้ผู้ชายอเมริกันเชื้อสายเอเชียจึงต้องเผชิญกับการถูกมองว่าพวกเขานั้นอ่อนแอตัวเล็กคล้ายกับลักษณะของความเป็นหญิง การแสดงไทโกะจึงเป็นเครื่องมือของชาวเอเชียนอเมริกันรุ่นใหม่ที่นำเสนอความเข้มแข็งผ่านอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม

บทที่ 7 ของหนังสือกล่าวถึงเรื่องการที่ไทโกะถูกนำมาใช้เป็นสินค้าภายใต้ระบอบทุนนิยม ผู้เขียนได้ยกตัวอย่างการนำไทโกะมาใช้ในเชิงพาณิชย์แต่ไปลดทอนปฏิบัติการทางวัฒนธรรมและการสร้างความหลงไหลในวัฒนธรรมไทโกะ จากนั้นระบอบทุนนิยมเปลี่ยนความหลงไหลเป็นสินค้า ซึ่งชวนให้ผู้อ่านได้ตระหนักถึงสัดส่วนที่เหมาะสมในการนำอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม

มาแสวงหาผลกำไรผ่านกระบวนการทุนนิยมที่ซับซ้อนขึ้น สุดท้ายแล้ววัฒนธรรมดั้งเดิมไม่อาจต้านทานกระแสโลกาภิวัตน์ได้ตลอดไป ไทโกะก้าวข้ามวัฒนธรรมเฉพาะในประเทศญี่ปุ่นกลายเป็นวัฒนธรรมร่วมของชุมชนที่มีเขตแดนติดกับมหาสมุทรแปซิฟิก (Pacific rim) อย่างไรก็ดีเจ้าของวัฒนธรรมต้องมีสติและมีความคิดเชิงวิพากษ์อยู่เสมอ ในบางครั้งการหยิบเอาอัตลักษณ์ของผู้อื่นไปสร้างภาพจำที่ผิดเพี้ยนก็สามารถสร้างความเสียหายมหาศาลต่อชุมชนดั้งเดิมได้ เว้นแต่เราจะสร้างความตระหนักรู้ให้สังคมผ่านการสนทนาว่าการกระทำนั้นเป็นสิ่งที่ยอมรับไม่ได้

Louder and Faster ได้พาผู้ปริทัศน์เข้าไปสำรวจประเด็นว่าด้วยความซับซ้อนของอัตลักษณ์และภูมิทัศน์ทางสังคมและการเมืองของชาวเอเชียนอเมริกัน ประเด็นที่โดดเด่นของหนังสือเล่มนี้คือการนำเสนอวิถีและศิลปะของไทโกะที่มากไปกว่าแค่การพิจารณาในฐานะวัฒนธรรมทางวัตถุ (Material culture) แต่ยังพูดถึงวัฒนธรรมการแสดงทั้งองคาพยพโดยมีกลองไทโกะทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมร้อยความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในสังคม หนังสือเล่มนี้ได้นำเสนอในแง่มุมใหม่ที่ว่าด้วยอิทธิพลของวัตถุที่มีต่อเนื้อตัวร่างกายของมนุษย์ ผู้เขียนเห็นว่าหนังสือได้นำเสนอเกี่ยวกับวงจรความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนและสิ่งของ วัตถุอย่างกลองไทโกะถูกประกอบสร้างขึ้นเพื่อเหตุผลทางด้านวัฒนธรรม วัตถุเหล่านี้เปลี่ยนสถานะและถูกให้ความหมายใหม่จากผู้ที่เข้ามาปฏิสัมพันธ์อยู่เสมอ ประเด็นถัดมาคือการกล่าวถึงการต่อสู้ของวัฒนธรรมผลัดถิ่นและวัฒนธรรมในประเทศต้นกำเนิด ประเด็นนี้ไม่ได้ถูกพูดถึงโดยตรง แต่หนังสือได้นำเสนอออกมาผ่านการต่อสู้เชิงอัตลักษณ์ของวัฒนธรรมพลัดถิ่นที่ต้องต่อสู้กับภาพจำจากสื่อของชาวตะวันตกในดินแดนใหม่ แต่ยังถูกสายตาของชาวญี่ปุ่นที่ตีกลองไทโกะจ้องมองและคอยตรวจสอบถึงความจริงแท้แน่นอนของวัฒนธรรมอยู่เสมอ ประเด็นสุดท้ายที่สอดแทรกอยู่ตลอดทั้งเล่มคืออำนาจและการเมือง ไทโกะถูกนำมาใช้ในฐานะภาพแทนของคนเอเชียนอเมริกันทั้งจากการผลิตสื่อจากชาวตะวันหรือชาวเอเชียนอเมริกันก็ตาม การแสดงไทโกะ

จึงไม่ใช่เพียงแค่การแสดงเชิงอัตลักษณ์อย่างสันติแต่ยังเป็นการแย่งชิงและการให้ความหมายทางพื้นที่ระหว่างคนอเมริกันเชื้อสายเอเชียและชาวตะวันตกอีกด้วย

จุดสังเกตของผู้ปริทัศน์ต่อหนังสือเล่มนี้คือพลวัตที่เปลี่ยนแปลงไปของการตีกลองไทโกะและการเต้นบงโอโดริว่ายังคงสามารถชวนให้คนเอเชียนอเมริกันยุคใหม่เกิดสำนึกต่ออัตลักษณ์และรากเหง้าของความเป็นชาวเอเชียได้ดังที่ไทโกะเคยเป็นสะพานเชื่อมต่อผู้คนที่อพยพมาจนถึงรุ่นที่สาม (Sansei) ปัจจุบันนี้ชาวเอเชียนอเมริกันนั้นก้าวเข้าสู่ประชากรรุ่นที่ห้าหรือโกเซอิ (Gosei) แล้ว พวกเขามีสำนึกทางวัฒนธรรมที่แตกต่างออกไปจากกลุ่มบรรพบุรุษ แม้ว่าจะมีเชื้อสายเอเชียแต่พวกเขานั้นเกิดและเติบโตขึ้นมาในสังคมของชาวตะวันตกอย่างเต็มตัว ความเป็นตะวันตกนั้นอยู่ในทุกมิติในการใช้ชีวิตของกลุ่มคนรุ่นนี้ไม่ว่าจะเป็นค่านิยม ทัศนคติหรือแม้แต่ความเชื่อ

หนังสือเล่มนี้มีจุดเด่นเรื่องกระบวนการศึกษาเชิงชาติพันธุ์นิพนธ์ (Ethnography) ผู้เขียนถ่ายทอดเรื่องราวที่เกิดขึ้นผ่านประสบการณ์การเล่นไทโกะกว่า 10 ปี ทำให้เห็นถึงมีพลวัตที่เปลี่ยนแปลงไปของวัฒนธรรมไทโกะ การสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมที่เกิดขึ้นขณะออกสนามยังช่วยให้ผู้เขียนรับรู้มุมมองในฐานะคนในควบคู่ไปกับการสังเกตปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นระหว่างผู้เล่นไทโกะกับผู้ชมซึ่งเป็นคนนอก หนังสือเล่มนี้สามารถบอกเล่าเรื่องราวเชิงชาติพันธุ์นิพนธ์ไปพร้อมกับการสร้างบทสนทนาเชิงวิชาการ อย่างไรก็ดีประเด็นศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดสตรีนิยมหลังอาณานิคมและแนวคิดความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เกิดขึ้นในเล่ม ถูกผู้เขียนใช้กลวิธีบอกเล่าผ่านประสบการณ์ของตนเอง (Storytelling) ส่งผลให้ผู้ที่ต้องการศึกษาประเด็นทฤษฎีเชิงวิพากษ์อย่างเข้มข้นไม่สามารถแยกขาดได้ว่าเมื่อไหร่ที่หนังสือกำลังเข้าไปมีส่วนร่วมกับทฤษฎีทางสังคมศาสตร์

Louder and Faster เป็นหนังสือเชิงชาติพันธุ์นิพนธ์ที่ได้รับรางวัล Alan Merriam Prize ประจำปีค.ศ. 2020 ซึ่งถือเป็นรางวัลทรงเกียรติที่สุดสำหรับผลงานของนักมานุษยดนตรีวิทยาที่มีผลงานโดดเด่น หนังสือเล่มนี้ยังมีคุณูประการต่อวงการสังคมศาสตร์ ผู้ที่ศึกษาเกี่ยวกับประเด็นวัฒนธรรมทางวัตถุ (Material culture) ในการนำเสนอมุมมองและความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจของคนต่อสิ่งของ รวมไปถึงผู้ที่สนใจงานด้านการแสดงศึกษา (Performance studies) และแนวคิดสตรีนิยมหลังอาณานิคม สำหรับผู้ที่มีความสนใจในด้านดนตรีหนังสือเล่มนี้จะช่วยเปิดมุมมองใหม่ๆ เกี่ยวกับการเล่นดนตรีที่ไม่จำเป็นต้องแยกขาดกับบริบททางสังคมวัฒนธรรม สำหรับผู้ไม่มีความสนใจในทางสังคมศาสตร์โดยตรงสามารถนำหนังสือเล่มนี้มาศึกษาศิลปะในการเก็บข้อมูลภาคสนาม รวมไปถึงการบรรยายที่ทำให้รู้สึกเหมือนได้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น สำหรับผู้ที่มีความสนใจอยากจะหยิบหนังสือเล่มนี้ขึ้นมาอ่าน สามารถดาวน์โหลดฟรีได้ผ่านทางเว็บไซต์ https://www.ucpress.edu/books/louder-and-faster/paper